

Святлана Бялая

Да
роднага
ганку

Святлана БЕЛАЯ

Да роднага ганьку

ВЫДАВЕЦТВА
БЕЛАРУСЬ
МІНСК 2009

3 журналісцкага нататніка пачатку 90-х.
Гутаркі з віленскімі беларусамі Амерыкі

УДК 908 (476-Вільно)“1918/1939”(=161.3)

ББК 63.3(4Бел)

Б43

*Аўтар выказвае словы ўдзячнасці сябрам клуба «Спадчына»
Івану Ігнатавічу Антанюку, Ірыне Васільеўне Кісялёвай, Але Мікалаеўне Саскавец,
Аляксандру Цітавічу Пухоўскаму, Міколу Іванавічу Савіцкаму, Алесю Пятровічу
Будзенку, Уладзіміру Уладзіміравічу Агіевічу, Генадзю Граку, Сяргею Плыткевічу
за дапамогу ў выданні кнігі*

Белая С.А.

К43 Да роднага ганку: 3 журн. натат. пач. 90-х. Гутаркі з віленск.
беларусамі Амерыкі /С.Белая. Мн.: Выд.В.Хурсік, 2009.–224с., іл.
ISBN 978-985-6888-21-5

Змест кнігі складаюць інтэрв'ю з беларускімі эмігрантамі ў ЗША, якія аўтар запісаў на пачатку 90-х гадоў XX стагоддзя. Сваімі ўражаннямі аб гадах вучобы ў Вільні, жыцці беларусаў ва ўмовах польскай акупацыі дзесяці Микола Шчорс, Антон Шукелойць, доктар Тумаш і іншыя. Мацвей Рэпкаў-Смаршчок апавядае пра Я. Пушчу. Змешчаны тэкст верша "Лісты да сабакі". У кнізе шмат здымкаў з сямейных архіваў герояў. Кніга разлічана на тых, хто цікавіцца краязнаўствам і гісторыяй Бацькаўшчыны.

УДК 908 (476-Вільно)“1918/1939”(=161.3)

ББК 63.3(4Бел)

*У кнізе выкарыстаны здымкі з сямейных архіваў Антона Шукелойця,
Міколы Шчорса, Будзькаў, Каханоўскіх, Галаякоў.*

*На першай старонцы вокладкі: Микола Шчорс,
Наталля Арсеннева, Стась Станкевіч ідуць
на паэтычны вечар Наталлі Арсенневай. Вільня. 1937 г.*

*На апошняй старонцы вокладкі:
мастацкі партрэт Святланы Белай.
А. Крывенка. Палатно, алей. 50х70. 2007 г.*

© Святлана Белая, 2009

© Мастак Анатоль Крывенка, партрэт, 2009

© Выдавец Віктар Хурсік, афармленне, 2009

ISBN 978-985-6888-21-5

Іх - не было

Хто ёсць беларусы? Чаму на іх долю выпала столькі выпрабаванняў? Што прымушала і прымушае іх пакідаць Бацькаўшчыну? Гэтыя пытанні не раз задавалі сваім героям аўтары кніг пра беларусаў замежжа. Аўтарка дадзенай кнігі Святлана Белая вырашыла задаць іх сваім героям – сведкам трагедыі Віленскага краю.

Гартаючы старонкі, чытаючы пра лёсы людзей, якія трапілі ў вір выпрабаванняў, пачынаеш спачуваць ім, разумець іх учынкi. Пасля рэвалюцыі кожны з гэтых людзей прагнуў жыць у вольнай незалежнай Беларусі, а апынуўся спачатку пад акупацыйнай чырвонай зоркай, а потым белага арла. Савецкая ўлада ганьбіла жыхароў панскай Польшчы, якія жылі за мяжой. Але што маглі спажаць браткі-беларусы ў панскім “раі”, калі ён існаваў выключна для палякаў? На пытанне не было адказу. Леў Бранштэйн, Леў Розенфельд, Леў Каракан, а таксама Адольф Абрамавіч Іофе, падпісаўшы Брэсцкую дамову з немцамі, здалі Беларусь у рабства. На мапах бальшавікоў і ў іх разліках такой краіны не існавала. Адна частка беларусаў застала пад чырвонымі, другая, жывучы па-жабрачы пад палякамі, спадзявалася на цуд. Ды беларусаў *цуды* не ратуе. У большасці дзякуючы нацыянальным *падзвіжнікам* – інтэлігенцыі, выпускнікам навучальных устаноў Вільні, якая заставалася сэрцам нацыянальнага руху, акупіравання палякамі беларускія тэрыторыі не страцілі сваёй нацыянальнай адметнасці. Менавіта з імі вядзе гутарку аўтар.

Хацелася б, каб да гэтага твора чытач не падыходзіў з высокай літаратурнай меркай. Гэта толькі журналісцкія нататкі – прафесійныя запісы гутарак з жывымі сведкамі трагедыі старажытнай беларускай Вільні і Віленскага краю, якія Святлана Белая запісала ў далёкай Амерыцы ў пачатку 90-х гадоў мінулага стагоддзя.

Асобнай увагі заслугоўваюць фотаздымкі, большасць з якіх друкуецца ўпершыню.

У гэтай кнізе няма аўтарскага каментару. Ён не патрэбен. Героі і падзеі даўно наша гісторыя, але гісторыя, на жаль, да канца неапісаная. Прачытаем жа яе яшчэ раз удумліва, паспрабуем убачыць падзеі вачыма жывых сведкаў.

Віктар Хурсік

*Маім даражэнькім бацькам,
любімым мужу Віталію і сыну Алесю,
прысвячаю*

Замест прадмовы

Звері, ходзяціе в пустыні, знають ямы своя; рыбы, плывуціе по морю і в реках, чуют віры своя; пчелы і тым подобная бороняць ульев своїх. Тако ж і людзі, ігдэ зроділіся і ўскормлены сунь по Бозе, к тому месту велікую ласку імаюць.

Гэтыя неўміручыя Скарынавы словы, як чырвоная стужка на белым кужалі жыцця нашых далёкіх замежных суродзічаў, якія, бы птушкі, дзе б не жылі, куды б іх лес не кінуў, але ласку да роднай Бацькаўшчыны берагуць заўсёды. Для гэтых людзей Бацькаўшчына – гэта не проста не толькі зямля бацькоў, а найперш спадчына пакаленняў, іх духоўны набытак, які павінен быць перададзены нашчадкам.

Гісторыя беларускай эміграцыі – гэта вялікая колькасць лёсаў людзей, якіх за мяжой ніхто не чакаў, іх праблемы нікога не цікавалі, а таму трэба было самастойна зарабляць на жыццё, адукацыю дзяцей, медыцыну для сябе і сваіх бацькоў. І беларусы гэта зрабілі. Пры гэтым, яны не растварыліся сярод іншых народаў, не згубілі мовы і сваёй нацыянальнай адметнасці, здолелі захаваць любоў да краіны свайго паходжання, да яе культуры, навучылі сваіх дзяцей любіць такую далёкую і мілую нашу Беларусь.

У заветах старых эмігрантаў амаль заўсёды прысутнічае просьба: калі-небудзь перадаць на радзіму архіў, калекцыю, бібліятэку, выдаць кнігі. Нешта перадаецца, нешта друкуецца, але кожны раз, калі разбіраеш паперы, якія пакінулі гэтыя людзі, разумееш, што няма яшчэ прац, дзе быў бы па-сапраўднаму ацэнены іх уклад у развіццё літаратуры, мастацтва. Таму ўзнікла патрэба ў напісанні такой працы.

Мае сустрэчы і размовы з героямі адбываліся з 1991 па 1994 год. Частка ўспамінаў, якія я запісала, змяшчалася ў часопісе “Полацак”,

але ў скарочаным варыянце. Большасць жа матэрыялаў гэтай кнігі друкуецца ўпершыню. Яна не пабачыла б свет без дабрачыннай працы цэлага шэрагу людзей, якім тут заўдзячваю, і, найперш, *маім бацькам* за іх ахвярнасць і руплівасць. Бязмежная падзяка майму тату Анатолю Белама за настойлівасць і вялікую арганізацыйную дапамогу, якія спрычынілі да выдання кнігі.

Вялікая падзяка сябрам клуба “Спадчына” *Івану Ігнатавічу Антанюку, Ірыне Васільеўне Кісялевай, Але Мікалаеўне Саскавец, Аляксандру Цітавічу Пухоўскаму, Міколу Іванавічу Савіцкаму, Алесю Пятровічу Будзенку, Уладзіміру Уладзіміравічу Агіевічу*, якія дапамаглі перанесці на паперу шматгадзінныя дыктафонныя гутаркі. Шчырая ўдзячнасць мастаку *Геннадзю Граку* і фотажурналісту, фотамастаку *Сяргею Плыткевічу*, якія надалі другое жыццё старажытным фотаздымкам, выдаўцу *Віктару Хурсіку*, які здолеў рэдагуючы тэкст максімальна захаваць стылістычныя і маўленчыя асаблівасці маіх суразмоўцаў.

І, безумоўна, нізкі паклон майму мужу, *Віталію Мартынюку*, за падтрымку, разуменне і дапамогу.

Героі ўсіх маіх інтэрв’ю былі сведкамі гістарычных падзей: абвяшчэння незалежнасці Беларусі і яе падзелу, кароткага зацішша пасля першай сусветнай вайны і ліхалецця другой сусветнай, эміграцыі, жыцця на чужыне. Усе яны хацелі прайсці доўгую дарогу да Бацькаўшчыны. Тады гэта не ўсім удалося, сёння ж, праз гэту кнігу, яны дома.

Хрысціянская мараль заклікае людзей не судзіць, я б дадала, – і не абагульняць. Пакінем гэту справу Богу і гісторыкам, у будучыні ім будуць неабходны дакументальныя ўспаміны сведкаў. Без першакрыніц гістарычная праўда будзе няпоўнай, а рака гісторыі неглыбокай. Таму давайце паслухаем жывых сведкаў беларускай гісторыі, колішніх жыхароў беларускай Вільні, носьбітаў неўміручага беларускага духа.

Святлана Белая
20.08.2009

Спадарства Галякоў

Да Галякоў

У гэты сціплы і вельмі гасцінны дом у Стэмфардзе даследчыкі гісторыі эміграцыі і дзяржаўнага права Беларусі мусілі б прыехаць значна раней, каб няспешна, разам з гаспадаром разгледзець рукапісы апрацаваных ім на беларускую мову перакладаў судовых кодэксаў і юрыдычнага слоўніка; каб запісаць ягоныя ўспаміны аб другім Усебеларускім кангрэсе ў Мінску, а таксама аб сустэчах з Канстанцінам Езавітавым, з якім ён працаваў у БЦР у Берліне; каб перагартыць старонкі ягонай кнігі задакументаванай праўды не толькі ягонага жыцця з 1910 да 1957 года, але праўдзівага сведчання гісторыі беларусаў Вільні, беларускай эміграцыі Амерыкі другой пасляваеннай хвалі. Ды і проста пагутарыць з гаспадаром, як мне казалі, мяккім, вельмі інтэлігентным чалавекам.

Даследчыкі, на жаль, спазніліся. Леанід Галяк, магістр права, сакратар II Усебеларускага кангрэсу, памёр у красавіку 1980 года ў Стэмфардзе, маючы 70 гадоў. Ужо пасля смерці выйшла ў свет кніга ягоных успамінаў, былі надрукаваны некаторыя лісты, працы, і мы яшчэ мацней адчулі боль гэтай заўчаснай страты.

Я прыехала ў дом Галякоў у кастрычніку 1991 года. Спадарыня Раіса Галяк сустрэла мяне як сваю блізкую сваячку з Мінска – горада, з якім яна і яе муж развіталіся ў 1944 годзе, калі мусілі ад'язджаць на Захад.

За акном барабаніў дождж, і галінкі старога дрэва стукалі ў акно. Пасля шумнага Нью-Йорку, з якога я вырвалася ўсяго некалькі гадзін таму, ціхая вуліца, на якой размяшчаўся дом Галякоў, нагадала мне Садовую вуліцу ў горадзе Старыя Дарогі, дзе жылі калісьці мая бабуля Вольга і дзядуля Яўфім. Ды і сама спадарыня Раіса, мілая, клапацілівая жанчына адразу дала мне адчуць, што я дома. Мы пілі гарбату, разглядалі сямейныя альбомы, спадарыня Галяк расказвала мне пра свайго мужа.

На другі дзень яна паказала мне бібліятэку. Як здалося мне, тут усё захоўвала атмасферу тых дзён, калі Леанід Галяк сядзеў за стол і кожную раніцу пісаў свае ўспаміны. Пакой невялікі. Беларускія кнігі, гравюры з краявідамі Вільні, карта Беларусі часоў Вялікага княства Літоўскага. У шуфлядах ляжалі рукапісы юрыдычных матэрыялаў – асноўная праца ягонага жыцця. Перабіраючы пажаўцелыя лісткі паперы, з ужо карычневымі ад часу чарніламі, падумалася, што праца, якую мусіць распрацоўваць цэлы аддзел у інстытуце, рабілася адным чалавекам.

Леанід Галяк працаваў многа, не шкадуючы сябе. Пісаў дзённікі, вёў штодзённыя запісы, нататкі. У ягоных успамінах я сустрэла такія словы: "Праца ў маёй майстэрні зьменьшылася да васьмёх гадзінаў і зь няпрывычкі, бо пераважна працаваў па 9 гадзінаў, здалося, што зрабілася многа вольнага часу. Тады я пачаў патроху пісаць свае ўспаміны, і да паловы 60-х гадоў я напісаў якіх 280 старонкаў, якія цяпер у 1980 годзе перапісваю".

Ён не мог дарэмна губляць часу. Ён мабыць адчуваў, колькі яму пакінута лёсам, і таму спяшаўся. Кожную хвіліну ён нешта пісаў, чытаў. Але ніхто, нават жонка, не ведалі, наколькі вялікая праца была зроблена ім. Калі пасля ягонай смерці Раіса Галяк пачала разбіраць ягоны дзённік, нататкі, тэзы, багатае ліставанне пра розныя грамадскія падзеі і здарэнні, яна сама была ўражана, колькі ён паспеў зрабіць. Частка гэтых лістоў была друкаваная ў "Летапісе", другая чакае свайго разгляду.

Пасля ягонай смерці, на самым версе ягонага рабочага стала было знойдзена завяшчанне, напісанае па-ангельску. У ім Леанід Галяк перадаваў усе свае кнігі, архіў, дакументы ў цэнтральную бібліятэку сталіцы Беларусі, пасля таго, як ягоная Бацькаўшчына, нарэшце, стане вольнай. Да часу, пакуль Беларусь не атрымае сваю

сапраўдную незалежнасць, ён прасіў перадаць дакументы ў Скарынаўскую бібліятэку і музей ў Лондане. Леанід Галяк не дачакаўся 11 гадоў да абвешчэння незалежнасці Беларусі. Спазніліся і даследчыкі. Але, на шчасце, яго жонка Раіса Галяк працягвала, па меры магчымасці, справу мужа, упарадкоўвала ягоную багатую дакументальную спадчыну і сама захавала цікавыя ўспаміны аб Вільні, Віленскай Беларускай гімназіі, Віленскім універсітэце. Вось што яна мне на гэты конт распавяла:

“Да вучобы ў Віленскай беларускай гімназіі я не размаўляла па-беларуску. Нягледзячы на тое, што бацька прыгожа, з невялікім паляшукім акцэнтам, гаварыў на нашай мове, у хаце ўсе размаўлялі па-расійску, бо маці мая была з Расіі. Бацькі хацелі, каб дзеці вучыліся па-расійску. Памятаю, пачала я спрабаваць чытаць па лемантары. Быў малюнак – на якім самавар. Чытаю галосна: "Самавар". Бачу малюнак ботаў, чытаю: "Боты", і раз, – аплявуха: "Не боты, а сапогі". Таму першы год навукі я прайшла ў расійскай гімназіі. Я, мабыць, і закончыла б яе, каб не П. Красінскі, інспектар Віленскай беларускай гімназіі. Адночы ён прыйшоў да бацькі і сказаў: "Дачка павінна вучыцца ў беларускай гімназіі". Красінскі быў беларускім патрыётам, ён стаяў за беларусізацыю школы.

Калі палякі прыйшлі да ўлады, ён не дастаў польскага грамадзянства і вымушаны быў падацца ў Саветы, дзе і загінуў, як многія беларускія дзеячы.

У 1923 годзе пасля першага падрыхтоўчага класа расійскай гімназіі, я пайшла ў першы клас Віленскай беларускай гімназіі. Мая настаўніца Люба Русецкая, якая выкладала навуку аб рэчах, дзівілася, што за нейкі месяц-два вучобы я прыгожа загаварыла па-беларуску. Беларускае асяроддзе зрабіла сваю справу, і ў гэтым нічога дзіўнага не было. Тое самае адбылося і з нашай дачкой Ганнай, тут у Амерыцы. Да школы яна ведала толькі беларускую мову і нават магла чытаць па-беларуску, але зусім не гаварыла па-ангельску, бо дома мы размаўлялі толькі па-свойму. Спачатку я хвалявалася, што ёй цяжка будзе вучыцца, але праз некаторы час усе хваляванні прайшлі. Дачка вельмі хутка пачала гаварыць па-ангельску, а пасля першых шасці месяцаў вучобы яна стала лепшай вучаніцай у класе.

У нашай гімназіі былі цудоўныя настаўнікі, якія далі нам не толькі добрыя веды, але выхавалі нас беларускімі патрыётамі. Цяпер, праз

гады, успамінаюцца, на жаль, толькі імёны і асноўныя рысы тых педагогаў, якім я і па сённяшні дзень удзячна за іх высокародную справу.

Алена Сакалова, у часы маёй вучобы ў Віленскай беларускай гімназіі (1923–1931 гг.) была настаўніцай пачатковых класаў. Вельмі тактоўная, вясёлая, яна ўмела зацікавіць навучэнцаў, заваяваць давер. Вучні яе любілі і вельмі паважалі.

Антон Луцкевіч, які выкладаў у старэйшых класах, мог вельмі цікава падаць беларускую літаратуру. Асабіста мне запомнілася яго лекцыя, прысвечаная Максіму Багдановічу. Антон Луцкевіч прыгожа гаварыў аб нашым беларускім класіку, чытаў ягоныя вершы. Здзівіў у ягоным выкананні апошні верш Максіма Багдановіча:

*У краіне светлай, дзе я ўміраю,
У белым доме, ля сіняй бухты,
Я не самотны, я кнігу маю
З друкарні пана Марціна Кухты.*

Мы тады яшчэ не ведалі, што праз нейкі час у роднай Беларусі ціха і самотна пачнуць сыходзіць з жыцця многія нашы настаўнікі.

Сенатар польскага сойму Вячаслаў Багдановіч, які быў доўгі час інспектарам Віленскай беларускай гімназіі, быў арыштаваны ў Вільні ў час першага прыходу бальшавікоў. З Вільні яго перавезлі ў Вілейку, дзе пасля допытаў ён загінуў.

Святар Мірановіч, які ў той час жывіў у Вілейцы, расказваў, што пра смерць Вячаслава Багдановіча ён даведаўся, калі на ягоную кватэру пасялілі кіраўніка НКВД. Аднойчы, калі яны прагульваліся разам па горадзе, энкэвэдэшнік сказаў: "А зараз расстрэльваецца сенатар Багдановіч". Мажліва ў тым жа месцы ў Вілейцы быў расстраляны і А. Луцкевіч.

Вячаслаў Багдановіч выкладаў таксама ў гімназіі беларускую літаратуру, але быў выкладчыкам толькі ў старэйшых класах. Расказвалі, што аднойчы ён заўважыў на сваёй лекцыі, як будучая паэтка Наталля Арсеннева нешта старанна піша ў сваім сшытку. Гэта быў верш "Неба сіняе-сіняе будзіць душу". Багдановічу спадабаўся гэты верш, і на ейныя словы ён напісаў музыку. У час вайны, ягоны сын Глебушка прывёз да нас у Мінск гэтую песню, і адна спявачка праспявала яе.

Багдановічы жылі ў будынку гімназіі на першым паверсе ў правым крыле. Злева жывіў рэктар духоўнай семінарыі. На першым паверсе былі таксама класы для навучэнцаў і памяшканне дырэктара гімназіі.

Дырэктарамі гімназіі пры мне былі спадар Сыцкевіч (?), а потым Радаслаў Астроўскі, але нядоўга. Яны былі звольнены бо, як пераказвалі, належалі да левага лагера.

Радаслаў Астроўскі вёў у гімназіі фізіку. Лекцыі яго былі на рэдкасць цікавыя, веды даваў добрыя – як лапатай накладаў у галаву. Але асноўным і любімым ягоным прадметам была астраномія. Ён быў вельмі здольны да гэтай навукі. Калі ён вучыўся ў Пецябурзе, яго хацелі нават пакінуць пры кафедры. Перад ім адкрывалася кар’ера вучонага, але ён зарана, у нейкія 19 гадоў, абзавёўся сям’ёй. Да таго ж, ён трапіў у рэвалюцыйны рух, быў выключаны з універсітэта, перайшоў вучыцца ў Тарту, дзе і скончыў навукі. Ён расказваў, што сярод студэнцкай моладзі модна было быць атэістам. Ён, у свой час, перад экзаменам тэалогіі вывучыў толькі адзін 13-ы білет і яго выпягнуў на экзамене. І гэты выпадак ён часта прыводзіў як прыклад.

Пасля дырэктарства ў гімназіі палякі перавялі Астроўскага настаўнікам фізікі ў Лодзь. Ён так абнавіў і абсталяваў фізічны кабінет, што ўсе проста дзіву даваліся. Калі Беларусь акупавалі немцы, і Астроўскі стаў начальнікам Мінскай акругі, то многія ягоныя вучні, ведаючы, што ён беларус і падтрымоўвае беларусізацыю, пайшлі працаваць у школьны інспектарат.

Жонка Астроўскага Антаніна выкладала ў гімназіі ручную працу. Дзяўчат яна вучыла вышываць, хлопцам выкладала выпальванне, выпільванне лобзікам.

Аляксандр Міхалевіч, настаўнік лацінскай і нямецкай моваў, быў таксама дырэктарам гімназіі, але толькі на паперы бо фактычна ўсім кіравалі настаўнікі.

Антон Нэканда-Трэпка выкладаў у нас фізіку. Быў вельмі добры настаўнік, і вучні любілі яго. Трэпка адзін час выкладаў у тэхнічнай школе, і меў дыплом інжынера. Часамі, ён гаварыў сваім вучням: "Электрычнасць у гімназіі не выкладаецца, але я мушу вам прадставіць". Пачне тлумачыць, а пасля сам забытаецца так, што ўжо і сам не разумее, што да чаго.

У гімназіі выдаваўся вучнёўскі альбом "Вучнёўскія мудрасці". У ім кожны пісаў усё тое, што хацеў. Юрка Фёдараў аднойчы напісаў аб сваім сябры Глебушку Багдановічу:

*Глебка як Нерон.
Вершы ўсё піша,
Мудрасці брульён,
Хутка весь запіша.
Але дурны, Глебка,
Лепей бы вучыўся,
Фізікам, як Трэтка,
Хутка бы зрабіўся.*

Глебушка, аб якім напісаў у вершы Юрка Фёдараў, быў душою майго класа. Памятаю эпізод, які вельмі характарызуе яго. Быў ясны прыгожы дзень. Мы здавалі нейкі экзамен. Чарга стаяла вялікая, а прафесар пытаўся па кожнаму білету доўга, не спяшаючыся дахаты. Для тых, што яшчэ не здаў экзамена, час цягнуўся марудна, здавалася, што мы можам прастаяць перад дзвярыма цэлы дзень. Глебушка нудзіўся чакаць, яму хацелася хутчэй вызваліцца. Ён падышоў да прафесара і сказаў: "Пастаўце мне двойку і я пайду". Той паставіў яму адзнаку 2, і Глебушка здаваў экзамен наступнай вясною.

З настаўнікаў запомніўся мне таксама Ігнат Дварчанін, які выкладаў у нашым 5 класе гісторыю беларускай літаратуры. Ён падрыхтаваў па свайму прадмету "Хрэстаматыю беларускай літаратуры", за якую яго спадар Янка Станкевіч не раз крытыкаваў (Станкевіч казаў, што трэба пісаць не "хрэстаматыя", а "хрыстаматыя"). Лекцыі Дварчаніна адрозніваліся ад іншых па сваёй будове. Ён не быў красамоўцам, не меў моцнага педагагічнага таленту, але на лекцыях яго было цікава. Дварчанін быў асобай вельмі шырокіх поглядаў. Ён атрымаў адукацыю ў Празе. Чэшскі ўрад быў прыхільны да беларусаў і даваў мажлівасць бясплатна закончыць вышэйшыя навуковыя ўстановы. У свой час у Празскім універсітэце вучыліся Мікола Ільяхэвіч, Вінцусь Грышкевіч, Мік. Гарошка, Ігнат Дварчанін, Янка Станкевіч, Наталля і Аляксандр Орса і шмат іншых беларусаў.

Ігнат Дварчанін быў вельмі далікатны чалавек, ён нікому ніколі не мог зрабіць нейкай заўвагі. Як асоба быў вельмі разважны. У яго ўсё было прадумана, спланавана. Клас ён трымаў пад сваім кантролем. Вельмі правільна, па-літаратурнаму будаваў кожны сказ. Гэтак жа прадумана, разважна напісана і ягоная хрэстаматыя. Дварчанін таксама напісаў кароткі нарыс гісторыі Беларусі, выдаў

малы расійска-беларускі слоўнік. Прайшоў на выбарах у польскі сойм. Савецкая прапаганда вельмі многіх у Вільні ў тыя часы зрабіла саветчыкамі. Перш за ўсё людзей спакушала бясплатная навука, вельмі многія пераходзілі нелегальна мяжу, але ніколі не вярталіся адтуль назад. Дварчанін быў таксама прасавецкіх поглядаў. Адночы, у час першамайскай прасавецкай дэманстрацыі ён узначальваў калону. Пазней ён быў арыштаваны ў Саветах. Казалі, што ў савецкай турме ён пасля допытаў страціў розум.

З іншых настаўнікаў прыгадваю П. Красінскага, які выкладаў лацінскую мову, Канстанціна Ральцэвіча, элегантнага, маладога чалавека, сына святара, вельмі сумленнага настаўніка.

Александровіч выкладала ў маім класе польскую мову.

Аляксандр Міхалевіч вучыў нас нямецкай мове, а ў старэйшых класах – лацінскай.

Мікола Сіняўскі, па мянушцы "дзік", выкладаў матэматыку. На ягоных лекцыях заўсёды быў балаган. Пасля таго як ён паехаў у СССР, яго пасадзілі ў канцэнтрацыйны лагер, дзе ён хутчэй за ўсё загінуў.

У Віленскай беларускай гімназіі была свая камсамольская арганізацыя. Ніякіх значкоў, знакаў адрознення ў камсамольцаў не было, але ўсе ведалі, хто належаў да іх. Памятаю, што ў камсамольскі актыў уваходзілі Урбановіч Язэп, Жавінскі Аляксандр. Актыў складаўся прыблізна з 9 чалавек, але прыхільнікаў было болей. Усіх іх выгналі з гімназіі, але многія былі прыняты пазней назад. Былі ў гімназіі таксама і прыхільнікі хадэцкай партыі. У асноўным гэта былі інтэрнацыя. Марыся Шутовіч, якая вяла інтэрнат, была хадэткай, і ўсе, хто жыў у інтэрнаце, былі таксама хадэкамі. Інтэрнат размяшчаўся на Полацкай вуліцы ці, як яе яшчэ называлі, "Полацкае княства". Але хадэкамі былі не толькі тыя, хто жыў на "Полаччыне", але і тыя, хто сябраваў з ксёндзам Адамам Станкевічам, які выкладаў заўсёды ў гімназіі рэлігію ў каталікоў.

Форма гімназістаў не была уніфікаваная. Гімназісткі хадзілі ў сініх спаднічках, сініх блузках, і чорных фартушках. Шапкі ўвесь час мяняліся, але дзяўчаты насілі, пераважна, звычайныя галаўныя ўборы. Калі ў гімназіі пад наглядам настаўнікаў адбываліся вучнёўскія вечарыны на якія прыходзілі малодшыя і старэйшыя класы, форма адзення не мянялася. Праўда, паверх сваіх блузак дзяўчынкі нашывалі

белыя каўнерчыкі, якія вельмі ўпрыгожвалі іх сціплыя строі. На гімназічных вечарынах старэйшыя мелі права танцаваць больш гадзін, чым вучні малодшых класаў. Таксама запрашаліся на вечары семінарысты, якія вучыліся ў будынку гімназіі, вучні і настаўнікі з рускай гімназіі Паспелавай.

Асобай папулярнасцю карысталіся пастаноўкі, якія часам ставіліся ў гімназіі вучнёўскім тэатрам. Мы ставілі спектакль "Кветка шчасця", аперэтку "Іван Паўла" для музычнага суправаджэння якой спецыяльны наймалі жыдоўскі аркестр. Прыгожая атрымалася пастаноўка "Паўлінкі", якая прынесла шмат радасці ўсім: артыстам і глядачам.

Трэба адзначыць, што ў спектаклях удзельнічалі не толькі вучні, але і настаўнікі. Русецкая Люба прыгожа спявала народныя песні. Мікола Сіняўскі быў прыроджаным акцёрам.

Таксама ў гімназіі дзейнічаў хор пад кіраўніцтвам Рыгора Шырмы. У 1924–1925 гадах я спявала ў ім. Мы выконвалі прыгожыя народныя беларускія песні. Яны ў свой час захапілі Генадзя Цітовіча, які скончыў духоўную семінарыю.

У памяць урэзалася такая карціна. Цітовіч, такі доўгі, амаль бусел, я – вучаніца гімназіі і яшчэ адна кульгавенькая дзяўчынка ідзём пасля заняткаў разам дахаты. Усе мы маленькія, а Цітовіч такі высокі. Мы аб нечым гаворым і вельмі весела смяёмся.

Гімназія працавала не толькі днём, але і вечарам. Вечарамі можна было збірацца ў класе. Развучвалі ролі да чарговага спектакля, спявалі, вышывалі. Настаўніца Алена Сакалова чытала ўслых дзённік К. Рабцова. Гэты была вельмі цікавая кніга, і ўсе мы весела смяяліся.

Гімназія для кожнага з нас дала вельмі шмат. Яна была нашай жыццёвай школай, пасля якой мы вышлі ў свет свядомымі беларусамі.

У нашай гімназіі выдаваўся часопіс "Вучнёўскі звон", рэдактарам аддзела гумару быў Часлаў Будзька. Ён заўсёды змяшчаў у "Гумары" нешта цікавае. У свой час сярод гімназістаў была вельмі папулярнай песенка:

*Когда гимназия открылась,
Тогда разверглись небеса,
Дух в виде голубя спустился
И зазвучали голоса:
"Курите, пейте, веселитесь,*

*Посадят в карцер – не беда!
Учить уроков не трудитесь,
Ведь это всё же – ерунда".*

Папулярнай песенка была не толькі за свой жартаўлівы характар, але і за прыгожую мелодыю. У часопісе друкаваліся розныя варыянты гэтай песні, а пазней на яе музыку быў пакладзены верш Жылкі, і гэтая песня стала як бы гімнам віленскіх гімназістаў.

У часопісе "Вучнёўскі звон" вучні пісалі аб тым, што найбольш хвалявала іх. Памятаю, як Лёня Галяк, будучы ў 8 класе, прачытаў артыкул, прысвечаны фізкультуры. Гэты друкаваны матэрыял настолькі ўразіў Леаніда, што ён напісаў у вучнёўскі часопіс свой артыкул. Змест яго ўжо не памятаю, але сэнс зводзіўся да думкі, што ў здаровым целе – здаровы дух.

У гімназіі нас выходзілі свядомымі беларусамі. Мы адзначалі дзень 25 Сакавіка, арганізавалі літаратурныя вечарыны. Сярод беларускіх мерапрыемстваў мне запомнілася акадэмія, прысвечаная 10 угодкам смерці Івана Луцкевіча. Рэферат чытаў Стась Станкевіч. Гэта былі ўспаміны аб Луцкевічу. Вельмі ўдала выступіў Антон Трэпка. Запомнілася адна фраза з ягонай прамовы, прысвечанай самаахвярнасці і альтруізму Івана Луцкевіча: "Ён еў усё, бо бедны быў. І ён нічога не еў".

Выступаў таксама з дакладам віленскі адвакат Казімір Петрусевіч, які прымаў удзел у I з'ездзе РСДРП. "Іван Луцкевіч, – казаў ён, – быў Дон Кіхот. І таму існавала думка, што стварэнне незалежнай Беларусі ёсць донкіхотства". Хаця прамова К. Петрусевіча выклікала нямала спрэчак, але пасля таго яскравага выступлення грамада запісала Петрусевіча ў беларусы. Таксама выступалі Антон Луцкевіч і Юліяна Дубейкоўская, якія бывалі на ўсіх імпрэзах, якія праводзіліся беларусамі.

Між іншым, Антон Луцкевіч выкладаў у нашым класе беларускую літаратуру. Пасля ягонага арышту заняткі праводзіў Міхаіл Заморын, а потым – Ігнат Дварчанін. Гэта былі цікавыя настаўнікі, якія вучылі нас не толькі свайму прадмету, але прывучалі да самастойных разважанняў, назіранняў.

Памятаю, як у сярэдзіне 20-х гадоў у Вільні адбылася вялікая агульная краёвая выстаўка. На яе з усяго краю былі прывезены на паказ розныя жывёлы, сельскагаспадарчыя прадукты, вырабы

тавараў прамысловасці. Менавіта тады першы раз паказвалі цэлафан. Усе гаспадыні былі ў захапленні ад таго, што такім легкім, празрыстым і трывалым матэрыялам можна закрываць банкі з варэннем, павідлам і яны будуць стаяць, не губляючы сваіх якасцяў. Уражанне пасля выстаўкі было вельмі моцнае. І я з задавальненнем напісала аб ім у сваім сачыненні, якое ў якасці хатняга задання задаў нам М. Заморын. Пасля таго як, выкладчык праверыў гімназічныя творы, ён зрабіў такі каментарый: "Лукашэвіч (*дзявочае прозвішча Галяк – С. Б.*) па тэме піша сачыненне горш за ўсіх, а на вольную тэму – лепш за ўсіх". А яшчэ ён параіў мне паступаць на гуманітарны факультэт Віленскага ўніверсітэта, але я пайшла на прырода-матэматычны.

Усе гімназісты любілі сваю гімназію. Таму, нягледзячы на ўсе цяжкасці, сабраліся ў ёй зімой 1944 г., каб адзначыць 25-годдзе. (*1 лютага 1919 г. лічыцца днём заснавання гімназіі – С.Б.*) Ехалі мы цягніком з розных месцаў: з Баранавіч, Мінска, Маладзечна. На кожнай станцыі да нас далучаліся новыя пасажыры – былыя гімназісты і сябры па Вільні, актывісты беларускага руху. Прыехалі Н. Арсеннева, Ф. Кушаль, М. Шчорс, А. Калубовіч, Я. Каханоўская, С. Станкевіч, Алена Сакалова-Лекант (якая без перапынку 25 гадоў працавала ў гімназіі), Аляксандар Данілевіч (даўнейшы выкладчык матэматыкі), а таксама новыя настаўнікі, многія з якіх вучыліся ў ёй. Прысутнічалі дырэктар гімназіі Францішак Грышкевіч (выкладаў беларускую мову), заступнік дырэктара Пётр Радзюк (настаўнік фізікі), Аляксей Нестаровіч (выкладчык праваслаўнай рэлігіі), Ніна Педагел-Мацёніс і Лідзія Шафаловіч (выкладчыцы беларускай мовы), Цеміра Сасіновіч і Соф'я Тэадаровіч (настаўніцы нямецкай мовы), Мікола Анцукевіч (выкладчык лаціны і гісторыі, дырэктар гімназіі з 1939 па 1941 гг.), Раіса Радабедзянка (выкладчыца гісторыі), Наталля Міцава (выкладчыца прыроды і геаграфіі), Анатоль Карнюк (выкладчык хіміі), Таццяна Мацвеева (выкладчыца матэматыкі), Мікола Мацейчук (выкладчык біялогіі), Вольга Фёдарова (выкладчыца музыкі), Станіслаў Марцінкевіч, Алена Сырмянка (выкладчыкі драматургіі і дэкламацыі).

Святкаванне пачалося службай у касцёле св. Міхаіла. Касцёл гэты быў вядомы ў Вільні, бо ягоным фундатарам быў Леў Сапега (дарэчы, там пахаваныя дзве ягоныя жонкі). Пасля службы мы зрабілі здымкі на памяць і пайшлі на акадэмію, якая адбылася ў гімназіі.

Гімназія тады мела будынак на Вострабрамскай вуліцы. Дырэктарам гімназіі ў нямецкія часы быў былы вучань Францішак Грышкевіч. У сваім прывітальным слове ён сказаў, што "...вучні нашай гімназіі – гэта аграмадны нацыянальны скарб. Хопіць толькі ўспомніць некалькі прозвішчаў гадунцоў нашае гімназіі: песнярка Наталля Арсеннева, культурныя і палітычныя працаўнікі – інжынер Адольф Клімовіч, магістар М. Пяцкокевіч, Юліян Саковіч, магістар Ян Шутовіч, др. М. Льяшэвіч, Вінцук Грышкевіч, Станіслаў Станкевіч, мастак Раман Семашкевіч... 25 год працы нашае гімназіі ў Вільні знойдзе ўжо хутка сваю заслужаную ацэнку на бачынках беларускае гісторыі. Кожны, хто ў нашай гімназіі працаваў і вучыўся, можа з гонарам сказаць, што браў удзел у вельмі важнай справе беларускага народу".

Канстанцін Езавітаў, адзначыў: "Педагагічная Рада Віленскай гімназіі павінна скласці дакладныя спісы ўсіх вучняў, якія скончылі, а таксама і тых, якія не мелі магчымасці з тых ці іншых прычынаў скончыць поўнага курсу навучання ў гімназіі, каб прасачыць іхні далейшы жыццёвы шлях і працу. Біяграфіі настаўнікаў і вучняў Віленскай гімназіі за першыя 25 год ейнае працы трэба сабраць, апрацаваць і выдрукаваць, пакуль яшчэ ёсць магчымасць гэта адносна легка зрабіць. Кніга гэта будзе дужа важным матэрыялам для будучага Беларускага біяграфічнага слоўніка".

Пасля акадэміі адбылася ўзнагарода Р. Астроўскім старэйшых выкладчыкаў гімназіі – Алены Сакалоўскай і кс. Адама Станкевіча, а таксама адбыўся канцэрт. Пані Алена хадзіла каралевай. Нягледзячы на цяжкі час, яна была вельмі добра апранутая і трымала ў руках прыгожыя ружы. На канцэрце выступіў хор з Мінску і з сольнай праграмай некалькі вучняў. Прыгожа спявала музычная група з Наваградка і Людміла Рагуля, але любімцам публікі быў, без сумневу, Забэйда-Суміцкі. У зале, падчас акадэміі і канцэрту прысутнічаў Віленскі біскуп. Не абышлося на вечары і без кур'ёзаў. Канферансье аб'явіў, што прывітанне скажа найлепшы вучань гімназіі. Усе мы пачалі прыпушчаць, хто такі? І не змаглі стрымацца ад смеху, калі на сцэну выйшаў Лубановіч – самы хуліганісты хлапец за ўсе часы існавання гімназіі па мянушцы Бульбяшка. Пасля канцэрту мы пайшлі ў рэстаран. Хаця быў шэры дзень і нейкая невядомасць тлуміла душу, усё-такі мы былі вельмі задаволеныя, што сустрэліся ўсе разам. Мы прадчувалі, што бачымся з некаторымі апошні раз. Так яно і сталася...

Праз некалькі месяцаў многія з былых вучняў Беларускай гімназіі мусілі ад'язджаць на Захад. Мы таксама з мужам паехалі з Беларусі. Спачатку трапілі ў Нямеччыну, а потым у ЗША.

Цяжка было пакідаць Бацькаўшчыну, але іншага выхаду не было. Мая сяброўка Вера, засталася. Пасля прыходу Саветаў яна была выслана ў Сібір. Вось што яна напісала мне пра свае пакуты праз шмат гадоў:

Хачу я вельмі апісаць табе маё падарожжа з малым сынам. Два месяцы я была ў дарозе. З Мінску выехала зь ім, калі меў 7 месяцаў. Аб'ездзілі мы зь ім цэлую Карагандынскую вобласць, нідзе не захацелі прыняць з малым дзіцем, бо траплялі мы ў мужчынскія лагеры. Мароз быў да 30 градусаў, а мяне везлі ў грузавой машыне. Добра, што я карміла яго грудзьдзю, бо на дарогу давалі сухары і сухую рыбу. Часта і вады не было, давалі міску снегу. Мела я многа па карму, хапала для сына, мыла яго сваім малаком, дакармляла другіх дзяцей. Відаць, гэта было дадзена ад Бога. Зацаў хадзіць на 11 месяцы. Забралі ад мяне калі меў 14 месяцаў. Плакаў дзень і ноч, мяне не дапускалі да яго. Нічога не хацеў есці. Калі мяне дапусьцілі, ужо было позна...

Далучу да ліста верш, напісаны пасля сьмерці, дасланы праз маю сяброўку.

Памяць маленькаму сыночку

Сыну маленькі, народжаны вязнем
У мурах сыюдзёнай сталічнай турмы
Раней, чым сьвет Божы, ты краты пабачыў...
З-за кратаў да неба цягнуліся думы,
Што пядзьдзю блакітна сінела ўдалі
Над верхняю шыбай у акне.
Чорнай пялёнкай усьцяж засьцілала,
Хаваючы блескі і сонца, і дня.
Сыну мой любы, прайшоў ты са мною
Усе мукі ў падвалах замежных цямніц.
Праз рад перасылак зімою сыюдзёнай
Дабралісь з табою да кінгірскіх граніц.
Сколькі ад болю ў нас выліта слёзаў,
Сколькі цярпеньня на нашым шляху,
Сэрца ад жалю парвалася б можа,

*Каб не замкнута ў грудзях для пакут.
Сыну, мой любы, знявагі і болі
Цярпела я, сыну, у імя тваё.
Ты мая радасць і шчасце, і доля,
Ты мая мэта, з каторай я ішла праз жыццё.
І вочкі твае, як льны на радзіме,
Як яснага неба блакіт,
Ласкай каханьня, як ручкамі зніму я
Цяжар паднявольнай тугі.
А сёння ўсё згасла, зайшло маё сонца
Разбілася надзея мая.
Мэты і мары аб роднай старонцы
Пагаслі з адлётам майго салаўя.
Прашчай, родны сыну, мой ангел нябесны,
У чужой зямельцы ня тужы,
Ня вынес ты няволі і ў сьмерці бяспечнай
Прытулак знайшоў і спачын.
Прашчай, родны сыну, Найвышняму Богу
Малітву ад нас занясі,
Ад вязняў няшчасных,
Ад усіх, што ў трывозе,
Волю для нас напрасі.
Спі мая крошка, чужая зямелька
Пухам хай стане табе.
Пустыня жытам хай каласіцца,
Камень аб краю паяе!”*

Верш напісаны пасля смерці Славіка, сына Веры, не раней 1949 года. Верын лёс падобны на лёс многіх нашых сяброў, былых гімназістаў, якіх таксама чакала высылка, калі б не ад'езд на Захад. Жыццё раскідала нас па свеце. Але мы ніколі не забываліся роднай беларускай гімназіі – школы нацыянальнай свядомасці”.

Часлаў Найдзюк

"Не прасі, ня гнісь ніколі траўкаю пахілай..."

Гэты фотаздымак Часлава Найдзюка меў на адваротным баку прысвячэнне: *На ўспамін добраму Калезе Валодзю.*

Не прасі, ня гнісь ніколі траўкаю пахілай.

Сам пружыны сваёй долі

Выкуй ўласнай сілай.

Словы верша былі своеасаблівым крэдам жыцця Часлава. Як бы ні кідаў яго жыццёвы лес, якія б цяжкасці не даводзілася пераадольваць яму, ён ніколі, нідзе і ні перад кім не гнуўся і з годнасцю нёс званне Беларуса.

Жыццёвы лёс Часлава Найдзюка быў сапраўды складаным. Ён нарадзіўся 28 жніўня 1915 у акопе, дзе маці хавалася ад артылерыйскага агню (фронт першай сусветнай вайны праходзіў у той час якраз праз ягоную вёску Ваядты). Часлаў быў другім сынам у сям'і Найдзюкоў. Калі ён меў чатыры гады, маці Ядзвіга памерла ад сухот, і бацька ажаніўся на жанчыне ў якой было шасцёра сваіх дзяцей. Усе разам 8 дзяцей і гадаваліся пад адным дахам.

Ва ўзросце 12 гадоў Часлаў прыехаў да свайго старэйшага брата Язэпа ў Вільню, дзе ў 1927 годзе паступіў у Віленскую беларускую гімназію. Уплыў, які старэйшы брат меў на малодшага, быў вельмі моцным. Язэп не толькі замяніў Чаславу бацькоў, але стаў ягоным сябрам, дарадчыкам, а пазней і своеасаблівым "працадаўцам".

Пасля заканчэння гімназіі Часлаў працягваў вучобу ў Віленскім універсітэце Стэфана Баторыя, які скончыў у 1940 г. са званнем магістра права. Ягонымі любімымі прадметамі былі гісторыя і філасофія. З вялікім задавальненнем ён вывучаў гісторыю сваёй Бацькаўшчыны, асабліва яе гераічнае мінулае.

Другая сусветная вайна парушыла жыццёвыя планы. Бежанства, пераезды, эміграцыя... Часлаў Найдзюк прыехаў як бежанец у ЗША у 1949 г. Пасля года жыцця ў штаце Нью-Джэрсі ён пераехаў у Каліфорнію. У 1956 г. ён адшукаў у штаце Каларада сваю сяброўку па перапісцы Юзэфу Брэчку, якую да гэтага ніколі не бачыў. Часлаў узяў вакацыі на працы і паехаў сустрэцца з Юзэфай у Пуэбло. На трэці дзень пасля знаёмства ён зрабіў прапанову Юзэфе і яна дала згоду. Часлаў і Юзэфа пераехалі ў Каліфорнію і абвянчаліся ў царкве св. Фрэнсіса. Разам пражылі 35 гадоў.

Мне не пашчасціла запісаць успаміны Часлава Найдзюка аб Вільні, Беларускай віленскай гімназіі, Беларускім студэнцкім саюзе. Часлаў Найдзюк памёр 28 сакавіка 1995 г. на 78 годзе жыцця ў Пасадэне (штат Каліфорнія), не дачакаўшыся свайго 80-годдзя. На ягоных паховінах дачка Ядзя зачытала некралог, напісаны ўсімі дзядзькамі і ўнукамі. З успамінаў блізкіх людзей вымалёўваецца вобраз чалавека, закаханага ў жыццё, у Беларусь. Чалавека, які меў вялікую надзею пабачыць сваю Бацькаўшчыну вольнай, які вельмі пільна сачыў за ўсімі падзеямі, якія адбываліся ў родным краі і шчыра дзяліўся навінамі з іншымі людзьмі, перасылаючы ў розныя канцы Амерыкі цяжкія канверты з газетнымі выразкамі, якія тычыліся Беларусі.

Сваё захапленне і любоў да Бацькаўшчыны ён імкнуўся перадаць дзецям і ўнукам. "Я любіла, калі тата трымаў Рагель, калі яна была маленькай, вучыў яе спяваць і танцаваць "Лявоніху", – пісала ў некралогу дачка Карнэла. Сын Віктар, абяцаў на паховінах: "Я буду старацца здзейсніць ягоную надзею вывучыць беларускую мову і гісторыю".

Час няўмольна ляціць. Як пісала жонка Юзэфа пасля смерці мужа: "Праходзіць усё, застаецца толькі памяць". Памяць, якую пакінуў Часлаў Найдзюк будзе саграваць не толькі сям'ю, але і ўсіх людзей, якія ведалі гэтага Беларуса, Змагара, Чалавека, які пружыны сваёй долі қаваў уласнай сілай.

Ніжэй увазе чытача прапануюцца ўспаміны самога Часлава Найдзюка, напісаныя да з'езду гадунцоў Віленскага ўніверсітэта імя Стэфана Баторыя.

Успаміны аб універсітэце Стэфана Баторыя

Студэнтам УСБ, факультэта права і грамадскіх навук, стаўся я ў 1936 годзе. Дыплом магістра права з датаю 12 снежня 1939 г. атрымаў я толькі ў 1940 г., ужо пасля закрыцця УСБ, але па з'яўленні мною ўсіх абавязковых канчатковых экзаменаў.

Для сябе я выбраў факультэт права і грамадскіх навук таму, што ў тых гады мне выглядала найлягчэй на яго паступіць і найзручней на ім студыяваць. Жаданне быць студэнтам УСБ было ў мяне заўсёды нязвычайна моцным яшчэ з часоў вучобы ў Віленскай беларускай гімназіі. Але студыяваць мне было цяжка, нягледзячы на вялікую зацікаўленасць да навукі. Адною з важнейшых прычынаў была неабходнасць зарабляць грошы. Хаця я атрымоўваў частковую дзяржаўную стыпендыю, але яе не хапала на пражыццё. Таму прыходзілася пасля заняткаў працаваць, каб хоць крыху пакрыць выдаткі. На падрыхтоўку да заняткаў заставаліся познія вячэрнія і начныя гадзіны, а гэта быў не самы лепшы час для мяне пры маім нямоцным здароўі.

Нямала цяжасцяў узнікала таксама таму, што універсітэт знаходзіўся ў чужых нацыянальных руках. Польскія парадкі і мова там панавалі. І мне, гадунцу Віленскай беларускай гімназіі ад 1927–1935 гг., было вельмі цяжка гэта бачыць.

Быў я актыўным сябрам беларускіх студэнцкіх арганізацый. Неаднаразова выбіраўся сябрам Управы Беларускага студэнцкага саюза, як заступнік старшыні Ураду, так і як гаспадар. Таксама, як скарбнік Таварыства прыяцеляў беларускіх скаўтаў, збіраў я нямала складаў і падтрымоўваў сувязь з скаўтамі Беларускай гімназіі ў Вільні. Старшынёю-закладчыкам гэтага таварыства быў св. памяці кс. Станіслаў Глякоўскі.

Супрацоўнічаў я і ў беларускай прэсе, асабліва студэнцкай. Памагаў у выданні "Шляху Моладзі", рэдактарам і выдаўцом якога быў мой старэйшы брат Язэп Найдзюк. Працаваў я разам з беларускімі друкарамі Янкам Багдановічам, Альфонсам Шутовічам, працаўнікамі беларускай друкарні імя Францішка Скарыны ў Вільні. Гэтая друкарня пачала сваю дзейнасць у 1926 г. Першымі выданнямі,

якія выйшлі ў свет з Беларускай Друкарні былі "Беларуская Крыніца" і "Сялянская Ніва". З сакавіка 1928 г. у друкарні пачаў выходзіць Беларускі часопіс "Шлях моладзі", які адыграў важную ролю ў згуртаванні беларускай моладзі і ейным змаганні за незалежнасць Беларусі. Часопіс ставіў сваёй мэтай абуджаць маладых беларускіх патрыётаў да нацыянальнай самасвядомасці, узгадоўваць маладое пакаленне ў самастойна-незалежніцкім духу. На сваіх старонках часопіс друкаваў артыкулы прысвечаныя беларускай гісторыі, літаратуры і культуры, беларускаму Адраджэнню. Спачатку "Шлях моладзі" выходзіў адзін раз на месяц. Ад 1939 г. часопіс друкаваўся два разы на месяц. Аб'ём яго таксама павялічыўся. Да 1938г. на вокладцы часопіса і на першай бачынцы заўсёды друкаваўся герб "Пагоня" і зваротка верша Янкі Купалы:

Падымайся зь нізі, сакаліна сям'я.

Над крыжамі бацькоў, над курганамі!

Занімай, Беларусь маладая мая,

Свой пачэсны пасад між славянамі!

"Шлях моладзі" не належаў ніякай партыі і выдаваўся коштам бясплатнай працы маладых друкароў Беларускай друкарні імя Фр. Скарыны. Грошы з падпіскі маглі пакрыць толькі нязначную частку выдаткаў друку. Брат Язэп быў многа гадоў кіраўніком гэтай друкарні, і мне, які быў увесь час на ягоным утрыманні, трэба было яму дапамагаць, як у ягонай энергічнай адміністрацыйнай, так і ў ягонай самааданай грамадскай дзейнасці. У друкарні друкаваліся не толькі газеты і часопісы, афішы, календары, брашуры, але і кнігі. Менавіта адсюль выйшлі ў свет "Беларуская граматыка" Браніслава Тарашкевіча, "Беларускія народныя песні" з нотамі Рыгора Шырмы, "Першыя заняткі. Беларуская граматыка для хатняга навучання" Сяргея Паўловіча, зборнік вершаў Янкі Купалы "Шляхам жыцця", паэмы Якуба Коласа "Сымон-музыка" і "Новая зямля". Друкаваліся таксама кнігі, прысвечаныя беларускай літаратуры і гісторыі, кніжкі рэлігійнага зместу, выданні, якія тычыліся сельскай гаспадаркі, кааперацыі, фізічнага выхавання, аховы здароўя. З 1926 па 1940 гг., было выдадзена 146 беларускіх кніжак і брашураў.

Паколькі супрацоўнікаў у друкарні было не багата, то многа працы прыходзілася на яе няштатных памочнікаў. Шмат майго часу пайшло на экспедыцыю часопіса "Шлях моладзі". Таксама вельмі часта мне

даводзілася насіць газеты на кватэры падпісчыкаў. Такім няхітрым чынам спрабаваў я хоць крыху зарабіць на дробныя свае выдаткі. Усё гэта аднімала ў мяне часта многа часу і сілаў. Я працаваў не ў меры сваіх мажлівасцяў, асабліва нямоцнага здароўя.

Агульны настрой і тагачасныя беларускія стасункі ў Вільні аднак узнімалі мяне над штодзённымі клопатамі. Пачуцці часта пераважалі над другімі бакамі жыцця, працы і навукі. У многіх студэнтаў універсітэта было шмат захапленняў і самаахвярнасці ў імя Бацькаўшчыны. Мы працавалі з верай і надзеяй на лепшую будучыню.

Я вельмі ўдзячны выкладчыкам універсітэта, якія выкладалі не толькі навукі, але вучылі нас жыццю. Сярод любімых выкладчыкаў я хачу адзначыць свайго дэкана, прафесара, доктара Ю. Панэйку за ягоную прыяцельскую дапамогу пры паступленні ў Віленскі ўніверсітэт імя Стэфана Баторыя (УСБ). Вельмі прыемна мне было спаткацца з ім ва Украінскім універсітэце ў Мюнхене.

Аднак, балюча і крыўдна ўспамінаюцца тыя беларусы-гадунцы УСБ, якія так легкадумна і часта безадказна пайшлі на супрацоўніцтва з камуністамі і савецкім урадам. Мне цяжка было аддаваць студэнцкі арганізацыйны архіў у такія рукі і толькі шчасліваму выпадку заўдзячаваю магчымасць перадачы галоўнага архіва ў Беларускі музей у Вільні.

Большасць гадунцоў, аднак, засталася адданай свайму народу. Многія з іх паклалі сваё жыццё ў барацьбе за лепшую долю Беларусі. Напрыклад, у трагічных абставінах вайны загінуў святой памяці. Адам Дасюкевіч, былы старшыня Беларускага студэнцкага саюза. І за доўгія гады я не бачыў аб ім ніякіх успамінаў у друку. Думаецца, што многа чаго, на жаль, яшчэ намі не запісана і не пераказана ў скарбніцу гісторыі беларускага адраджэнскага руху.

Беларускія студэнты ў Вільні наогул былі даволі актыўнымі. Былі яны аб'ектам як апекі, так і часта заядлай разыграўкі беларускага старэйшага грамадства, асабліва правадыроў яго.

У гэтай, часта суровай, акцыі студэнтам прыходзілася мірыцца з пэўнай матэрыяльнай або палітычнай залежнасцю ад старэйшых і мацнейшых. Не абыходзілася без гарачых спрэчак і сварак. Аднак, нягледзячы на ўсё гэтае, беларускія студэнты паклалі шмат творчай працы на розных імпрэзах, акцыях, на нараджэнне беларускага друку, беларускай нацыянальнай свядомасці ды ў супрацоўніцтве

Беларускага студэнцкага саюза з Летувіскім і Украінскім студэнцкімі арганізацыямі. Незабыўнымі з'яўляюцца гадавыя балі трох студэнцкіх саюзаў – Беларускага, Летувіскага і Украінскага, якія паспрыялі развіццю адраджэння беларускага студэнцкага руху.

Беларускія гадунцы УСБ сталіся абаронцамі нацыянальна-палітычных інтарэсаў свайго народа і свайго краю незалежна ад месца свайго пражывання. На жаль, горш сталася з прафесіяльнай спецыялізацыяй. Не ўсім удалося стацца экспертамі выбранай галіны ведаў і практыкі. Асабліва не пашчасціла тым, хто апынуўся пазней у эміграцыі. Найцяжэй усяго з уладкаваннем на працы па спецыяльнасці было праўнікам. (Ведаю гэта з свайго горкага вопыту.) Тым не менш заўсёды буду ганарыцца тым, што змог прайсці поўны курс УСБ і закончыць вышэйшую школу, здаецца, першым з свайго матуральнага выпуску.

Вітаўт Тумаш

Да доктара

Да доктара Тумаша я дабіралася доўга і з прыгодамі. Гаваркі шафёр мусіць трэці раз выехаў на шырокую, поўную рэкламных агнёў вуліцу начнога Нью-Йорку ў пошуках невяліччай і малавядомай яму Талер-стрыт.

– Можа, адкладзеце паездку на заўтра? – нарэшце, прапанаваў ён. – Паедзем да іншых вашых знаёмых.

Пераносіць паездку ніяк не выпадала. Доктар чакаў мяне з раніцы. Але змяненні ў маршруце аўтобуса Кліўленд – Нью-Йорк прымусілі мяне спазніцца на добрыя пару гадзінаў.

Нарэшце, мы знайшлі ягоны дом. Высокі, трохпавярховы, заціснуты паміж такімі ж самымі дамамі-блізнятамі. Дом быццам бы імкнуўся вырвацца на свежае паветра з гэтага днём і ноччу гаманлівага Бронкса.

Гаспадар выйшаў адразу на мой голас. Тады гэта мяне не здзівіла, бо я яшчэ не ведала, што спусціцца з яго пакая пад столлю па вузкай крутой лесвіцы, займае нямала часу. Доктар ішоў павольна і паважна, горда адкінуўшы галаву. Ішоў з надзвычайна прамой спіной, якая амаль не сустракаецца ў людзей цывільных што набліжаюцца да свайго 80-гадовага юбілею. Твар яго здаваўся крышку суровым. "Такіх, – падумалася мне, – малявалі раней на старажытных шляхецкіх партрэтах". Ён такі, як і Сымон Брага, даследчык і

прапагандыст творчасці вялікага Скарыны, у мінулым дырэктар Беларускага інстытута літаратуры і мастацтва, рэдактар "Запісаў".

Пакуль дачка Яраслава з Валяй Пархоменка накрывалі стол, мы, зручна ўладкаваўшыся ў крэслах, вялі размову. Спачатку пра Віленскую беларускую гімназію і Віленскі ўніверсітэт, пасля перайшлі да ўспамінаў аб Ларысе Геніюш, вершы якой ён падрыхтоўваў да друку ў Берліне ў беларускай газеце "Раніца". За сталом доктар таксама не спыняў гаворкі. Жартаваў, расказваў старажытныя Віленскія анекдоты. Бяседа скончылася далека за паўноч. У той дзень я так і не пабачыла вялікай бібліятэкі доктара Тумаша, у якой на самым бачным месцы вісіць каляровы вялікі партрэт Францыска Скарыны, выкананы мастаком Пётрам Мірановічам. Партрэтаў такіх не пабачыш у сучасным мастацтве: няма стракатага фону за спіною Скарыны, няма светлых колераў, але твар Скарыны жывейшы, чым у жывых і такі сучасны, блізкі, нягледзячы на старажытны строй, у які вялікі палачанін апрануты.

Не разгледзела я тады і шматлікія каляровыя партрэты, краявіды, нацюрморты, якія малявала калісьці жонка др. Тумаша, адна, як мне казалі, з найпрыгажэйшых студэнтак медычнага факультэта былога Віленскага ўніверсітэта. Карціны, як памяць аб ёй, упрыгожваюць кватэру, але вісяць без асобага парадку. Партрэты дзяцей перамешаны з кветкамі сланечніка, краявідамі беларускай прыроды. Усе гэтыя творы, быццам бы намаляваныя ўчора, здавалася, яшчэ выпраменьвалі пах свежых фарбаў.

Не дакранулася і да піяніна, на якім калісьці гралі дзеці доктара, а зараз практыкуецца Волечка Казак. Усё гэтае прыйшло пазней, як і паразуменне доктара Тумаша, чалавека, з няпростым чалавечым лёсам і характарам.

Пры зычанні добрай ночы доктар з усмешкай у голасе, але захоўваючы крыху суровы выгляд, спытаўся ў мяне:

– Дык калі вы думаеце пачаць мучыць мяне з інтэрв'ю?

– Заўтра, адразу пасля снядання, – у тон яму адказала я.

– Вось жа гэтыя журналісты, – толькі і сказаў доктар, і ўпершыню за ўвесь вечар, як мне здалася, па-юнацку ўсміхнуўся.

Так, 22 кастрычніка 1991 года і пачаліся "пакуты" др. Тумаша.

Гутарка з доктарам прапанаўецца увазе чытача.

Беларуская Віленская гімназія

Гімназіі ў Вільні былі двух тыпаў: гуманістычнага, дзе перавагу аддавалі вывучэнню гуманістычным навукам, і класічнага, дзе аснову праграмы складалі латынь і грэчаская мова.

Першая Віленская беларуская гімназія была гуманістычнага тыпу. На жаль, задума аб стварэнні другой беларускай гімназіі так і не здзейснілася (паступова назва *"Першая Віленская Беларуска гімназія"* ператварылася ў *"Віленская беларуская гімназія"* – С.Б.) Яна знаходзілася ў Базыльянскіх мурах, на Вострабрамскай вуліцы, 9.

Спачатку Віленская беларуская гімназія, як і многія прыватныя гімназіі, не мела дзяржаўных праў. Гэта азначала, што атэстат сталасці, выдадзены гімназісту пасля яе заканчэння, не прызнаваўся пры паступленні ва універсітэты. Для гэтага трэба было экстрэнам, пры дзяржаўнай камісіі, здаваць спецыяльныя экзамены за ўвесь гімназічны курс каб даказаць, што навучэнец мае пэўны багаж ведаў. Калі міністэрства прызнавала веды гімназіста, ён меў права паступаць ва ўсе вучэбныя ўстановы Польшчы за выняткам асобных факультэтаў, у тым ліку і на медыцынскі.

Каб паступіць на класічныя факультэты універсітэтаў трэба было заканчваць класічную гімназію, бо ў ёй даваліся больш ґрунтоўныя веды па грэчаскай і лацінскай мовах. У Польшчы класічных гімназіі была пераважная большасць. Тое ж тычылася і Вілейшчыны, якая Польшчай у той час называлася *"Litwa Środkowa"*.

Праз усе гады свайго існавання Віленская беларуская гімназія старалася матэрыяльна ўтрымацца і колькасна развівацца. За цягам часу яна набыла права дзяржаўнай гімназіі.

У Віленскай беларускай гімназіі вучыліся вучні з усіх раёнаў Віленшчыны. Пры гімназіі быў інтэрнат, у якім жылі тыя, хто прыехаў з іншых мясцін.

Я паступіў у другі клас Віленскай беларускай гімназіі ў 1923 годзе. Спачатку жыў у інтэрнаце, потым, калі стаў вучыцца ў старэйшых класах, пайшоў на прыватную кватэру. У інтэрнаце было прыблізна 50 вучняў.

У Віленскай беларускай гімназіі вучыліся разам дзяўчаты і хлопцы. У Польшчы мужчынскія і жаночыя гімназіі былі, пераважна,

асобна. У гімназістаў нашай гімназіі не было нейкіх адмысловых знакаў адрознення ад гімназістаў іншых гімназіій. Выключэннем былі шапкі. Іх колер, фасон на працягу існавання гімназіі мяняліся не раз. У маю бытнасць шапкі былі шэрага колеру, з казырком. На фронце шапкі быў кут, утвораны двума бел-чырвона-белымі сцяжкамі. На прастакутніку была абрэвіатура гімназіі: "ВБГ". Дзяўчаты таксама мелі шапкі, але без казыркоў. Шапкі не былі моднымі ў той час. Таму гімназісткі амаль не насілі іх. У дзяўчат былі свае ўборнікі. Была так званая свабода ў адзенні.

Наогул, ніякай муштры ў гімназіі не было. За выключэннем урокаў гімнастыкі, дзе мы рабілі спецыяльныя праграмы для выступленняў. Пасля доўгіх рэпетыцыяў адбываліся акрабатычныя паказы, якія збіралі нямала гледачоў.

У гімназіі быў хор, якім адзін час кіраваў Рыгор Шырма. Мелі мы і свой тэатр, у якім ставілі беларускія п'есы. У гімназічным тэатры ігралі не толькі гімназісты, але і віленчукі. Рабілі мы пастаноўкі п'ес вядомага драматурга, аўтара шматлікіх цудоўных п'есаў Францішка Аляхновіча, такіх як "На Антокалі", "Страхі жыцця", "Бутрым Няміра", "На вёсцы", "Калісь", "Манька", "Базылішак", "Дзядзька Якуб", "Заручыны Паўлінкі", "Птушка шчасця", "Няскончаная драма", "Дрыгва" ды інш. Ён у той час жыў у Вільні і часта праводзіў рэпетыцыі разам з намі. Ставілі мы п'есу "Бутрым Няміра", у якой іграў сам аўтар. Зрабілі прыгожую пастаноўку "Страхі жыцця". Аляхновіч таксама прымаў удзел у гэтай п'есе. Асабліва запомнілася мне "Дрыгва". У ёй драматург паказаў людзей, якія апынуліся на дне грамадства. Памятаю такую сцэну. За чаркай гарэлкі сядзяць у карчме два героі. Жыццё іх ішло крыва. Шмат цяжкасцей выпала на іх долю. Вось яны сядзяць і ўспамінаюць перыпетыі жыцця. Адзін так маляўніча апісвае іх, што другі проста радзіць яму: "Дык ты вазьмі і запішы ўсе гэтае". А той, выпіўшы чарку, адказвае: "Ты ведаеш, я ў канцылярыі пісаў усё гэтае і нічога не выйшла".

Але Аляхновіч нядоўга быў з намі. Напрыканцы 1926 года ён пераехаў у Савецкую Беларусь, прыняў савецкае грамадзянства, праз некалькі дзён быў арыштаваны ГПУ і высланы на Салаўкі. Аляхновіч выжыў толькі таму, што ў выніку дамовы паміж польскай і савецкай ўладамі яго абмянялі на Браніслава Тарашкевіча, які быў схоплены палякамі, і сядзеў у польскай турме. У турме Тарашкевіч займаўся

справамі далёкімі ад палітыкі: перакладаў "Іліяду" Гамера і "Пана Тадэвуша" Адама Міцкевіча. Ён добра ведаў латынь, грэчаскую, меў класічную адукацыю. Сялянская паэзія і мова ў той час былі распрацаваны вельмі добра, але пераклады з грэчаскай рабіць было цяжка – не хапала патрэбнай тэрміналогіі і лексічнага запасу. Ды Тарашкевіч быў упартым чалавекам.

Абмен вязнямі адбыўся 6 верасня 1933 года. Вось як пра гэта піша сам Аляхновіч:

Надвор'е агіднае. Выхор гудзе ў недалёкім лесе і гоніць хмары, якія лятуць хутка-хутка, і грамаздзяцца адна на адну, нібыта хочуць хутчэй праляцець над савецкай памежнай брамай, што дзеліць два сьветы. Углядаюся ў надпіс "Социализм сотрет все границы", які бачыў гэтак даўно ў лістападзе 1926 году, калі ехаў у савецкае гаспадарства зь верай у магчымасьць беларускае культурнае працы там, у БССР. Тады гэтаксама была восень, але я ехаў з надзеяй на вясну ў сэрцы. Сягоньня варочаюся, бадзяга, у вастрожным бушлаце, працывярэзіўшыся на Салаўках, ічасьлівы, што праз мамэнт нага мая пераступіць мяжу краіны "будаўніцтва сацыялізму" ў адваротным кірунку. І сёньня восень, але ў маёй душы зацвітае нейкая неапісальная радасьць...

Я ўжо адрозьніваў твары людзей, якія да нас падыходзілі. Наперадзе ішоў нейкі высокі мужчына ў цывільнай вопратцы. За ім – з двума паліцыянтамі па боках – той, каго польскі ўрад абменьваў на мяне, – Браніслаў Тарашкевіч. У гэты мамэнт я адчуў ня толькі духовы, але й фізічны кантраст паміж намі. Вязень "капіталістычнага гаспадарства" меў на сабе прыстойны фільцовы капялюш, добра скроенае восеньскае паліто, беззаганна вычышчаныя боты... Савецкі вязень ішоў у старэцкім падзёртым кашуху на салавецкім "бушлаце"...

Ён ішоў з невыразнай усмешкай на твары, а я, гэтулькі не бачыўшы яго, з зацікаўленнем углядаўся на гэтага чалавека, які, хоць у добрай веры, усё ж гэтулькі зламаў чалавечых жыццяў, кіруючы вочы сваіх землякоў на міраж за памежнымі слупамі...

Цырымонія абмену. Addacha чэсці, наклон капялюшам, пацісканне рук, падпісанне акту абмену. І мы, колішнія прыяцелі, а цяпер – чужыя сабе людзі, іляхі якіх разыходзяцца ў процілежныя бакі, падалі адзін аднаму рукі. Звычайныя астрожныя кампліменты:

"Добра выглядаеш", "Ты таксама", "Дзякуй, але сумняваюся"...

Пасля – колькі слоў пра манлівыя міражы, якія развееліся, а ў канцы – апошні халодны поціск рук.

– Бывай здароў!

Мы разышліся ў розныя бакі.

Ён з астрога пойдзе туды, дзе ўся велізарная краіна ёсць адзін вялікі астрог, дзе думка чалавечая сьціснана ў абцугах савецкага абсурду, дзе ня толькі дзеяць і гаварыць, але й думаць і дыхаць трэба паводле аднаго, для ўсіх абавязковага шаблону. Ён пойдзе ў краіну белага нявольніцтва, голаду, нэнды, людоедства, – а я кіруюся на Захад, да "капіталістычных" гаспадарстваў, дзе буду прынамсі спаць спакойна, ведаючы, што ўначы госці з ГПУ не пастукаюцца да мае кватэры...

(Ф. Аляхновіч. "У капцюрках ГПУ").

Падчас вайны Аляхновіч жыў у Вільні, а Тарашкевіч так і загінуў у капцюрках ГПУ. Быў ён вядомым грамадскім дзеячам, некаторы час узначальваў Віленскую беларускую гімназію (*праўда, было гэта нядоўга. Тарашкевіч заступіў на гэту пасаду пасля М. Кахановіча ў 1922 г., але ў сувязі з абраннем яго ў тым жа годзе ў Польскі Соём, дзе ён узначаліў Беларускі клуб, сваю дырэктарскую пасаду Тарашкевіч перадаў інжынеру Антону Нэканду Трэпку. – С.Б.*).

Вучні Віленскай беларускай гімназіі былі, у асноўным, сялянскага паходжання. Інтэлігенцыі было зусім мала, толькі дзеці настаўнікаў. Ніякіх палякаў у нас не было. Толькі беларусы, а яшчэ шмат жыдоў. У гімназіі вучылася каля 200 чалавек і з іх 40 жыдоў. Як я зразумеў, усе яны былі з сем'яў гандляроў. Іхнія бацькі ўмелі добра прыстасоўвацца да ўладаў. Калі быў расійскі ўрад і ім было патрэбна ведаць расійскую мову, то яны аддавалі сваіх дзяцей у беларускую гімназію замест польскай. Калі ў апошнія гады сітуацыя змянілася і павароту да расійшчыны не чакалася, яны пачалі аддаваць дзяцей у польскія вучэбныя ўстановы. У Віленскай беларускай гімназіі засталіся толькі адзінкі з іх, якія былі з моцным беларускім настроем. Размаўлялі яны на добрай беларускай мове і пачуваліся патрыётамі Беларусі.

Усе прадметы ў гімназіі выкладаліся толькі па-беларуску. Нават замежная мова і латынь тлумачыліся на ёй. Гэта было няпроста, бо беларускіх падручнікаў амаль што не было.

Асноўнымі падручнікамі, па якіх вучыліся вучні Віленскай беларускай гімназіі, былі "Беларуская граматыка для школаў" Тарашкевіча (1918 г.), "Гісторыя беларускай літаратуры" Гарэцкага (1920 г.), "Геаграфія Беларусі" (1919 г.) Смоліча.

Гісторыю ў Віленскай беларускай гімназіі выкладаў Вінцэсь Грышкевіч. Калісьці ён таксама вучыўся ў Віленскай беларускай гімназіі, а пасля яе заканчэння паехаў працягваць асвету ў Прагу. У той час на пачатку 20-х гадоў паміж Вільняй і Прагай існавалі добрыя палітычныя сувязі. Чэхі запрашалі на вучобу ў свой універсітэт нейкую частку беларускіх, украінскіх, расійскіх студэнтаў. Шмат хто з беларусаў скончыў Пражскі універсітэт. Беларускія студэнты нават мелі ў Празе свой саюз, які часам друкаваў аднаразовыя рукапісныя часопісы.

Як малады выкладчык у якога студэнцкія гады яшчэ былі свежымі ў памяці, В. Грышкевіч выкарыстоўваў у сваёй методыцы элементы лекцыяў універсітэтаў. Адноўчы ён прапанаваў гімназістам напісаць рэфераты на розныя гістарычныя тэмы. Мне дасталася эпоха Рэнэсансу.

Я не памятаю ўжо дакладна, якую літаратуру я выкарыстоўваў пры падрыхтоўцы рэферата, але адзін падручнік запомніў. Гэта была "Гісторыя беларускай літаратуры" Гарэцкага. Кніга, у якой можна было знайсці адказ амаль на любое пытанне. Рэферат я напісаў невялічкі, усяго на 5 бачынак. Але Грышкевіча ён чамусьці ўразіў і таму, у час урока, ён загадаў мне сесці за настаўніцкі стол і зачытаць свой рэферат для ўсяго класа. Як растлумачыў пазней нам Грышкевіч, ён хацеў паказаць прыклад, як трэба рабіць навуковыя працы. З таго часу я зацікавіўся перыядам Рэнэсансу, эпохай культурнага Адраджэння. У любых мовах стаў шукаць літаратуру, прысвечаную гэтаму перыяду.

Потым гэтая зацікаўленасць перарасла на эміграцыі ў захопленне. У Нью-Йорксай публічнай бібліятэцы ёсць вельмі добры славянскі адзел у якім багата рэдкіх выданняў. Пасля другой сусветнай вайны бібліятэчныя супрацоўнікі добра папрацавалі, збіраючы параскіданую па свеце літаратуру не толькі на расійскай, але і беларускай, польскай, украінскай мовах. Уся яна цудоўна скаталагаваная, і таму, жывучы ў Амерыцы, я меў мажлівасць займацца вывучэннем Скарыніны і гісторыі беларускай літаратуры.

Беларускую літаратуру ў малодшых класах выкладаў М. Заморын, а ў старэйшых – Антон Луцкевіч.

Антон Луцкевіч не меў спецыяльнай універсітэцкай адукацыі. Ён праслухаў поўны курс фізіка-матэматычнага факультэта ў Пецярбургскім універсітэце, але дзяржаўных экзаменаў не здаваў. Пасля шэсці семестраў вывучаў права ў Дэрпцкім універсітэце. Быў ён вельмі адукаваным і разнастайным чалавекам-адраджэнцам, і ўсё ягонае аблічча выпраменьвала адраджэнцкі дух.

Лекцыі Антона Луцкевіча насілі камерцыйны характар. Ён часта чытаў даклады, тэмы якіх нельга было знайсці ў тагачасных падручніках. Памятаю ягоныя цудоўныя прамовы, прысвечаныя творчасці Купалы і Коласа, спецыяльныя лекцыі "Вільня ў беларускай літаратуры", "Жыды ў беларускай літаратуры".

Жонка Антона Луцкевіча Зоф'я, вельмі прыгожая і адукаваная жанчына, была па нацыянальнасці жыдоўкай. Яна нейкі час працавала лекаркай, потым выходзіла дзяцей. Калі фінансавое становішча Антона Луцкевіча стала вельмі дрэнным, ён уладкаваў яе ў гімназію. Два разы на год яна рабіла медычны агляд гімназістаў. І вось, калі ў сувязі з разгромам Грамады Луцкевіча арыштавалі, яна засталася адна з малымі дзецьмі на руках без усялякага заробку, матэрыяльнай і маральнай падтрымкі. Шукала яна працу, але безвынікова. У Вільні наогул у тыя часы было складана знайсці працу, а тут яшчэ для жанчыны, муж якой сядзіць за кратамі. Значнае нервовае ўзрушанне ўзмацнілася яшчэ больш пасля таго, як увосень віленская пракуратура накіравала ў апеляцыйны суд пратэст супраць апраўдання Луцкевіча судом першай інстанцыі. Нервы накаляліся па меры набліжэння апеляцыйнага працэсу, які пачаўся 28 лютага 1929 г. Зоф'я Луцкевіч не магла дачакацца канца разгляду справы і, поўная страху перад няпэўнай будучыняй, 5 сакавіка пакончыла жыццё самагубствам.

У дзень яе пахавання дырэктар нашай гімназіі вызваліў ад заняткаў наш клас для жалобнай працэсіі. Я таксама ішоў за гробам з цэлым нябожчыцы. Пахавалі Зоф'ю Луцкевіч на жыдоўскім могільніку, хаця яна з жыдамі ў кантакце не была, увесь час – з беларусамі. Абрад пахавання быў выкананы па-гэбрэйску.

Пасля суду Луцкевіч у нашым класе больш не выкладаў.

4 чэрвеня 1930 года Луцкевіч атрымаў паведамленне бацькоўскага камітэта Віленскай беларускай гімназіі.

Прымаючы пад увагу, – адзначалася ў ім, – што сучасны дырэктар Віленскай беларускай гімназіі грам. Р. Астроўскі даў сваю згоду поўніць абавязкі дырэктара гімназіі толькі на 1929–1930 школьны год і дагэтуль справа дырэктарства ў гімназіі на наступны школьны год яшчэ не вырашана. Бацькоўскі Камітэт, як канцэсіянер В.Б.Г., лічыць сваім абавязкам паведаміць гэтым вам, што не можа ўзяць на сябе адказнасці за склад учыцельскага персаналу гімназіі ў наступным школьным годзе і дзеля гэтага папярэджвае Вас, што днём 1.V.1930 г. вы можаце сябе лічыць вольнымі ад спаўнення абавязку вучыцеля ў В.Б.Г.¹

Р. Астроўскі хутка падшукаў замену А. Луцэвічу. Але ў 1930 годзе Луцкевіча з працы не звольнілі. Ён яшчэ адзін год працаваў у гімназіі.

Пасля Луцкевіча нейкі час працавала дырэктарам Алена Сакалова, потым – прафесар Ігнат Дварчанін – аўтар "Хрэстаматыі новай беларускай літаратуры ад 1905 г.", вядомы даследчык Скарыніяны. Яго доктарская дысэртацыя, якую ён абараніў у Карлавым універсітэце ў Празе ў 1926 г. называлася "Францішак Скарына, як культурны дзеяч і гуманіст на беларускай ніве".

Хаця Антон Луцкевіч больш і не выкладаў у нас, я сустрэкаўся з ім у Беларускам Музеі, пры якім было арганізавана навуковае таварыства, старшынём якога быў ён. У таварыстве збіраліся не вучнёўская аўдыторыя, а больш салідная публіка. На ягоных паседжаннях чыталіся даклады і рэфераты, адбываліся дыспуты. Святкавалі мы ў таварыстве і ўгодкі Скарыны. Даклад пра дзейнасць вялікага вучонага і друкара чытаў Тарашкевіч.

Беларускае навуковае таварыства выдала некалькі "гадавікоў"-зборнікаў, у якіх былі сабраныя матэрыялы па гісторыі, культуры Беларусі. Антон Луцкевіч таксама пісаў туды свае артыкулы. Аднойчы я зайшоў з нейкай нагоды ў музей. Луцкевіч нешта рабіў у гэты час, але працу прыпыніў і пачаў са мною гаворку. Ён сказаў, што збіраецца выдаваць зборнік навуковых артыкулаў і рыхтуе для яго артыкулы. Зборнік будзе называцца "Запісі беларускага навуковага таварыства".

¹ А. Сідарэвіч. 3 жывыцыя Антона Луцкевіча. ЛіМ, 1 лютага 1991 г. ст. 13

– А не лепей было б назваць яго не "Запісі", а "Запісы", – прапанаваў я. "Запісі" гучыць неяк па-расійску.

Луцкевіч гэтую ідэю падхапіў адразу.

– Так, – кажа, – трэба назваць "Запісы".

Так "Запісы" і выйшлі ў свет. Здаецца, у іх друкаваліся лісты Багдановіча, якія захаваліся з асабістай перапіскі Луцкевіча з беларускім паэтам і некаторыя яго творы. Пасля гэтых лісты перадрукоўваліся ў Мінску, але імя Луцкевіча, які на той час быў забароненай асобай для савецкай цэнзуры, было выкраслена.

Вось ад тых Луцкевічаўскіх "Запісаў", можна сказаць, і пайшлі на эміграцыі "Запісы" Беларускага інстытута Літаратуры і Мастацтва.

"...Калі таварыства імені Скарыны закладзецца, я хвотна запішуся ў члены. Узяўся б і напісаць жыццёапісанне Скарыны, калі б таварыства даручыла мне гэта", – так пісаў Максім Багдановіч у канцы 1913 г. да братоў Луцкевічаў у "Нашу Ніву", акрылены ідэяй стварэння новай беларускай арганізацыі. Але ягоная мара так і не спраўдзілася. Першая сусветная вайна зламала ўсе планы арганізатараў таварыства і аддаліла час яго стварэння.

Беларускае навуковае таварыства паўстала 25 студзеня 1918 г., калі ўжо не было ў жывых ні Максіма Багдановіча, ні Цёткі, якія звязвалі з таварыствам вялікія спадзяванні. Цяжка хворым быў і яго галоўны ініцыятар Іван Луцкевіч. Але не зважаючы на ўсе неспрыяльныя акалічнасці таварыства адразу распачало працу па падрыхтоўцы падручнікаў беларускай граматыкі і правапісу.

Мабыць, адно з першых буйных мерапрыемстваў гэтай беларускай інстытуцыі стала святкаванне ўгодкаў Скарыны. У залі Віленскай беларускай гімназіі адбылася канферэнцыя на якой чыталі даклады прысвечаныя выдатнаму Палачаніну старшыня беларускага бавуковага баварыства Антон Луцкевіч, Браніслаў Тарашкевіч і іншыя выдатныя дзеячы беларускай кльтуры. Таварыства святкавала 400-годдзе беларускага друку, 400-годдзе беларускай друкарні Ф. Скарыны. Яно працягвала займацца скарыназнаўствам і ў тых часы, калі ў савецкай Беларусі пачалося цкаванне Скарыны, названага з лёгкай партыйнай рукі В. Кнорына, сярэдневяковым манахам і спыніла сваю дзейнасць толькі тады, калі ў Вільні былі забаронены амаль усе беларускія арганізацыі.

Памятаю, калі я ўжо скончыў гімназію, я часта прыходзіў на зборкі, якія праводзіліся ў таварыстве. Адбываліся яны пры Беларускам музеі імя Івана Луцкевіча. Звычайна паседжанні праходзілі пры невялікай колькасці нацыянальна настроеных беларусаў, але вельмі бурна. Пасля чытання рэфератаў адбывалася іх абмеркаванне, часам яно працягвалася на наступных зборках. Чамусьці мне запомнілася пасяджэнне, на якім выступаў прафесар з Украіны Тэофіль. Ён вынес на абмеркаванне тэорыю аб балцкім субстракце, за якую пазней ухапіўся др. Янка Станкевіч, прысвяціўшы гэтай тэме не адну працу. Таксама займаўся балцкім субстрактам Мікалай Шкялёнак. Ён нават напісаў невялічкую брашуру. Пасля гэтага тэма шырока разглядалася ў 50-х гадах у газеце "Бацькаўшчына" і выклікала вялікую палеміку. Многія рэфераты, што чыталіся на зборках, увайшлі ў спецыяльныя гадавікі Беларускага навуковага таварыства, якія пазней называліся "Запісамі".

Можна сказаць, што Беларускае навуковае таварыства выхавала цэлую плеяду навукоўцаў, якія потым працягвалі працу ў эміграцыі, у прыватнасці ў Беларускам інстытуце навукі і мастацтва.

Пад уплывам лекцыяў па гісторыі беларускай літаратуры, я пачаў збіраць і запісваць творы вуснай народнай творчасці. Трэба сказаць, што ў гімназіі была прынята лінія М. Гарэцкага. Ягоная "Гісторыя беларускай літаратуры" пачынаецца менавіта з старажытных традыцыяў нашага народа. І толькі пасля фальклорнай літаратуры, вучні знаёміліся з старадрукамі, скарынінскімі выданнямі, літаратурай XVIII, XIX стагоддзяў і г.д. Нашыя настаўнікі звярталі ўвагу на фальклорныя зборы, і таму ў нас, гімназістаў, перыяд народнай творчасці добра застаўся ў памяці. Пад уражаннем пачутага на лекцыях, я сшыў некалькі сшыткаў, зрабіў для іх моцную аправу і стаў запісваць цікавыя словы, выразы прыказкі, прымаўкі, звычаі: калядныя, вясновыя, вялікодныя, жніўныя. Калі я пачаў збіраць свае запісы, пачаў прыслухоўвацца да мовы, моўных выразаў то зразумеў, якое багацце вакол мяне. Чым больш занатоўваў, тым больш хацелася працаваць.

Беларускі фальклор я запісваў пераважна ў сваёй роднай в. Слягліцы (Свенцянскі, а пазней Вілейскі павет), куды прыязджаў на кожныя вакацыі, а таксама ў час вучобы, на святы, калі ездзіў адведваць бацькоў. Памятаю вясной у спакойныя ясны дзень уздызеш

на гару і далёка-далёка чуваць, як з адной і другой вёсак песні гучаць. Жанчыны вясной вадзілі карагоды і клікалі вясну. На сваёй радзіме я запісаў і словы карагода-гульні "Яшчар". Я не помню, каб у нас яго вадзілі, але аб гэтым старажытным абрадзе расказвалі мне старэйшыя жанчыны. Дзяўчаты аддавалі "яшчару" (хлопцу), які знаходзіўся ў цэнтры круга, свае вянкi або хусткі, пярсцёнкі, а каб выкупіць вянок, дзяўчына цалавала "яшчара" або выконвала якое-небудзь яго пажаданне. Пры гэтым дзяўчаты вадзілі карагод і спявалі: *Сядзіць, сядзіць яшчар на залаце крэсле, на дзявочыым месце...* Гэтае апісанне ўвайшло пазней у зборнік "Запісы", які выдала Беларускае навуковае таварыства. А яшчэ нататкі з майго сшытка выкарыстаў Р. Шырма для свайго хору і песеннага зборніка.

Рыгор Шырма вёў у гімназіі хор. Гімназісты празвалі яго "Бародка". Жыў ён у царкоўнай хаце Прачысценскай царквы. А рэпетыцыі хору праводзіў у гімназічнай зале. Хор быў неабавязковым прадметам у гімназіі, таму ў ім спявалі не ўсе гімназісты. У рэпертуар гімназічнага хору ўваходзілі, у асноўным, фальклорныя творы, сабраныя Шырмам і некаторымі вучнямі падчас вакацыяў.

У гэты час дырэктарам гімназіі быў С. Паўловіч. Гэта быў невялікага росту, акуратны, добры чалавек, якога гімназісты за невялікую лысінку на самай макушцы празвалі "Дзірачка". Паўловіч быў вельмі асцярожнай асобай. Баяўся, каб чаго-небудзь не выйшла і не выклікала незадавальнення польскіх уладаў. Выкладаў ён рэлігію (Стары і Новы Запавет, гісторыю рэлігіі) для праваслаўных навучэнцаў малодшых класаў.

У 1936 годзе ў беларускай друкарні імя Ф. Скарыны выйшлі ягоныя кніжкі для дзяцей беларусаў: лямантар *"Першыя зярняткі. Беларуская граматыка для хатняга навучання"* і *"Zasieuki. Bielaruski lemantar dla chatniaha nauczannia. Wyd. Bielpres"*. Лямантар быў друкаваны лацінкай, але былі ў ім прыклады, пададзеныя кірыліцай. Па гэтых кніжках дзеці маглі навучыцца кірылічнай грамаце. Перад самай вайной польскія ўлады выдалі чытанку для дзяцей беларусаў. У яе стварэнні прынялі ўдзел Шырма, Ільшэвіч, Ст. Станкевіч і інш. Палякам трэба было даказаць, што ў Польшчы з беларусамі і беларускім навучаннем няма ніякіх праблемаў, таму яны і расшчодрыліся на выданне. Але гэта была звычайная паказуха.

На самай справе, праблема з беларускім школьніцтвам стаяла вельмі востра. Нават для адзінай у Вільні беларускай гімназіі не хапала беларускіх падручнікаў. Кнігі для матэматыкі, фізікі і іншых прадметаў на польскай і расійскай мовах можна было набыць у кнігарні Завацкага. Таксама там можна было абмяняць мінулагаднія падручнікі на падручнікі для наступнага года навучання. Завацкі прымаў старыя кнігі, даваў нейкія грошы, і вучні маглі набыць за іх падручнікі на новы год. У гэтай жа кнігарні пакупнікі маглі набыць і расійскія выданні. З беларускімі ж кнігамі былі складанасці. Як толькі яны выходзілі ў свет, адразу раскупляліся. Таму гімназісты мусілі старанна канспекціраваць лекцыі выкладчыкаў.

Рэлігію ў старэйшых класах для гімназістаў-католікаў выкладаў Адам Станкевіч. Гэта была вельмі паважаная асоба не толькі ў гімназіі, але, наогул сярод усіх беларусаў Вільні. Кс. Адам Станкевіч быў беларускім паслом у польскім сойме, правадыром Беларускай Хрысціянскай Дэмакратыі, вядомым публіцыстам і беларускім дзеячам. Ён паходзіў з Ашмяншчыны. У рэдкі вольны час ён ехаў на сваю радзіму, каб наведаць сваіх сваякоў. Бацька ягоны быў забіты невядомымі асобамі ноччу каля сваёй хаты. Расказвалі, што любімым заняткам ксяндза Адама ў роднай хаце было шчапанне дроваў.

Выкладаў Станкевіч на вельмі прыгожай беларускай мове, што выдзяляла яго сярод многіх настаўнікаў. У той час, калі ў лекцыях другіх настаўнікаў трапляліся русізмы, паланізмы, "калькі" з іншых моваў, то ягоная мова вызначалася асобай літаратурнасцю, характэрнай для нашаніўцаў. Лекцыі кс. Адама былі не толькі пераказам Божых кніжак, а хутчэй размовамі аб духоўнасці і нацыянальнай свядомасці.

Маляванне ў гімназіі выкладаў Язэп Драздовіч, але, на жаль, нядоўга – усяго два месяцы. Пасля яго ў маім класе асновам малявання вучыла сп-я Сасноўская (сваячніца мужа Надзі Кудасавай).

Лекцыі нашага выдатнага мастака запомніліся не толькі тым, што ён вучыў, як трэба маляваць прадметы на адлегласці, каб стварыць адчуванне перспектывы, падкрэсліць лінію небасхіла і г.д. Драздовіч быў цікавым чалавекам. У яго была свая, вельмі арыгінальная канцэпцыя аб сусвеце. Ён, напрыклад, верыў, што на Венеры, Месяцы, Марсе і іншых планетах жывуць людзі. Драздовіч нават выдаў невялічкую брашулку з уласнай тэорыяй.

Гэты светапогляд адлюстравалася ў ягоных творах, якіх было багата ў Беларускамузеі імя Луцкевіча. Мажліва Драздовіч зберагаў там усе свае творы таму, што іншага месца, дзе б іх можна было захоўваць, проста не існавала. Творы трымаліся ў альбомах, вяселі на сценах, а то і проста ляжалі без рамак недзе збоку. Відаць у мастака не было надзеі, што хто-небудзь купіць іх. Яго працы лічыліся вельмі мадэрнымі ў параўнанні з творамі іншых мастакоў. Багата незразумелага, нязвыклага было ў іх для тагачаснага гледача. Фантастычныя краявіды з жыцця іншапланецяніна межаваліся з краявідамі Бацькаўшчыны, замалёўкі збыднелых беларускіх вёсак, сельскагаспадарчых прыладаў – з ярка маляванымі дыванамі, распісанымі нейкімі незямной прыгажосці кветкамі. Дыяпазон творчай фантазіі Драздовіча быў даволі шырокі. Колькі замалёвак беларускай прыроды, з жыцця вёскі, сялянаў зрабіў ён у час сваіх падарожжаў! А колькі мастак павандраваў па Беларусі, збіраючы матэрыялы для сваіх твораў. У гэтым я пераканаўся, калі пабываў на Паўночным кірмашы, які праводзіўся ў Вільні мабыць у 1927 годзе. Гэта была велізарная выстаўка-продаж прамысловых і сельскагаспадарчых вырабаў, выстаўляліся там і творы мастакоў, вырабы народных майстроў. Я ўжо не памятаю дакладна, дзе экспанавалася выстаўка Драздовіча, у нейкім павільёне або проста пад адкрытым небам, але яна запомнілася. Ягоньня замалёўкі беларускіх вёсачак, выкананыя алоўкамі, каляровыя арнаменты дываноў зачароўвалі сваёй шчырасцю, багаццем колераў.

А яшчэ мне ўзгадваецца адзін партрэт Скарыны, які вісеў у Беларускамузеі імя Луцкевіча. Партрэт гэты моцна адрозніваўся ад таго, што быў змешчаны ў "Гісторыі беларускай літаратуры" М. Гарэцкага. Быў ён датаваны 1928 годам і Скарына быў на ім занадта мадэрнізаваны і, я б сказаў, нейкі грубаваты. Партрэт быў выкананы ў стылі прымітывізму. Гэта быў першы алейны партрэт Скарыны, які мне давалося пабачыць.*

**Сярод першых партрэтаў Скарыны маецца гравюра невядомага мастака, рэпрадукцыя якой змешчана ў берлінскім выданні 1919 г., а таксама марка з выявай Скарыны, прысвечаная 400-годдзю беларускага кнігадрукавання. Доўгі час лічылася, што гэтыя партрэты Скарыны належаць мастаку П. Гуткоўскаму. А. Катко выказаў меркаванне, што гэтыя партрэты Скарыны мог зрабіць мастак Я. Драздовіч, бо 30 траўня 1915 г. да яго звяртаўся сакратар газеты "Наша Ніва" і праслаў яму напістоўку суполкі "Загляне сонца..." з выявай Скарыны. (Гл. наступную стар.)*

Базыльянскія муры складаліся з трох будынкаў, утвараючы дворык з Троіцкай царквой пасярэдзіне. У тым будынку, дзе знаходзілася гімназія, мелася тры паверхі і склеп. На першым паверсе была гімназія, другі – належаў праваслаўнаму духавенству, на верхнім жылі некаторыя выкладчыкі, а пад дахам размяшчаліся заваленыя кнігамі, часопісамі, газетамі пакоі. Гэта была частка кніжных фондаў з прыватнай бібліятэкі-чытальні Даніловіча "Знание". Калісьці ў гэтай бібліятэцы працаваў бібліятэкарам на абанеменце Янка Купала, і гэта была адна з найбольшых, па колькасці расійскай літаратуры, бібліятэк Вільні.

Калі ў горадзе ўсталявалася польская ўлада – частку яе літаратуры перавезлі ў будынак гімназіі і звалілі без разбору пад столлю, дзе яна і ляжала без нагляду.

На шчасце гімназістаў, дырэкцыя Віленскай беларускай гімназіі мела ключы ад тых пакояў. Калі навучэнцы хацелі знайсці нейкую кніжку, яны маглі ўзяць ключы і цэлы дзень сядзець у тых пакоях, перабіраючы багатую калекцыю расійскай літаратуры.

Знаходзілася ў гімназіі рэгулярная бібліятэка, але кніг у ёй было няшмат, асабліва беларускіх (бо іх, наогул, на той час было мала). Звычайна Антон Луцкевіч, які выкладаў у нас літаратуру, прыносіў беларускія кнігі з Беларускага музея імя Івана Луцкевіча. Ён чытаў нам вершы і апавяданні са зборнічкаў Янкі Купалы, Якуба Коласа, Максіма Багдановіча, выдадзеных у Вільні. Многія з тых кніг былі з аўтографамі аўтараў. Пасля лекцыяў Антон Луцкевіч зноў заносіў кнігі ў музей.

(З папярэдн. стар.)

Сярод першых, вядомых савецкім мастацтвазнаўцам, партрэтаў Скарыны, ёсць партрэт "Францыск Скарына", створаны ў 1927 г. у Радашковічах. Ён зроблены ў манерах ікананісу, а ікананісным матэрыялам для напісання партрэта паслужыла гравюра, змешчаная ў Бібліі Скарыны. Гэты партрэт лічыцца запевам сюжэтнага цыклу, да якога мастак прыступіў аж у 40-я гады. У гэты цыкл уваходзяць таксама палотны "У свет па навуку", "Са свету з навукай", "У друкарні Францыска Скарыны ў Вільні ў 1525 г.", "Кніганабыўцы ў друкарні Францыска Скарыны ў Вільні".

Паводле апісання В. Тумаша, падаецца, што партрэт Ф. Скарыны, які вісеў у Беларускам музеі імя І. Луцкевіча, быў асобным творам, які, мажліва, пазней згубіўся ў запасніках музеяў.

Беларускі музей імя Івана Луцкевіча знаходзіўся ў Базыльянскіх мурах. Ён быў адкрыты ў 1921 г., два гады пасля смерці яго збіральніка Івана Луцкевіча. Гаспадаром музея было Беларускае навуковае таварыства, а кіраўніком да свайго арышту і знішчэння органамі НКВД – Антон Луцкевіч.

Музей займаў 4-5 пакояў, якія былі запоўнены і нават перапоўнены рознымі экспанатамі, што адлюстроўвалі жыццё беларусаў са старажытнейшых часоў і да сучаснасці.

У першым пакоі віселі старадаўнія абразы-іконы, тут размяшчалася ўнікальная калекцыя невялікіх скульптурак з дрэва, драўляных Хрыстосікаў, што ставілі калісцы на магільнях. Калекцыю пачаў збіраць Іван Луцкевіч, і яна складалася прыблізна з 15–20 экспанатаў. Усе Хрыстосікі, рознай велічыні і даўніны, былі засмучана-журботныя. Некаторыя, вырабленыя ў стылі барока, нагадвалі хутчэй анёлаў. Аб'ядноўвала іх тое, што ўсе яны былі зроблены рукамі таленавітых народных майстроў. Мастак Пётр Сергіевіч у адным з нумароў беларускага часопіса "Нёман" (выйшла здаецца недзе 5 нумароў часопіса) змясціў некалькі здымкаў музейных Хрыстосікаў і артыкул, у якім вельмі высока ацаніў майстэрства вясковых умельцаў. У музеі Хрыстосікі не стаялі пад шклом, а размяшчаліся па ўсяму пакоі. І такая вольная кампазіцыя выкліканая, пэўна, недахопам месца, яшчэ больш узмацняла іх старажытнасць.

У другой зале была вялікая калекцыя зброі, рознага віду шаблі, шашкі, мячы. Зброю Іван Луцкевіч збіраў увесь час, вандруючы па Беларусі, выменьваючы другарадныя рэчы на атрыбуты беларускага воіна. Калекцыя была надзвычай багатая і сапраўды ўнікальная.

У трэцім пакоі віселі карціны і малюнкі па гісторыі, фантастычныя пейзажы Язэпа Драздовіча, ягоныя замалёўкі жыхароў далёкіх планетаў. Драздовічаўскі партрэт Скарыны, вялікае палатно Сергіевіча "Скарына ў друкарні" таксама віселі ў гэтым пакоі. Кожны, хто асабіста ведаў Сергіевіча, пазнаваў у вобразе майстравога памочніка вялікага першадрукара, самога мастака.

Меліся ў музеі калекцыі пячатак, манетаў, адзення, ганчарных вырабаў і г.д. Бясцэнную калекцыю складалі кнігі. У музеі перахоўваліся татарскі рукапіс XVII ст. "Аль-Кітаб", напісаны па-беларуску арабскімі літарамі, творчая спадчына Максіма Багдановіча, Якуба Коласа, Янкі Купалы, Міхася Машары і іншых беларускіх

пісьменнікаў. У Беларускам музеі захоўваліся ўсе кнігі, выдадзеныя нашаніўцамі, меліся і раннія беларускія выданні, а таксама перапіска Сапегі, інвентарныя кнігі, перапіска Багдановіча з Луцкевічам, архівы "Нашай Нівы", першадрукі Феоля, некаторыя рэдкія царкоўныя выданні. Напэўна, захоўвалася тут і "Мужыцкая праўда".

Сярод іншых цікавых экспанатаў памятаю рознакаляровы арыгінальны дыван, сплецены з 100 стужак-паяскоў, якія вырабляла маладая на вяселле, крашанкі – каляровыя адбіткі на паперы і тканіне. Гімназісты, а таксама студэнты, сябры Беларускага студэнцкага саюза стараліся папоўніць калекцыю. У час вакацыяў, калі гімназісты ехалі да бацькоў або вандравалі па Беларусі, яны стараліся прывезці ў музей нешта цікавае, незвычайнае, каб узбагаціць калекцыю старажытнасцёў.

Аднойчы і я, гуляючы па беразе ракі Віліі, знайшоў нейкую зкамянеласць. Аказалася, што яна паходзіла са старажытных часоў, і ўяўляла рэдкае геалагічнае ўтварэнне. Я перадаў тую зкамянеласць музею, і яна была сярод іншых экспанатаў. Другім разам у 5 км на поўнач ад возера Вішнеўскага знайшоў верхнюю частку сякеры. Яна паходзіла з неаліту, была ўжо адшліфаваная, а не сырая. Праляжала яна тысячы гадоў пад слоём зямлі, пакуль яе не змылі грунтовае воды, і захавалася цудоўна – быў адламаны толькі маленькі кавалак. Старажытная сякера таксама стала часткай экспазіцыі Беларускага музея.

Пэўна, што неслі экспанаты ў музей не толькі навучэнцы, але і вядомыя беларусы. Так, аднойчы ў музей зайшоў Зыгмунд Нагроцкі. Ён меў у Вільні краму, у якой прадаваліся гаспадарчыя прылады, плугі, малатарні. Зыгмунд быў беларускага паходжання і да нацыянальнай справы ставіўся вельмі прыхільна. Зыгмунд Нагроцкі падараваў музею фотопартрэт Кастуся Каліноўскага. Гэта была вельмі рэдкая рэліквія. Мажліва ім жа былі падараваны музею рукапісы з XIX стагоддзя (пачынаючы з 1863 г.) з моцнай прапагандай супраць царскага прыгнёту. Памятаю таксама, як за 2-3 гады перад вайной адзін беларус з Смаргоні прывёз Антону Луцкевічу і падараваў музею скуру белага палярнага мядзведзя. Гэты экспанат, які, хаця і быў небеларускага паходжання, заўсёды прывабліваў гледачоў сваёй незвычайнасцю.

Наведвальнікаў музея было не так багата: пераважна прыходзілі ў музей гімназісты і студэнты. Экскурсіі праводзіліся ў музеі не часта, бо ён не працаваў, як дзяржаўная ўстанова кожны дзень і грошай на

ягонае ўтрыманне палякі не давалі. Каб наведаць музей, жадаючыя мусілі дамовіцца з Антонам Луцкевічам. Часта экскурсаводамі былі студэнты факультэта права і грамадзянскіх навук Віленскага ўніверсітэта, сябры Беларускага студэнцкага саюза. Памятаю, што даволі часта экскурсіі праводзіла спадарыня Мялючанка.

У музеі быў адведзены пад канцылярню спецыяльны пакой. Тут ляжалі кнігі рэгістрацыі наведвальнікаў, інвентарныя папкі. Тут жа адбываліся паседжанні навуковага Беларускага таварыства і іншыя зборкі беларусаў.

Калі ж у музей прыязджалі вучоныя, даследчыкі або важныя асобы, экскурсію вёў заўсёды Антон Луцкевіч. Дарэчы ён меў некалькі пакойчыкаў у будынку Базыльянскіх муроў, дзе жыў з сям'ёй.

Перад вайной у Вільні быў арганізаваны месячнік музеяў. Многа віленчукоў наведалі музей за гэты месяц. Экскурсіі тады праводзіў Антон Луцкевіч, гэта былі ягоныя апошнія экскурсіі. Пасля першага арышта Антона Луцкевіча музей працягваў працаваць.

З прыходам бальшавікоў у Вільню, музеём зацікавіліся супрацоўнікі НКУС. Антон Луцкевіч аднойчы расказваў, што неяк у Беларускі музей зайшоў афіцэр, які праглядзеў экспазіцыю музея і заўважыў: "Вельмі добра, што вы захавалі рускую культуру". Пазней музей сталі наведваць супрацоўнікі НКУС з Мінску. "Зборы беларускіх нацыяналістаў" ім не былі цікавыя, але запісы пратаколаў Беларускага навуковага таварыства і іншых зборак беларусаў яны хацелі мець, бо там былі імёны многіх свядомых беларусаў.

Але дастаць гэтыя дакументы энкавэдыстам не ўдалося. Група беларусаў, зняўшы замкі з запячатанага музея, пранікла ноччу ў ягонае памяшканне і забрала ўсе дакументы, якія маглі зацікавіць органы НКУС. Гэтыя дакументы былі пазней закапаныя, і іхні далейшы лёс невядомы.

Беларускі музей перажыў польскую, савецкую, летувісцкую і нямецкую акупацыі. Але пасля вайны музей, з ягонымі багатымі скарбамі гісторыі і культуры беларускага народу, быў зачынены, а багатая беларуская калекцыя была разрабаваная. Большасць гістарычна-этнаграфічных матэрыялаў, разам з багатым зборам беларускіх нацыянальных тканінаў і вопраткі, былі забраныя ў гістарычна-этнаграфічны музей Літоўскай ССР. Калекцыя абразоў, іконаў, партрэтаў трапіла ў Дзяржаўны мастацкі музей Літоўскай

ССР, бібліятэка і архіўныя зборы – у Цэнтральную бібліятэку Акадэміі навук Літоўскай ССР.

У кнізе вопісу рукапісных фондаў Цэнтральнай бібліятэкі Акадэміі навук Літоўскай ССР, (была па-летувіску надрукаваная ў 1963 г.) ёсць кароткая даведка пра рукапісныя матэрыялы былога Беларускага музея. Перахоўваліся яны ў бібліятэцы акадэміі ў фондзе Ф 21 ВБФ, (Vilniaus Baltarusiu Fondas – Віленскі Беларускі Фонд). Паводле гэтага вопісу, беларускі архіўны фонд бібліятэкі складаўся з 2306 рукапісных пазіцыяў. Тут знаходзіліся аўтографы, рукапісы, машынапісы беларускіх пісьменнікаў, моваведаў, фалькларыстаў 1850–1939 гг. З важнейшых аўтараў згадваліся: Ян Чачот, Вінцук Дунін-Марцінкевіч, Адам Гурыновіч, Янка Лучына, Якуб Колас, Янка Купала, Максім Багдановіч, Максім Танк, Піліп Пястрак, Змітрок Бядуля, Міхась Машара, Алаіза Цётка (Пашкевіч). Былі некаторыя рукапісы ды астаткі архіваў беларускіх палітычных культурных, асветных арганізацыяў, таварыстваў, а таксама рэдакцыяў газет 1904–1939 гг., дакументы землевалодання беларускіх і летувіскіх феадалаў: жамойцкага біскупа А. Тышкевіча (XVIII ст.), акты XVI–XIX стст. Лагойскай і Палангаваі лініі графаў Тышкевічаў, акты 1571–1728 гг. роду Сапегаў. XVII–XVIII стст. роду Радзівілаў, 1800–1837 гадоў феадалаў Кастравіцкіх, 1530–1906 гадоў М. Касцюшкі. Акты 1507–1854 гадоў манастыроў, цэркваў Вялікага княства Літоўскага і вялікай колькасці драбнейшых жамойцкіх баярскіх двароў, дваркоў ды фальваркаў. Некаторыя дакументы месца Вільні і сярод іх акты зямельнай уласнасці друкароў Мамонічаў, некаторыя дакументы 1812–1814 гадоў пра паход Напалеона I на Расію.

У гэтым фондзе перахоўваўся рукапіс "Аль Кітаб", машынапіс 2-га нумару часопісу "Гоман. Белорусское революционное обозрение" за 15 кастрычніка 1884 г., паперы "Пецябургскага таварыства студэнтаў беларусаў" (фонд ВБФ, справа 2219), таварыства працаўнікоў беларускага тэатра "Польмя" ды іншыя. Каталогі кнігаў бібліятэкі "Знаніе", паперы таварыства "Беларуская драматычная майстроўня" 1911–1915 гадоў, рукапісная спадчына беларускага фалькларыста А.Р. Раманава ды іншыя матэрыялы.

Толькі частка музейных экспанатаў была перавезена ў Мінск. Так і загінуў унікальны музей Івана Луцкевіча, слава і гонар беларусаў.

Сымон Брага

Я, аўтарка, памятую, калі ў 80-х гадах мой тата пачаў збіраць мастацкую калекцыю па Скарыніяне, сталі з'яўляцца ў нашай хаце кнігі, артыкулы, брашуры прысвечаныя Скарыне, выдадзеныя беларусамі замежжа. Сярод іх асабліва ўразілі мяне "Запісы №5" Беларускага інстытута навукі і мастацтва, якія поўнасьцю прысьвячаліся Скарыніяне. Па сутнасці гэта было маё першае знаёмства з навуковай спадчынай нашых суайчыннікаў. Нават картокі прагляд гэтых прац паказваў, што іх пісалі выдатныя даследчыкі. Пад уражаннем прачытанага ў "Запісах", я запісала ў свой нататнік: "У Амерыцы, у галіне Скарыніяны працуюць два буйныя спецыялісты беларусы: Вітаўт Тумаш і Сымон Брага". Якое ж было маё здзіўленне, калі ў Амерыцы я даведлася, што аўтары тых грунтоўных працаў аб Скарыне – адна і тая ж асоба".

– Чаму вы выбралі сваім псеўданімам імя Сымон Брага? – запыталася я доктара Тумаша. Мы толькі што скончылі нашу чарговую размову пра Віленскую беларускую гімназію і доктар, крыху стаміўшыся, пэўна, спадзяваўся на адпачынак. Але нейкія ўспаміны, што імгненна прамільгнулі ў памяці, неяк ажывілі ягоны твар.

– Гэта даўняя гісторыя, – адказаў ён. – Яе пачатак з Віленскай беларускай гімназіі. Перад уваходам у гімназію размяшчалася адна з старажытнейшых праваслаўных святынь Вільні – Троіцкая царква. Выйдзеш з ганку гімназіі і можаш адразу трапіць у Божы храм. Калі я быў гімназістам, я часта заходзіў туды. Царква была пабудаваная пры падтрымцы праваслаўнай жонкі князя Альгерда ў святой рошчы, дзе былі закатаваныя віленскія пакутнікі Антоній, Іван і Яўстрафій. З цягам часу гэтая мясціна пачала засяляцца выключна праваслаўным насельніцтвам Вільні і ў 1514 годзе на месцы драўлянай царквы была пабудавана каменная. Пры св. Троіцкай царкве існаваў кляштар, які спачатку быў таксама драўляны, але ў 1620 г., пасля пераходу ў Унію, базільяне пабудавалі каменныя будынкi. У час пажару 1706 г., калі была зруйнавана амаль уся Вільня, згарэла і Троіцкая царква. Па

сутнасці яна адбудавана нанова, аднак захавала формы вонкавага і ўнутранага аздаблення старой царквы. Царква і кляштар былі вядомымі ў Вільні. Адзін час настояцелем кляштара быў Іясафат Кунцэвіч, які быў пераведзены з Троіцкага кляштара на Полацкую ўніяцкую кафедру, дзе за сваю палітыку і загінуў.

Мяне цікавіла ўнутранае аздабленне царквы. Я часта прыходзіў, каб лепш разгледзець яе шматлікія іконы, бо акрамя асноўнага алтара тут было 9 малых. Аднойчы, аглядаючы царкву, на сцяне з правага боку я ўбачыў бронзавую дошку на якой на старажытна беларускай мове было выбіта: "Тут пахаваны бурмістр места Вільня Брага". Ні імя, ні даты, нічога больш не было. Але некалькі слоў, напісаных на нашай спрадвечнай мове, настолькі ўразілі мяне, што я запамніў іх на ўсё жыццё.

Калі для сваёй працы мне трэба было выбраць псеўданім, я ў памяць аб той падзеі ўзяў імя Сымон Брага.

Я хацела спытаць доктара, а навошта яму наогул быў патрэбны псеўданім. Няўжо яшчэ не прайшоў страх тых часоў, калі ўсе "іншадумцы" мусілі хаваць сваё імя за псеўданімамі, каб не трапіць пад махавік сталінскай машыны. Але перагортваючы "Запісы", якія амаль што напалову складаліся з працаў В. Тумаша-Сымона Брагі ці Б. С., зразумела, што інакш доктар Тумаш з-за сваёй сціпласці паступіць проста не мог. Ён таму і іншыя псеўданімы завёў: Рыгор Максімовіч, Р. М., А. Багровіч, каб хоць крышку разгрузіць тую нагрузку, якая выпадае на ягонае імя.

— А колькі вашых твораў належаць пярэ Сымона Брагі? — запыталася я ў Вітаўта Тумаша пасля невялічкага экскурсу ў гісторыю.

— Усё, што знойдзеце, — вашае, — жартуючы адказаў доктар. Ён толькі крышачку прыадчыніў мне заслону таямніцы Сымона Брагі, прапануючы далей самой шукаць адказы. У той вечар у Тумашоўскай бібліятэцы я знайшла многія творы Сымона Брагі.

Асобныя выданні-адбіткі:

1. "Доктар Скарына ў Маскве" (1963, 32 с.)
2. "Лякалізацыя жыццяпісу доктара Скарыны" (1965, 40 с.)
3. "Міцкевіч і беларуская плынь польскае літаратуры" (1957, 32 с.)
4. "Пытаньне імя доктара Скарыны ў святле актаў і літаратуры" (1967, 40 с.)

Артыкулы, змешчаныя ў зборніках, часопісах, газетах:

5. Нашыя казкі. Беларуская народная культура. Ватэнштэт, 1946, Укл. Ч. Будзька.
6. Балцкі элемент пры паўстаньні сучаснага беларускага народу. (Баявая Ускалосьць, 1950).
7. Пачатак друкарства ў Беларусі. (Бацькаўшчына, 1950, № 64; 1951, №65).
8. Кароль Альбрэхт і Скарына. Дакументы зь Дзяржаўнага архіву ў Каралеўцы. (Запісы БІНІМ, 1953, № 2(4), 6).
9. Сымон Будны. (Беларуская моладзь, № 15).
10. Ю. Скарына ў Падуі. (Беларуская моладзь № 16).
11. Рэцэнзія на М. А.; А. Алексютовіч. Скарына, яго дзейнасць і светапогляд, 1958. (Запісы, БІНІМ, кн. 1, 1962).
12. Доктар Скарына ў Маскве. (Запісы, кн. 2, БІНІМ, 1963).
13. Партрэты доктара Скарыны. (Конадні № 7, 1963).
14. Геаграфічная лякалізацыя жыццяпісу Доктара Скарыны. (Запісы БІНІМ, кн. 3, 1964, таксама адбітка гл. 2).
15. Рэцэнзія на: Е. Нимировский. Возникновение книгопечатания в Москве, 1964. (Запісы, кн. 3, БІНІМ, 1964).
16. Рэцэнзія на: И.Н. Голенищев-Кутузов. Гуманизм у восточных славян, 1963. (Запісы, кн. 3, БІНІМ, 1964).
17. Пытаньне імя доктара Скарыны ў сьвятле актаў літаратуры. (Запісы, БІНІМ, 1966, кн. 4, Таксама адбітка гл. 1).
18. Рэцэнзія на: А.А. Сидоров. Узловые проблемы и нерешенные вопросы истории русского книгопечатания, 1964. (Запісы, кн. 5, БІНІМ, 1966, кн. 4).
19. Доктар Францішак Скарына. (Запісы, кн. 5, БІНІМ, 1970).
20. Беларускаму календару 450 гадоў. (Беларус, 1972, № 188).
21. Угодкі друку беларускай зямлі. (Беларус, 1972, № 186).
22. Паленьне кніг Скарыны ў Маскве. (Запісы, № 12, БІНІМ, 1974).
23. Доктар Ф. Скарына й кароль Фердынанд. (Запісы, БІНІМ, 1988, № 18).
24. Рэцэнзія на: Францыск Скарына. Прадмовы й пасьляслоўі. Акадэмія навук БССР, Інстытут літаратуры, Мн., 1969. (Запісы, БІНІМ, № 12, 1974).
25. Рэцэнзія на: История книги и книговедение: Программа курса для библиотечарских факультетов институтов культуры М., 1973. (Запісы, БІНІМ, № 14, 1976).
26. Рэцэнзія на: Подокишн С.А. Скорина и Будный: Очерк философских взглядов Мн., 1974. (Запісы, БІНІМ, № 14, 1976).
27. Рэцэнзія на: Начало книгопечатания в Белоруссии и Литве. Жизнь и деятельность Франциска Скорины: Описания изданий и указатель литературы 1517–1977 гг. Сост. Е. Л. Немировский, М., 1978. (Запісы, БІНІМ, № 16, 1978).
28. Рэцэнзія на: Е.Л. Немировский. Начало славянского книгопечатания, 1971. (Запісы, БІНІМ, № 12, 1974).
29. Рэцэнзія на: Е.Л. Немировский. Начало книгопечатания в Белоруссии и Литве. (Запісы, БІНІМ, № 16, 1978).

Артыкулы за подпісам «Брага Сымон»:

30. Юбілеі беларускага друку. (Запісы, кн. 5, 1970).
31. Угоднікі друку ў Беларускай ССР. (Запісы, кн. 5, 1970).
32. 425 год ад сьмерці доктара Скарыны. (Беларус, Нью-Йорк, 1965, № 104–105).
33. Паштовыя маркі БНР, сэрыя 1918 году. (Беларус, Нью-Йорк–Таронта, 1965, № 948).
34. Біблія Скарыны ў Лёндане. (Запісы БІНІМ, кн. 1 (5), Нью-Йорк, 1954).

"Белы кужаль, на ім чырвоная палоска крыві – гэта сцяг паняволенае Беларусі", пісаў у адной з сваіх працаў Антон Луцкевіч. Бел-чырвоная-белы сцяг, сымбаль, на якім выхавалася не адно пакаленне беларусаў, быў сымбалам і беларускіх студэнтаў Вільні.

– Чаму беларусы выбралі за сваю харугву бел-чырвоная-белы сцяг? – запыталася я ў час нашых гутарак доктара Тумаша. Той крышку памаўчаў, збіраючыся з думкамі, а пасля, з нейкай хітрынкай у голасе сказаў:

– Вось гэта самае пытанне мы задалі аднойчы ксяндзу Гадлеўскаму на адным з святкаванняў 25 Сакавіка ў Беларускам студэнцкім саюзе. Гадлеўскі браў удзел у абвяшчэнні Актаў 25 Сакавіка і не на слых ведаў аб тым, што рабілася на паседжаннях Рады, якія пытанні абмяркоўваліся там і якія праблемы дыскутаваліся. Памятаю, як ён расказваў, што ў Радзе разгарэлася вялікая дыскусія аб сцягу. Прапановаў было некалькі, але дзве былі найбольш папулярнымі: чыста белы сцяг і бел-чырвоная-белы. Вельмі многія схіляліся да думкі, што беларусы мусяць мець свой сцяг чыста белым, які паказваў бы духоўную белізну (беларус – белы). Іншыя пярэчылі, казалі, што чыста белы сцяг у гісторыі заўсёды азначаў капітуляцыю, паражэнне, а таму нельга зрабіць яго такім. Калі ж дадаць на белы сцяг чырвоную палоску, палоску крыві тысяч беларусаў, што змагаліся за Бацькаўшчыну, што ляглі за яе, то гэта толькі ўзмацніць сымбалічнасць сцягу, падкрэсліць чысціню імкненняў ягонага народу. Так бел-чырвоная-белы сцяг і ўвайшоў у гісторыю Беларусі, а апавед ксяндза Гадлеўскага запамніўся нам, студэнтам, на ўсё жыццё.

– Наогул, – працягваў доктар Тумаш, – у тыя 30-я гады гісторыя абвяшчэння незалежнасці Беларусі перадавалася з аднаго пакалення другому. Яшчэ жывымі былі ўдзельнікі тых гістарычных падзеяў, і яны дзяліліся сваімі ўспамінамі, думкамі з маладымі, з тымі хто прагна хацеў ведаць праўду пра 25 Сакавіка. Цікаvasць да святкавання Дня Незалежнасці сярод свядомых беларусаў Вільні расла паступова.

Памятаю, што мы пачалі адзначаць 25 Сакавіка, будучы яшчэ ў Віленскай беларускай гімназіі, але ў тыя 1923–1924 гады свята гэтае яшчэ не набыло сваёй папулярнасці. Больш шырокае святкаванне пачалося прыблізна з 25–26 гадоў. А ў тыя пачатковыя гады мы толькі збіраліся ў гімназічнай зале, і нехта з выкладчыкаў чытаў нам рэферат. У студэнцкія гады да святкавання Дня Незалежнасці мы пачалі ўжо рыхтавацца. Загадзя ведалі дзе адбудзецца зборка (спачатку збіраліся ў гімназіі або ў нейкім студэнцкім пакойчыку і толькі пасля, калі да студэнтаў далучыліся іншыя свядомыя беларусы, стала наймацца невялікая і нядарагая зала, пераважна мы арэндавалі яе ў літоўцаў, бо сваёй не мелі). Загадзя для рэфератаў вызначаліся дакладчыкі. Звычайна, мы запрашалі ўдзельнікаў тых падзеяў, у Вільні жыло нямала людзей, якія былі іх сведкамі. (Асабліва запомніліся мне выступленні Макара Краўцова і ксяндза Гадлеўскага.) Напярэдадні святкавання ў часопісе "Шляхам жыцця" друкаваліся невялічкія артыкулы, у якіх расказвалася аб далейшым лёсе беларускіх змагароў. А ў Празе выйшла цэлая кніжыца, прысвечаная падзеям 25 Сакавіка.

Але ў цэлым святкаванне было вельмі сціплым, бо студэнтаў-беларусаў было ў Вільні нямат. Чытаўся рэферат, пасля задаваліся пытанні, затым спяваліся песні. Мы збіраліся, бо ведалі, што мусім распрацоўваць гэтую светлую ідэю незалежнасці. Мы збіраліся, бо хацелі вывучыць усе дэталі тае пары.

На прыканцы 30-х гадоў культ дня Незалежнасці ўзмацніўся. 25 Сакавіка ва ўмовах моцнага праследу ўсяго беларускага, набыў новыя рысы і сымбалі. Ён стаў нашым нацыянальным святам, за якое многія з нас маглі аддаць і жыццё.

Памятаю аповед Язэпа Найдзюка, якога ў канцы 30-х гадоў пасадзілі ў Вілейкаўскую турму. Ён сядзеў у ёй некалькі месяцаў і ад манатоннасці турэмнага жыцця пачалі зблытвацца ўжо не толькі дні, а і тыдні. І вось у адзін хмуры сакавіцкі дзень, яго і ягоных

сяброў па камеры павялі на штодзённую прагулку. Яны спусціліся ў цёмны двор, над якім бачылася маленькая латка шэрага неба, зрабілі першы круг і раптам пачулі, як чалавек, што ішоў насустрач ім ціха сказаў: "25!". Гэтыя шматзначныя для беларускага вязня словы паўтарыў і другі беларус, і трэці. Для людзей, якія сядзелі ў турме за беларускую справу, яны азначалі вельмі многа. Найдзюк і ягоныя сябры самі пачалі перадаваць: "25!" іншым вязням, бо гэта быў іх дзень, гэта было іх свята. Вось так сімвалічна і адсвяткавалі яны 25 Сакавіка ў Вілейкаўскай турме.

Тым часам у Вільні рух за святкаванне Дня Незалежнасці павялічваўся, і перад выбухам вайны да студэнтаў далучыліся і многія нацыянальна настроеныя беларусы. Пазней ідэі 25 сакавіка перахоўваліся на эміграцыі і, нарэшце, яны зноў вярнуліся на Бацькаўшчыну.

Дзень Слуцкага паўстання, як і 25 Сакавіка, беларусы замежжа заўсёды адзначаюць урачыста. У гэты дзень у цэрквах, на могілках, каля помнікаў беларускіх змагароў (у Саўт Рыверы, Нью-Бронсвіку) служацца паніхіды, у час якіх ветэраны трымаюць у руках сцягі: бел-чырвона-белы, пад якім мужна змагаліся слупакі і паласата-зорны, які захоўваў сем'і многіх барацьбітоў. Пасля паніхіды звычайна адбываюцца акадэміі, і дакладчыкі нагадваюць слухачам старонкі барацьбы слупакоў за правы беларускага народа. Невялічкі канцэрт, падрыхтаваны мясцовымі артыстамі, адсяванне "Спі пад курганам" або "Спіце ўсе тыя, што праўды па свеце шукалі" ля сымбалічнай магілы герояў. І, самае галоўнае, далучэнне да тых ідэяў, за якія паклалі сваё жыццё беларускія змагары. Гэтае свята, якое адзначаецца кожны год на эміграцыі, ужо даўно стала часткай жыцця беларусаў Замежжа.

– А ці святкаваўся дзень Слуцкага паўстання ў Вільні?

– Так. Дзень Слуцкага паўстання адзначаўся ў Вільні. Пэўна, што тады ён святкаваўся не так прыўзнята, як сёння. Гэта былі невялікія зборкі нацыянальна свядомых беларусаў, вельмі сціплыя як па колькасці людзей, так і па сваёй урачыстасці.

Беларусы адчувалі абавязак не забываць сваіх герояў, якія аддалі жыццё за сваю Бацькаўшчыну. Таму, нягледзячы на ўсе перашкоды якія стваралі польскія ўлады, мы штогод святкавалі свае святы.

Слуцкае паўстанне пачало адзначацца ў Вільні недзе з сярэдзіны 30-х гадоў, прыблізна з 1935–1936 гг. Арганізатарамі і ініцыятарамі гэтага нацыянальнага свята былі студэнты Беларускага студэнцкага саюза, беларуская інтэлігенцыя.

Паважны ўдзел бралі і беларусы, якія прыехалі з Прагі, былыя студэнты Пажскага універсітэта. Зараз мне ўзгадваюцца прозвішчы толькі некаторых з іх: Бусел, гісторык Чарнецкі, таксама Янка Станкевіч, Вінцусь Грышкевіч... Хаця навучэнцаў Пажскага універсітэта было ў той час у Вільні значна больш. Таксама ў святкаванні дня Слуцкага паўстання прымала ўдзел група беларусаў-эсэраў.

Як я ўжо казаў, свята адзначалася вельмі сціпла. У невялікім пакоі або зале (наймаць памяшканне не было грошай) збіраліся ўсе, каму была дарагой беларуская ідэя. Дакладчык чытаў рэферат. Пасля пачыналася ягонае абмеркаванне. Атмасфера, хутчэй за ўсё, была рабочая, але ўсё роўна, гэта было нашае нацыянальнае свята.

Хаця святкаванне дня Слуцкага паўстання планавалася як антысавецкая акцыя, палякі Вільні былі супраць адзначэння дня Збройнага чыну. Яны варожа ставіліся і да самой ідэі Слуцкага паўстання. Колы Пілсудскага казалі, што паўстанне сваім прыкладам небяспечна для пралетарыяту.

Эканамічная сітуацыя на Віленшчыне ў той час была нялёгкая. Каб раскалоць групы, паслабіць беларускі рух палякі закідвалі ў беларускія арганізацыі правакатараў. Але з другога боку, расла самасвядомасць беларусаў, асэнсаванне неабходнасці яднання, прапагандавання сваёй нацыянальнай сымболікі.

Мары і спадзяванні беларусаў, якія нягледзячы на ўсе перашкоды і забароны польскіх уладаў святкавалі дзень слуцкага Збройнага чыну, атрымалі сваё далейшае развіццё на эміграцыі. Ідэя ж святкавання Слуцкага паўстання вяртаецца на Бацькаўшчыну.

Рэдкі аматарскі фотаздымак: 1937 год, вёска Валеўка, што перад Налібоцкай пушчай. Вясёлым гуртом стаіць група беларускай моладзі: Людвіка і Ірэна Будзькі, Вітаўт Тумаіш, Максім Танк... Усе яны маладыя, прыгожыя, ішчаслівыя незалежна трымаюцца перад просценькай фотакамерай. Нават і не верыцца, што некалькі гадзін таму яны выслухалі лекцыю паліцэйскага аб

тым, як трымацца і паводзіць сябе ў наваколлі, якія прамовы дазволена казаць перад мясцовымі жыхарамі. Ім весела і смешна, што іх чамусьці лічаць небяспечнымі. А яны і не збіраюцца займацца нейкай там падпольнай працай, бо прыехалі сюды сваім цесным сяброўскім колам проста каб адпачыць. І сваю вандроўку па прыгажэйшых мясцінах Навагрудчыны яны пачынаюць адсюль, з навяянага паданнямі возера Свіцязь. Фотаздымак на памяць каля Петрапаўлаўскай царквы. А далей шлях, які будзе помніца ўсё жыццё.

Гэты гістарычны здымак я знайшла ўжо пасля сваіх размоў з доктарам Тумахам. А тады, у час свайго інтэрв'ю, праглядаючы календар памятных датаў, я прыкмеціла адзін юбілей: 4 верасня 1992 года – 80 гадоў з часу нараджэння беларускага паэта Максіма Танка, ён жа Яўген Скурко, А. Граніт, Аўгень Бура, А. Сівер, Віктар Жэнька.

– Ці былі вы асабіста знаёмы з Максімам Танкам? – запытала я доктара.

– Так, – адказаў Вітаўт Тумах і тут жа дадаў, – я вельмі добра ведаў яго. Пазнаёміўся з ім, будучы студэнтам Віленскага універсітэта. Разам з Янкам Станкевічам, які ў той час скончыў Празскі універсітэт, я здымаў маленькі пакойчык у якім было толькі два ложка, палічкі для кнігаў ды вялікі стол, што стаяў пасярод пакоя. Адна палова стала была мая, а другая – Янкі Станкевіча. Янка заканчваў сваю дысертцыю "Беларускі элемент у польскай рамантычнай паэзіі" і паралельна працаваў над карэктурай чацвёртага тома Фёдараўскага выдання "*Lud białoruski*". Том ужо быў падрыхтаваны, але ў ім было нямала недакладнасцей. Палякі хацелі, каб гэтае выданне было аўтэнтычнае ў навуковым свеце. Таму яны і папрасілі некаторых моваведаў праглядзець кнігу. Акрамя таго Янка Станкевіч пісаў артыкулы і зацемкі для часопіса "Калоссе". Ён быў знаёмы з іншымі выданнямі.

Памятаю, як аднойчы вечарам да нас зайшоў малады чалавек. Я ўжо не скажу, як ён тады прадставіўся: як пачынаючы паэт ці проста як асоба, што цікавіцца літаратурай, у прыватнасці, паэзіяй, і спрабуе свае сілы. Гэты хлопец сказаў, што яго завуць Аўген, ён хацеў бы

прачытаць свае вершы. Пэўна, ён разлічваў, што Янка Станкевіч дапаможа надрукаваць што-небудзь з ягоных твораў у "Калоссях" або яшчэ дзе-небудзь. Янка падбадзёрыў яго, і той дастаў з кішэні некалькі лістоў, надрукаваных у нейкім, хутчэй за ўсё, падпольным выданні, і пачаў чытаць. Гэта быў верш пра эміграцыю ў Аргенціну. У той час многія беларусы эмігрыравалі ў далёкую паўднёва-амерыканскую краіну ў пошуках лепшай долі. Аргенцінскі ўрад прымаў танную працоўную сілу і абяцаў завярбованым рабочым залатыя горы. На самой справе ўсё аказалася інакш.

Хлопец дэкламаваў свой верш выразна, і мне прыгадалася, што я ўжо чытаў яго раней у нейкім часопісе. Ён і тады ўразіў мяне своеасаблівай манерай. Пераважная большасць паэтаў таго часу арыентавалася на паэзію нашаніўцаў – на Купалу, Коласа, Багдановіча. Узяць хаця б Наталлю Арсенневу, творчасць якой была папулярна ўжо ў тыя часы. Арсеннева прытрымлівалася старой традыцыі, бо яна прайшла школу Гарэцкага, Машары, Васілька і іншых таленавітых паэтаў, што выраслі з сялян і як бы бы змагаліся з формай вершаў, бо не ведалі, у якую форму ўціснуць свае арыгінальныя думкі. У таго хлопца быў іншы спосаб вершавання падобны на ясенінска-маякоўскі стыль. Але я ўжо пра гэта пазней даведаўся. А ў той вечар усе мы былі ў захапленні ад вершаў маладога чалавека. Нам падабаўся той струмень, які ён мог унесці ў нашу літаратуру.

Так я пазнаёміўся з паэтам Максімам Танкам. Пазней ён часта прыходзіў да нас, чытаў свае вершы. Танк стаў друкавацца ў "Калоссях". А сваю паэму "Нарач" ён так асцярожна друкаваў у розных выданнях, што калі выдаў свой твор у друкарні імя Ф. Скарыны поўнасю, цэнзура нават не канфіскавала яго, бо ў кнізе былі пазначаны, падцэнзурныя выданні, дзе друкаваліся ўрыўкі паэмы. Усыпленая цэнзура, відаць, больш і не перачытвала паэму. Таму яна і пазбегла канфіскацыі, такой частай у тыя часы.

Як я ўжо казаў, паэтычны стыль Танка вельмі адрозніваўся ад стылю іншых паэтаў. Танк у свой час начытаўся Ясеніна, а таксама Маякоўскага, які стварыў сваю, непадобную на іншыя, вершаваную манеру. Пазней Максім Танк даваў мне чытаць кнігу Маякоўскага "Как делать стихи", якую беларускі паэт, мажліва, лічыў сваёй настольнай кнігай. Гэтае захапленне яму не пашкодзіла, а дало

штуршок для далейшага развіцця. Максім Танк нарадзіўся паэтам. На жаль, палітыка хутчэй сапсавала яго, чым дала яму мажлівасць далей развіваць свой талент. У Заходняй Беларусі ён быў вялікім паэтам, творчасцю якога захаплялася беларуская моладзь. Пасля першай савецкай акупацыі ён неяк спаткаўся з Я. Станкевічам, які працаваў настаўнікам у польскай школе.

– Як справы, што пішаш? – запытаўся пасля доўгай разлукі Янка Станкевіч.

– Што пішу? – з нейкай насмешкай перапытаўся Танк. – Пішу, што можна надрукаваць. Сталіну верш трэба напісаць – напісаў. Пра калектывізацыю трэба напісаць – напісаў.

Але, як расказваў потым Янка Станкевіч, не выглядала, што ён быў моцным энтузіястам новага ладу жыцця. Танк, па натуры быў барацьбітом і ён лепей чуўся там, дзе трэба змагацца, а не гладзіць па шэрсціцы. Хвалёная савецкая ўлада адразу запрэгла яго ў ярмо. Вось і выходзіла, што ў Савецкай Беларусі, ён не рос як паэт, а больш прыстасоўваўся. Такая ацэнка ягонай творчасці была тут, на Захадзе.

Я гляджу на фотаздымак. Шчаслівыя, маладыя сябры. Наперадзе ўсё жыццё. Пасля яны яшчэ будуць спатыкацца ў Беларускім студэнцкім саюзе, у музеі Івана Луцкевіча, на літаратурных зборках і вечарах. Але нядоўга. Гісторыя раздзеліць іхнія шляхі назаўсёды. Адзін апынецца на далёкім Захадзе і будзе пісаць творы, у якіх будзе раскрываць фальш сацыялістычнай сістэмы. Другі стане крытыкаваць загніваючы Захад і выхваляць ічасце людзей пры савецкім ладзе жыцця. І ўжо нічога больш не зможа іх аб'яднаць, зрабіць былымі сябрамі.

Кожны з іх пайшоў сваім шляхам.

Віленская беларуская гімназія

3 нагоды 90-годдзя гімназіі

1 лютага 2009 года Віленскай беларускай гімназіі споўнілася 90-гадоў. Лёс гэтай адной з найважнейшых беларускіх устаноў, якая мела вялікае значэнне ў росце самасвядомасці беларускага народа, падобны на лёс іншых беларускіх інстытуцыяў.

Віленская беларуская гімназія была трэцяй нацыянальнай беларускай гімназіяй пасля Слуцкай і Будслаўскай, але лёс яе аказаўся больш цікавейшы, чым лёс цэлага шэрагу пазнейшых беларускіх гімназіяў, як Наваградскай, Дзвінскай, Люцынскай, Маладзечанскай, Рыскай, якія былі хутка зачынены ўладамі.

Ідэя стварэння гэтай першай у Вільні беларускай сярэдняй школы зарадзілася ў душы Івана Луцкевіча. Ён быў не толькі яе арганізатарам і духоўным бацькам, але і выкладчыкам, выхавателем моладзі, прыкладам для настаўнікаў і вучняў. На жаль, хвароба і заўчасная смерць не далі ў поўнай меры рэалізаваць ягоныя задумы. Але тое, што ён здолеў зрабіць для гімназіі, настаўнікаў і вучняў, тыя асновы, якія ён паспеў пакласці, сталі пачаткам добрых традыцыяў Віленскай беларускай гімназіі.

Сярэдзіна 20-х пачатак 30-х гадоў прыпадае на прыяд росквіту гімназіі. У гэты час тут выкладалі М. Гарэцкі, І. Дварчанін, А. Луцкевіч, кс. А. Станкевіч, А. Нэканда-Трэпка, М. Ляшчэвіч, А. Астроўскі і інш. Гэта былі надзвычайныя людзі. Усе былія віленскія гімназісты, з

якімі мне давялося гутарыць: др. Вітаўт Тумаш, Раіса Галяк, Вольга Сяднёва, сёстры Ірэна і Людвіка Будзкі з захапленнем апавядалі пра сваіх самаахвярных настаўнікаў і сяброў. Яны прыгадвалі аб святкаванні 25 Сакавіка і Слуцкага паўстання, расказвалі пра гімназіцкі хор і тэатральныя пастаноўкі. Памяць вяртала да тых незабыўных часоў, калі восенню і вясной гімназісты хадзілі ўсёй школай за горад на прагулку, маршыруючы пад гукі аркестра. Прыгадвалі, што трэцяя паўза паміж лекцыямі была заўсёды вельмі доўгай: 20–30 хвілін, таму ў час яе граў аркестр, а гімназісты танчылі.

Успамінаў светлых, як сама маладосць, было шмат. Але галоўнае, і гэта падкрэслівалася ў кожнай гутарцы, Віленская беларуская гімназія стала для ўсіх іх сапраўднай школай жыцця. Гімназія загартавала іх далейшую барацьбу, накіравала на той нялёгкі шлях змагароў за беларускае адраджэнне, які яны свядома выбралі.

Трывожныя прадсаракавыя гады ўнеслі змены ў жыццё гімназіі.

Справа беларускага школьніцтва ў Польскай дзяржаве пагаршалася з кожным годам. У 1938 г. з 7 беларускіх гімназіяў засталася толькі адна Віленская, якая з'яўлялася філіяй польскай гімназіі імя Ю. Славацкага, зацiснутаі у цёмныя і цесныя куткі.

Беларуская гімназія між тым прыцягвала да сябе кандыдатаў з усіх бакоў. У 1939 г. кандыдатаў у першы клас было больш у два разы, чым было прынята.

"Што чакае Віленскую беларускую гімназію з боку школьных уладаў – нам не вядома, – пісаў зацікаўлены чытач Я. Н. у № 12 часопіса "Шлях моладзі" за 1938г. – Хочам аднак пры гэтым сыцвердзіць факт, што ў выданні *"Dziennik Urzędowy Kuratorium Okręgu Szkolnego Wileńskiego"* № 6-7 за 01.04.1938 г. у афіцыйным урадавым адзеле: "Арганізацыя школаў" (бач. 205) у спісе віленскіх гімназіяў на 1938–1939 гг. беларускай гімназіі чамусьці няма. Няма таксама гімназіяў польскіх – імя Ю. Савіцкага і імя А. Міцкевіча, якія месцяцца разам у тым жа самым будынку, што і беларуская гімназія. Не пададзена таксама, праўда, якая гімназія ў Вільні лічыцца першай, ёсць толькі нумары II, III і IV гімназіяў. Значыцца, лёс беларускай гімназіі, а таксама гімназіі імя Ю. Славацкага і імя Ад. Міцкевіча яшчэ не вырашаны і мусіць тут будучь нейкія рэформы".

Захавалася цікавая аб'ява, аб тым, што 17 чэрвеня 1939 г. адбудуцца ўступныя экзамены ў Віленскую беларускую дзяржаўную гімназію.

Варункі прыёму:

У 1 клас прымаюцца хлопцы і дзяўчаты, якія маюць не менш 12 і не больш 16 гадоў і кончылі шэсць ці сем аддзелаў пачатковай школы. Пры паступленні ў 1 клас кандыдаты (кі) здаюць праверачны экзамен па польскай мове, беларускай мове, матэматыцы, гісторыі, геаграфіі і прыродзе. Пры экзамене па беларускай мове трэба ўмець чытаць і пісаць.

Да заявы трэба далучыць метрыку, школьнае пасведчанне, пасведчанне аб прышчэпе воспы, дэкларацыю аб тым, што кандыдат па нацыянальнасці беларус.

Прыналежнасць да беларусаў была як соль на раны для польскіх урадоўцаў, якія хацелі любой цаной закрыць беларускую гімназію. Лёс аднак распарадзіўся інакш.

Гімназія не прыпыніла сваёй дзейнасці і ў час вайны. У пачатку лютага 1944 г., на святкаванні 25-годдзя гімназіі сабраліся былыя выпускнікі і настаўнікі. Адзначэнне юбілею было сціплым, але святочным. Былі бачныя вынікі працы гімназіі. 25 гадоў працы далі магчымасць Віленскай беларускай гімназіі выпусціць са сваіх сценаў цэлы шэраг глыбока свядомых беларускіх дзеячаў, паэтаў і настаўнікаў, якія самааддана працавалі ва ўсіх кутках Беларусі, а таксама па-за яе межамі, праводзячы традыцыі свёй Alma Mater і ўсюды пакідаючы жывы след таго нацыянальнага духу і свядомасці, якія запалілі ў іх душах іхнія настаўнікі.

3 прыходам савецкіх войск у Вільню Віленская беларуская гімназія была зачынена. Гімназія аднавіла сваю дзейнасць у 1933 г., каб і далей працягваць добрыя традыцыі па выхаванні беларускай нацыянальна-свядомай моладзі, якія былі закладзены беларускімі патрыётамі 90 годоў таму.

Людвіка (Будзька) Бяленіс, Ірэна (Будзька) Пануцэвіч
Уваскрэсне Беларусь!

Мы пайшлі ў першы клас Віленскай беларускай гімназіі ў 1920 годзе. Ірэна, якая ўжо закончыла пачатковую школу, была адразу залічана, а Людвіка і Часлаў прыняты ў падрыхтоўчы клас. Мы толькі што пераехалі з Расеі ў Вільню і пасяліліся, як і многія беларусы, што вярнуліся пасля бежанства на Бацькаўшчыну, на вул. Віленскай, 12. Беларусы жылі ў гэтым доме адной дружнай сям'ёй. У адным панадворку з намі кватаравалі Тарашкевіч і ягоная пляменніца. (Калі Тарашкевіч браў шлюб у касцёле св. Мікалая і кс. Адам Станкевіч вянкаў маладых, усе дзеці з нашага панадворку хадзілі глядзець вячанне.) Тут жа, у нашым будынку працавала друкарня, вялася вялікая арганізацыйная праца па аб'яднанню беларусаў.

Ірэна, найстарэйшая сястра, упершыню пайшла ў школу ў Пецярбургу. У гэтым горадзе наша сям'я апынулася ў час Першай сусветнай вайны ў сувязі з эвакуацыяй фірмы, дзе працаваў бацька. Часлаў, хача быў вельмі малы, таксама паспеў "пазнаць навуку". Ён пайшоў у школу, не ўмеючы яшчэ добра хадзіць. Калі маці была занята і не мела з кім пакінуць брата, то на дапамогу прыходзіў знаёмы настаўнік, які браў Часлава з сабой у школу, у клас, дзе выкладаў свой прадмет.

Віленская беларуская гімназія была незвычайнай. Мы зразумелі гэта ўжо пазней, калі самі пачалі выкладаць у Будслаўскай школе і адчулі, якая адказнасць кладзецца на выхавацеляў моладзі.

У гімназіі перш за ўсё нас здзівілі настаўнікі. Гэта былі надзвычайна самаахвярныя людзі. Дзякуючы ім, многія дзеці, асабліва з далёкіх беларускіх вёсак, атрымалі магчымасць вучыцца. (Вучоба была дарагая, а матэрыяльны стан многіх навучэнцаў быў вельмі дрэнны.)

З настаўнікаў, якія выкладалі ў нас у гімназіі, трэба вылучыць Максіма Гарэцкага. Наш бацька сябраваў з ім і часта хадзіў на кватэру пісьменніка, дзе збіраліся літаратары. Жонка Гарэцкага Ліаніла выкладала ў пачатковых класах. Яна была першай настаўніцай Людвікі

і запомнілася дабрынёй і шчырасцю. Алена Сакалова вучыла беларускай мове. Была яна вельмі прыгожая і ўмела зацікавіць сваім прадметам.

Антон Нэканда-Трэпка выкладаў фізіку. На сваіх занятках ён стараўся даць як мага болей практычных ведаў. Вучыў хлопцаў, як зрабіць лыжы, як лепш навастрыць канькі. Часта ён браў вучняў на розныя выстаўкі. Памятаем выстаўку, дзе дэманстравалася гісторыя развіцця радыё. Выстаўка пакінула надзвычайнае ўражанне, бо мы пабачылі, з чаго пачыналася радыё, якія поспехі былі зроблены на працягу некалькіх гадоў.

Настаўнікі выкладалі не толькі на лекцыях, але і па-за імі. Пасля заняткаў і абеду яны зноў прыходзілі ў гімназію і працягвалі займацца з вучнямі. Віленская беларуская гімназія працавала з ранку да вечара. Калі нехта хацеў чаму-небудзь навучыцца, ён заўсёды меў такую магчымасць. Настаўнікі мяняліся, але пераважная большасць з іх заставалася і выкладала гадамі. Класы былі перапоўненыя, таму было некалькі паралельных класаў.

Першыя гады ў гімназіі былі складаныя. Не хапала падручнікаў. Памятаем, як настаўнік матэматыкі Астроўскі раздаў вучням па пары лісткоў з падручніка па арыфметыцы на расійскай мове і прасіў, каб кожны вучань перакладаў свае бачынкi. Так, калектыўна, з дапамогай вучняў і настаўнікаў з'явіўся ў Віленскай беларускай гімназіі свой беларускі падручнік арыфметыкі. Цікавы ўспамін пакінуў мастак Драздовіч, які выкладаў мастацтва. Ён быў сапраўдным падзвіжнікам: ездзіў па вёсках, рабіў замалёўкі вясковых хатаў, будынкаў, краявідаў. Мастак быццам бы адчуваў, што пройдзе яшчэ нямнога часу, і гэтыя мясціны захаваюцца толькі на яго малюнках. Адночы ён намаляваў свіран, вельмі надзвычайны, і Людвіка, пад уражаннем пабачанага, намалявала свой варыянт. Драздовіч, здзіўлены, схапіў малюнак і панёс яго паказваць бацьку, кажучы, што Людвіка мусіць адводзіць больш часу для малявання. Бацька, які сам быў вельмі здольны да мастацтва, падтрымаў Драздовіча. Мы сталі браць прыватныя лекцыі ў мастака, але яны працягваліся нядоўга.

Пад уплывам бацькі Людвіка пачала распісваць велікодныя яйкі. Мастаку Сергіевічу вельмі падабаліся ўзоры, і ён часам прасіў, каб мы падаравалі яйкі яму. Адно яйка, зробленае пад Вялікдзень, было асабліва памятным для бацькі. На адным баку яго быў малюнак і надпіс "Хрыстос Уваскрос!", а на другім – "Уваскрэсне Беларусь!".

Бацька прымусіў Людвіку занесці яйка да Антона Луцкевіча, які змясціў яго сярод экспанатаў Беларускага музея імя І. Луцкевіча. (Пасля мы пабачылі ў адной кніжцы, выдадзенай у БССР, Людвікіна яйка. Другі бок з надпісам "Уваскрэсне Беларусь!" быў неяк прыкрыты, было бачна толькі "Уваскрэсне...". А ў прозвішчы аўтаркі была памылка, замест Будчанка, як клікалі Людвіку ўвесь час у Вільні, стаяла прозвішча Будченко.)

Віленская беларуская гімназія не мела тых датацыяў, якія даваліся польскім урадам для польскіх гімназіяў. Толькі аднойчы з Амерыкі для вучняў была даслана спецыяльная харчовая дапамога. Адзін раз на дзень у перапынку паміж 2 і 3 урокамі ў сталовай давалі белыя смачныя булкі і каву. Пазней амерыканская дэлегацыя наведла гімназію. Памятаем, што мы вельмі хваляваліся з прычыны яе прыняцця. Настаўнікі загадалі кожнаму з нас зрабіць амерыканскі сцяжок, а мы не ведалі дакладна, колькі чырвоных, а колькі белых палос мае сцяг. На жаль, пасля гэтага візіту дапамога хутка скончылася. Маці некаторых гімназістаў арганізавалі буфет, куды па чарзе прыносілі печыва і прадавалі яго.

У гімназіі працавала шмат гурткоў. Калі хто з настаўнікаў валодаў нейкім мастацтвам або меў спецыяльныя веды ў танцах, балете, музыцы, стараўся нам дапамагчы. Жонка Астроўскага Антаніна выкладала вышыванне. Ад яе і мы навучыліся вышываць. Вышывалі не толькі рэчы штодзённага ўжытку, але і канцэртныя блузкі (на белым фоне блакітныя васількі), у якіх выступалі разам з хорам, якім кіраваў Рыгор Шырма. Рэпертуар хору быў поўнаасцю беларускім, народным. Таксама Шырма навучыў нас царкоўным Калядкам. Час ад часу мы выступалі з канцэртамі ў гімназіі, ва ўніверсітэце. Людвіка дапамагала перапісваць ноты. Шырма жыві нейкі час у панадворку гімназіі і яму было вельмі зручна прыходзіць да нас на рэпетыцыі. У гімназіі была вялікая зала са сцэнай. На сцэне стаяла фартэпіяна. На вялікім перапынку мы прыходзілі сюды і музыцыравалі. Таксама тут раніцай мы рабілі пад музыку гімнастыку. У гімназіі час ад часу ставіліся пастаноўкі. Артыстамі былі не толькі вучні, але і іх бацькі, а таксама студэнты. Памятаем, як нашая маці выконвала ролю Агаты ў спектаклі "Паўлінка". Акрамя нашай маці ў гэтым спектаклі прымалі ўдзел яшчэ дзве ці тры старэйшыя жанчыны.

Людвіка таксама прымала ўдзел у спектаклях. Першы раз гэта была дзіцячая пастаноўка пра хлопчыка, які пайшоў у лес і заблудзіўся. Хлопчык прылёг пад дрэвам і заснуў, а вакол яго праходзілі цікавыя жывёлы і кветкі. Пачыналася пастаноўка словамі:

Мы карлікі-гномы,

Мы дзеці духаў.

Жывём у гушчары

Пад ценню дубоў.

Першая роль Людвікі была вельмі малая – яна была кветкай. Затое ў другой пастаноўцы "Пакой у найме" яна выконвала ролю галоўнай гераіні. Гэта была вясёлая пастаноўка, аб тым, як па памылцы адзін і той жа пакой быў здадзены гаспадыняй і гаспадаром хаты розным людзям: спачатку студэнтцы, а пасля студэнту. Прыгоды, выкліканыя гэтай памылкай, і ўсе непаразуменні здаваліся вельмі смешнымі і гумарыстычнымі.

Пасля заняткаў мы ішлі да хаты абеданцаў, а затым зноў прыходзілі ў гімназію. Хлопцы спяшаліся на гімнастычную пляцоўку, дзе гулялі ў спартыўныя гульні, а мы ішлі на розныя заняткі і гурткі.

З нецярпеннем усе чакалі вечарынаў, якія праходзілі ў гімназіі. На вечарыны запрашаліся не толькі гімназісты, але ўсе жадаючыя. Загадзя друкавалі праграмкі, якія прадавалі перад пачаткам вечарыны. Часам, у залежнасці ад таго, які клас рыхтаваў вечарынку, перад пачаткам танцаў паказвалася пастаноўка. На танцы вучні прыходзілі звычайна ў гімназічнай форме: дзяўчаты ў сіняй спадніцы з складкамі і сіняй блузцы з белым каўнерчыкам, але без чорнага фартушка, які насілі толькі на заняткі. Трэба сказаць, што ўсе вучні мелі форму. Тыя бацькі, што не мелі грошай, апрапаналі сваіх дзяцей як маглі. Тое самае датычыцца і гімназічных шапак, якія мелі не ўсе гімназісты. Гімназічная шапка была шэрая, з казырком або без яго. Наперадзе быў бел-чырвона-белы трохкутнік і вышытыя літары ВБГ.

У гімназіі, пачынаючы з першых гадоў яе існавання адзначалі дзень 25 Сакавіка, але ў першыя гады гэта было вельмі сціплае святкаванне. Мы хадзілі маліцца: праваслаўныя ішлі ў царкву, каталікі ў касцёл, гэбрэі ў сінагогу. У гімназіі не было моцнага рэлігійнага падзелу, які склаўся на эміграцыі. З гадамі святкаванні 25 Сакавіка набылі мацнейшы размах, але з паступовым наступам палякаў на ўсё беларускае святкаванні адбываліся ўсё больш сціпла.

Мацвей Рэпкаў-Смаршчок (Анатоль Бярозка)

На пачатку дзевяностых у кнігарнях Мінску з'явілася кніга паэзіі беларускай эміграцыі "Туга па Радзіме". Гартаю гэтае выданне, перад вачыма знаёмыя ўжо імёны: Наталья Арсеннева, Вінцук Адважны, Алесь Змагар, Янка Золак, Уладзімір Клішэвіч, Уладзімір Дудзіцкі, Рыгор Крушына, Хвёдар Ільяшэвіч, Янка Юхнавец, Масей Сяднёў, Алесь Салавей, Сяргей Ясень і Анатоль Бярозка. Якім жа доўгім быў іх шлях да чытача Бацькаўшчыны!

Няпростае вяртанне гэтых аўтараў у Беларусь тлумачыцца хутчэй за ўсё іх няпростым жыццёвым лёсам паэтаў эміграцыі. Многія з іх зведалі сталінскія турмы і лагеры. Усе прайшлі праз нялёгкае жыццё выгнаннікаў на чужыне. Лёс кожнага з паэтаў эміграцыі заслугоўвае вывучэння і пераасэнсавання. І, нэўна, прыйдзе час, калі з'явіцца грунтоўныя агляды творчасці і жыцця ўсіх іх.

Збіраючы матэрыялы аб Віленскай беларускай гімназіі, Беларускім студэнцкім саюзе, я захапілася творчасцю і асобаю Анатolia Бярозкі. У размовах з д. Вітаўтам Тумахам, Раісай Галяк, Антонам Шукелойцам, Вольгай Сяднёвай, Міколам Шчорсам, сёстрамі Будзькамі я прасіла расказаць пра паэта Бярозку. Прапануем вашай увазе ўспаміны Антона Шукелойца.

Некалькі штрыхоў да партрэта

Я пазнаёміўся з Анатолем Бязозкам у Беларускам студэнцкім саюзе ў 1935 годзе, калі паступіў на першы курс гуманітарнага факультэта Віленскага ўніверсітэта. Анатоль Бязозка вучыўся на другім курсе медычнага факультэта і быў актыўным сябрам студэнцкага саюзу. Жылі мы з ім таксама разам. Спачатку, як і многія студэнты, у так званым "беларускім доме", што размяшчаўся на вуліцы Завальная, 1. Гаспадаром гэтага дома быў Ян Пазняк. Ён жа быў і рэдактарам беларускай часткі газеты "Крыніца", рэдакцыя якой размяшчалася тут жа. Беларускі дом, акрамя жылых пакояў меў дзве залы. Меншую займаў Беларускі студэнцкі саюз, большую – Беларускі інстытут гаспадаркі і культуры. У зале Беларускага студэнцкага саюза ўздоўж сцен стаялі лавы-тапчаны. Днём яны служылі месцамі для сядзення, ноччу ж студэнты выкарыстоўвалі іх пад ложкамі. Звычайна пасля 10 гадзін вечара наш "студэнцкі" пакой на Завальнай пачынаў запаўняцца студэнтамі, якія вярталіся з бібліятэкі, лабараторый, шпіталю на начлег. Даставалі мы свае пасцелі, раскладалі іх на тапчанах і хутка зала ператваралася ў спальны пакой.

Гэта быў вельмі цікавы час, бо беларускі дом пачынаў ажываць. Студэнты дзяліліся навінамі, абмяркоўвалі падзеі, творы маладых пісьменнікаў, тут жа чыталіся новыя вершы. Усе чакалі калі прыйдзе Ян Пазняк. Ён жыў у гэтым доме – вельмі цікавы і вясёлы чалавек, якога любіла і паважала ўся студэнцкая моладзь. Ян Пазняк быў майстрам на цікавыя гісторыі з жыцця беларусаў. Моладзь, якая збіралася ў ягоным доме, была пераважна левага кірунку, і таму ён расказваў нам пра лідэра эсэраў Тамаша Грыба, пра Антона Луцкевіча. Згадваю такую гісторыю пра Антона, які належаў да масонаў.

У той час вялікім майстрам масонскай ложы быў рэктар Віленскага ўніверсітэта Віталь Станевіч, вельмі прыхільная да беларускай справы асоба. І вось аднойчы Луцкевіч захацеў завесці ксяндза Адама Станкевіча ў масонскую ложу. Трэба сказаць, што ў тых часы для католікаў быў забаронены ўваход у масонскія ложы. Асабліва ксяндзам, якіх за прыналежнасць да масонаў маглі пазбавіць сану. Антон Луцкевіч

ведаў гэта, але прывёў Адама Станкевіча да дзвярэй ложы і пытае: "Ведаеш, куды мы прыйшлі?" "Не", – адказаў здзіўлены Адам Станкевіч. "Зараз адчыняцца дзверы і ты ўвойдзеш у масонскую ложу", – здзівіў Антон. Станкевіч, як толькі пачуў гэта, завярнуўся назад. Так гэты "жарт" Антона Луцкевіча і ўвайшоў у гісторыю.

Вось у такой вясёлай атмасферы праходзілі нашыя вечары. Але ў нас былі не толькі прыемныя хвіліны, бо паліцыя часам рабіла рэвізіі, прыходзіла ў "беларускі дом" ноччу, будзіла нас і правярала дакументы. Каля 30 гадоў паліцыя судзіла "Крыніцу" і забараняла яе выданне. Нарэшце, і нам забаранілі жыць у доме, дзе размяшчалася беларуская газета. Усе студэнты мусілі разысціся па прыватных кватэрах. Спачатку я пайшоў на кватэру з Валодзем Клімам. Мы знайшлі кут у свайго сябра па фізічнай працы. Той меў хату, але ў вельмі дрэнным раёне. Пажыў там нядоўга, з Анатолем Бярозкам вырашылі разам наняць кватэру. Той ужо працаваў асістэнтам прафесара на кафедры філалогіі Віленскага ўніверсітэта, а я знайшоў часовую працу ва ўніверсітэцкім этнаграфічным музеі. Мы здымалі кватэру ў Стараверскім раёне. Гэта было вельмі спакойнае, прыемнае месца. Мелі адзін маленькі пакой, дзе стаялі толькі два ложка і стол, але месца хапала, жылі мы вельмі дружна. У гэтым пакоі Бярозка пасля лекцый і працы рэдагаваў часопіс "Шляхам моладзі", бо фармальны-намінальны рэдактар Язэп Найдзюк выконваў адміністрацыйную работу. Сюды ж, прыносіў Бярозка на разгляд і апрацоўку матэрыялы з часопіса "Калосьсе", сябрам рэдкалегіі якога ён быў. Тут ноччу ён пісаў свае вершы. У гэтым жа пакоі выдаваўся і рукапісны гумарыстычны часопіс "3-за плоту" у выпуску якога прымалі ўдзел Анатоль Бярозка, як рэдактар, Ян Жэдзік, як тэхнічны рэдактар, і я. Часопіс карыстаўся вялікай папулярнасцю сярод студэнцтва. Ён хадзіў па руках і студэнты перапісвалі яго ў вольны час. Рэдкалегія рабіла толькі два экзэмпляры, усё астатняе былі копіі, зробленыя студэнтамі. Арыгінал "3-за плоту" знаходзіўся ў музеі Івана Луцкевіча. Здаецца, што выйшла два або тры яго нумары.

Трэба сказаць, што тыя, хто належаў да Беларускага студэнцкага саюза, увесь час знаходзіліся пад наглядам паліцыі. Памятаю, як нам з Анатолем Бярозкам прыйшло паведамленне з'явіцца на Світанскую вуліцу, дзе знаходзілася палітычная паліцыя, званая

"двойкамі". Калі мы атрымалі гэтыя пошвы, вырашылі параіцца з Янам Пазняком. Ён нас супакоіў: "Задок імі падатрыце". Але неўзабаве новыя пошвы прыйшлі да нас. Пазняк нам раіў: "Не ідзіце". Мы яго паслухалі, але знаёмыя паперкі зноў з'явіліся ў нашай паштовай скрыні. Я вырашыў параіцца з Міколам Шчорсам, старшынём нашага саюза. "Схадзіце, – сказаў ён. – Нічога страшнага не здарыцца, яны хочуць завесці толькі картатэку на вас".

І вось у адзін дзень я пайшоў на Світанскую вуліцу. Прыйшоў, паказаў сваю пошву, запытаўся, па якой справе мяне паклікалі, і пачуў адказ: "Мы такой карткі да цябе не пасылалі, ідзі ў наступны пакой". Зайшоў у кабінет, на які мне паказалі, пачаў гаворку: "Паслухайце, панове, я маю пошву. Да каго мне трэба з'явіцца?" Чыноўнік-паліцай, уважліва паглядзеўшы на мяне, сказаў: "Не ведаю, але ва ўсякім разе клікалі не з гэтага аддзела. Зайдзі ў суседні кабінет". Там такая ж самая гісторыя. Наведаў я некалькі кабінетаў, пакуль, нарэшце, нейкі паліцай не вывеў мяне на вуліцу. Як мы з Анатолям Бярозкам пасля зразумелі, нас паклікалі каб пабачыць, хто мы такія, запомніць як выглядаем, можа, у міжчасці, былі зроблены і нашы фотаздымкі.

З Анатолям Бярозкам я пражыў да канца сваёй вучобы, да 1940 года. Далей нашыя шляхі разышліся. Ён пасхаў працаваць лекарам Брэст-Літоўскай чыгункі, я – на Ашмяншчыне арганізоўваць беларускае школьніцтва. У маёй памяці ён застаўся, як вельмі рамантычны чалавек, паэт і змагар за агульную справу беларускага Адраджэння.

Мацвей Рэпкаў-Смаршчок

Крыху пра Язэпа Пушчу ды ягоныя "Лісты да сабакі"

Трывожным быў 1939 год у Вільні. Хоць пачаўся ён зусім ціха, сонна і шэра.

Як заўсёды, старыя універсітэцкія пабудовы ды Базыльянскія мury туліліся ў зацішшы касцёльных ды паркоўных вежаў, а ў Вострай Браме старыя бабульткі стаялі на каленях ды цярыліся, набожна лічылі

пацеркі ружанцаў. На Антокалі, па-над вялікімі ўваходнымі дзвярамі касцёла Пятра і Паўла, па-ранейшаму віднеўся лацінскі надпіс са словамі малітвы за мір: *"Regina pacis funda nos in pace"*.

Але няўстойлівы мір пасля версальскай Еўропы ўжо крышыўся. Збіраліся чорныя хмары, чутны быў далёкі гром, хоць яшчэ і без маланкаў.

Толькі нядаўна Гітлер далучыў Аўстрыю да "Вялікае Нямеччыны" ды заняў Судэты. Яго гарача віталі судэцкія немцы. І нават Польшча не пагрэбавала шматком зямлі ад былой Чэхаславаччыны: "Сленск Заальзянскі" вярнуўся да "Мяцежы". І нямала было герояў-добраахвотнікаў сярод студэнтаў Віленскага ўніверсітэта Сцяпана Баторыя, што рваліся ісці на вайну, каб вызваліць гэтыя "карэнна-польскія землі". Але нешта цяжкае, злавеснае вісела ў паветры. Як казаў хтосьці ў рукапісным студэнцкім выданні "З-за плоту":

*Дні, што надыйдуць,
што ідуць, цяжкія
раскрытым небам,
загубаю эксплезый...*

Трывожна было на вул. Завальнай, 1у рэдакцыі "Крыніцы" – у той час ужо адзінай беларускай газеты ў Заходняй Беларусі. Рэдактар Янка Пазняк наракаў, што цэнзура заострылася, налёты паліцыі, часта ноччу, не давалі яму супакою. А на бачынах "Крыніцы" ўсё часцей з'яўляліся вялікія белыя плямы: цэнзура канфіскоўвала цэлыя артыкулы.

Польскія акупацыйныя ўлады паводзілі сябе няўпэўнена, нервова. Усюды яны бачылі палітычную ненадзейнасць і "жыдакамуну". Шмат хто з беларускай інтэлігенцыі ў Вільні быў пад наглядом паліцыі, а некаторым нават было загадана з'яўляцца ў паліцыю штотыдзень. Усе чагосьці чакалі.

Я быў студэнтам медыцыны Віленскага ўніверсітэта на апошнім трыместры. Стараўся як мага хутчэй здаць апошнія экзамены ды атрымаць лекарскі дыплом. Галава мая была ахутана рамантычнымі думкамі пра службу сярод нядужага ды няшчаснага беларускага сялянства. Магчымасць вайны мяне палохала, вайны я не хацеў. Але часам усё ж думалася: ці не будзе гэта вайна той, пра якую маліўся калісьці Адам Міцкевіч: "Вайны ўсеагульнай за волю народаў мы просім у цябе, Гаспадару!"

Трывожна было і ў рэдакцыі "Калосся" – літаратурна-грамадскага часопіса, што выдаваўся ў Вільні. Адказны рэдактар "Калосся" Янка Шутовіч непакоіўся, бо за ім пільна сачыла паліцыя, часта выклікаючы на допыты. Чакаў ён, што вось-вось адашлюць яго ў канцлагер у Картуз Бярозу. (Я ведаў пра гэта, бо быў неафіцыйным сябрам рэдакцыйнай калегіі "Калосся".) Хваляваўся Шутовіч, што паліцыя магла б забраць у яго беларускія літаратурныя матэрыялы, якія ўдалося яму здабыць для рэдакцыі, асабліва тыя, што былі выдадзены ў падсавецкай Беларусі. У Польшчы яны былі забаронены, бо ўсё, што прыходзіла з-за савецкае мяжы, лічылася "камуністычнаю прапагандай". Праўда, кнігі гэтыя можна было адшукаць ва ўніверсітэцкай бібліятэцы, але доступу да іх не было нікому апрача тых, хто веў навуковыя доследы ды мог атрымаць спецыяльны дазвол ад уладаў. А такі дазвол беларусу было нялёгка атрымаць. У той час мы ведалі, што кнігі гэтыя былі ўжо забаронены і ў "квітнеючай" пад сонцам сталінскай канстытуцыі БССР, бо ўжо гадоў з дзесяць прайшло ад таго часу, калі сталінскія апырычнікі "разграмілі" г. зв. "нацдэмаў" – беларускіх пісьменнікаў-патрыётаў, нярэдка нават шчырых камуністаў, што пасмелі адхіліцца ад генеральнай лініі партыі, якая накіроўвалася на зліццё ўсіх народаў у "рускім моры". Нацдэмы былі абвешчаны "ворагамі народу" якраз таму, што любілі свой гаротны народ ды не спяшаліся русіфікавацца. Таму гэтыя кнігі былі нелегальнымі і ў савецкай імперыі, і ў панскай Польшчы. Баючыся, што паліцыя іх забярэ ды знішчыць, Шутовіч паклікаў мяне аднаго да сябе і перадаў мне пачку кнігаў ды часопісаў, якія ён лічыў найбольш вартаснымі, каб я іх захаваў на вёсцы, дзе Віленскі ваявода Бацянскі не так лёгка мог бы да іх даступіцца. Між гэтымі матэрыяламі былі кнігі вершаў Язэпа Пушчы "Раніца рыкае", "Пісьмёна на руінах", зборнік Уладзіміра Дубоўкі ды часопісы "Узвышша", "Маладняк", "Полымя", "Полымя Рэвалюцыі". Былі між імі і "Лісты да сабакі" Я. Пушчы. У Вільні ўжо пранесліся чуткі, што Пушча даўно ўжо зліквідаваны якраз за гэтыя "Лісткі".

Бацькі мае жылі ў Наваградчыне. Я адвёз гэтыя кнігі на вёску ды схваў іх у бацькавым свірне. Далучыў я да іх таксама зборнік "На этапах" Максіма Танка, які ён падараваў мне ў Вільні з аўтографам.

А ў міжчасе падзеі разгарнуліся бурна і брутальна. Янка Шутовіч апынуўся ў Картуз Бярозе і я ніколі яго больш не бачыў, толькі чуў,

што памёр ён шмат пазней у Вільні. Кнігі засталіся ў схове і тады, калі Чырвоная Армія "вызваліла" Заходнюю Беларусь. Я быў пасланы працаваць лекарам Брэст-Літоўскай чыгункі ў Івацэвічы, Янаў Палескі, а пасля ў Пінск. У красавіку 1941 г. атрымаў загад выехаць у Маскву на спецыялізацыю, але 22 чэрвеня быў адкліканы тэлеграфным загадам назад у Пінск.

Не давялося мне даехаць да Пінска, дабраўся толькі да Оршы. Два тыдні дапамагаў абараняць горад ад немцаў, працуючы лекарам чыгуначнай клінікі, праз якую ішлі чароды раненых. Калі бальшавікі пакінулі Оршу на ласку нямецкага акупанта, я, нарэшце, вярнуўся дамоў, ішоў, галоўным чынам, пехатою. Працаваў лекарам у Баранавіцкім шпіталі, а калі др. Язэп Малецкі выехаў на становішча намесніка БЦР у Вілейку, я кіраваў медычнаю школаю ў Баранавічах, што мела на мэце забяспечыць шпіталь сёстрамі ды фельчарамі. Навучанне вялося па-беларуску, настаўнікамі былі мясцовыя лекары. Сярод іх асабліва вызначаліся др. Усевалад Кароль і хірург др. Наумік. Святар айцец Леў Гарошка быў намеснікам дырэктара і нёс галоўны цяжар адміністрацыйнай працы. Школа існавала да вясны 1944 года, калі нямецкія акупацыйныя ўлады загадалі вывезці ўсіх навучэнцаў на прымусовую працу ў Нямеччыну ды арыштавалі айца Гарошку, калі ён гэтакі перашкодзіў.

Фронт у гэты час зноў бязлітасна каціўся праз Беларусь, гэтым разам у заходнім напрамку. Пачаліся паветраныя налёты на Баранавічы, і людзі гінулі пад бомбамі. Я вырашыў выехаць у Польшчу, у Познань: там жылі сваякі маёй жонкі. Я не ведаў, што адзін з гэтых сваякоў быў афіцэрам польскай Арміі Краёвай, і яго шукала гестапа. Як толькі я апынуўся ў Познані, гестапа арыштавала мяне за сувязь з польскім нелегальным рухам і саслала пад канвоем у канцлагер Нордгаўзен у Цюрынгіі.

Перад тым як пакінуць Бацькаўшчыну, я ўзяў з сабой на невядомы лёс даручаныя мне кнігі, бо ведаў, што пакінуць іх бальшавікам нельга. Але ў Познані, пры арышце гестапаўцы, перабіраючы ўсе мае рэчы, знайшлі іх. "Russische Bücher?" – здзівіўся старэйшы з афіцэраў ды адлажыў іх у бок, як доказ мае віны. Як я не пераконваў, што гэта не камуністычная прапаганда, яны не паверылі мне, а чытаць кірыліцай ніхто з іх не ўмеў.

Гэтак загінулі кнігі, што перажылі шмат бедаў і нягодаў, паноў і камісараў. Я да гэтай пары не магу пазбавіцца пачуцця цяжкае віны перад рэдактарам "Калосся" Шутовічам ды і перад усім беларускім народам, што не здолеў выратаваць і захаваць гэтыя шматкаштоўныя і рэдкія матэрыялы, давераныя мне. Сёння я рад, што кнігі гэтыя ўсё ж перахаваліся, што творы Пушчы ды іншых нацдэмаў ды пакутнікаў за беларускі народ будуць перавыдадзены ў незалежнай цяпер Беларусі. Хацелася б толькі, каб перавыдадзеныя яны былі не ў цяперашнім правапісе, пакалечаным русіфікатарамі, дзе нават характэрны для беларускай мовы мяккі знак "вычышчаны", а тым правапісам, якім яны сапраўды пісаліся.

Але я падышоў да Язэпа Пушчы ды ягоных "Лістоў да сабакі" – сапраўды незвычайнага твора. Вось што напісала пра яго І. Багдановіч у прадмове да твору: "Багацьце вобразных сродкаў, глыбіня зместу, дасканаласць формы дазваляе лічыць "Лісты да сабакі" Я. Пушчы шэдэўрам рамантычнай лірыкі 20-х гадоў".

А твор гэты сапраўды незвычайны. Толькі ўчытайцеся ў гэтыя радкі.

ЛІСТЫ ДА САБАКІ

Жыву цяпер я ў шумнае сталіцы,
далёка ад цябе, мой любы дружа.
Ляжыць акраец хлеба на стальніцы,
а ў збане на вакне юнацтва ружа.
Вятры павеюць хутка золкай сыцюжай,
і ліст крывавы свой яна ўроніць.
Праходзіцьме натоўп, з душой няўхлюжай
І ў гразь утопча, апусьціўшы скроні.
І толькі я адзін, паэт бяздомны,
над ім схілюся й акраплю слязамі.
Тады забросьнеюць душы затоны,
калі ў грудзёх мой дух зусім мне займе.
А покуль: б'е жывой вады крыніца
і хваля творчая гарачым пульсам.
Нашто-ж мне падхалімам быць, крывіцца
і ў хмары ўрэзвацца чырвоным буслам!
Лепш вольным птахам рэзаць шыр нябёсаў.

і супраць ветру размахнуць крыламі.
Хто хоча - кпіце над пяснярскім лесам
І бэсьце, лайце ў гандлярскай краме.
Трывожнасьць рытму песьню агартае, –
нязнана-востры боль у адчуваньнях.
Мне лепей быць звычайным бы ратаем,
чым грэх зь сябе змываць ў атрутнай ваньне.
Даруй, што я пішу табе аб гэтым –
Тваё нутро гатоў яшчэ расчуліць.
Вартуй, вартуй лепш хату да расьсвету,
Вуглоў каб не разьнеслі людзі вуліц.
Я ведаю – цяпер у вас там восень
і ночы чорныя жуду калышуць.
Вятры лісты ажоўкляя разносяць
І намятаюць гурбамі ў зацішак.
І ты адзін правёў у ноч такую,
правёў мяне ў далёкую дарогу.
Гадзіну гэту кожны год сьвяткую
і слухаю, ці ў дзьверы хто не дрогне.
Ніхто, ніхто! Зацяты ланцугамі...
Хтось рукі заламаў у далях сініх.
Вартуй, мой дружа, родны ганак –
пішу аб гэтым я табе з Расіі.

II

Успомніў восень я пятнаццатага году,
і уваччу змяёй узьвіўся чорны шлях.
Ніводзін дзень ня ведаў ласкавай пагоды –
за навальніцай навальніца сьмерці йшла.
У гэту восень стаў народ наш сіратаю –
ўздыхнулі цяжка хвалі віленскіх вазёр.
У капліцы дзён жажлівых брат сканаў з сьсястрою;
у слёзна-золкім небе згасла радасьць зор.
Ніхто з людзей не мог адчуць наш боль трагічны
была страшная зяб – рыпелі косьці дрэў.
карэньні іхніх ног былі ў крыві крынічнай,

Выгнаньня дзень, бы злодзей, краўся па дварэ.
І ты стаў бежанцам у гэты дзень заклёты –
пайшоў па шчасьце ў чужацкую зямлю.
Ты выць, пачаў пад крыжам і пад хатай
і вочы сьлёзныя закатываць ў імглу.
Ты познай восеньню ў палёх глухіх брадзяжыў,
знайсці прыстанішча сабе ніяк не мог.
імгліліся жудою хмары сыпкай сажы,
а ты пад імі выў і грыз балотны мох.
І ты і гаспадар твой сталі жабракамі;
калі-ж вас людзі праганялі з-пад вакна,
тады чало сыціскаў ты лапамі-рукамі
і церні вырываў з пакутнага вянка.
Ішлі гады, міналі дні падзей суровых,
вяртацца сталі ўсе ў асірацелы дом.
Зьмянілі шум даўнейшы свой лясы, дубровы,
і поле зарасло бадыльнікам кругом.
Ад мяса і крыві набухлі жылы глебы;
да іх вярнуцца ты ня змог, ня здолеў больш.
Твой гаспадар цябе зьмяняў на бохан хлеба,
па целе па тваім тады прабегла дрож.
Пайшоў ты ад сваіх, галоў на дол схіліўшы,
да бацькі да майго, дзе я цябе сустрэў,
Падумаў ты: у сьвеце гэтым многа ліпшых,
І смагла сьлёзы піў, што падалі са стрэх.
Былі ці не былі ў нас родныя натуры,
а толькі мы адзін другога сталі разумець.
Замоўклі рэвалюцыі вялікай штурмы,
атрэсьлі клёны ўсінь лістоў ажоўклых медзь.
І я пайшоў у горад за нязнанай славай,
а ты астаўся там-жа пад страхой старой,
Ліста мне ад цябе ні разу не прыслалі,
хоць ты й пісаў яго вячэрняю зарой.
Туга і боль душу пабілі мне на раны,
І я пачаў успамінаць цябе часьцей.
пачаў выходзіць на шляхі дарогі раньнем
і запрашаць к сабе няведамых гасьцей.

Успамінаў аб табе ўсё-ж нікому не расьсеяць;
і знаю я, калі вярнуся ў родны дом,
адно спазнаеш ты, спазнаў як Адысея:
прымі-ж ты ад мяне гарачы мой паклон.

III

Ці я ў тэатры, у рэстаране п'яным,
дзе радасьць расьпіваюць пад джаз-банд;
усюды зрок вачэй блакітных вяне,
і ўсюды бачу я жалобны бант.
Няхай сабе я сёньня й страшна хворы,
не трэба ўсё-ж рэцэптаў для душы.
Сталеццямі гараць і сьвецяць зоры,
і іх вятры не ў сіле затушыць.
Няхай, няхай гавораць так і гэтак,
а я пішу табе ўжо трэці ліст,
няхай сабе аблаюць і ў газетах,
мо ўспомніць часам хто калісьць.
Мой дружа, ці-ж у гэтым рытмы песень
і смутак нашай сонечнай красы?
Калі паэт галоўна грудзі зьвесіць,
няўжо краіне ён тады не сын!
Мне часта зьбэка й холадна бывае,
І ўсё-ж ніхто ні разу не сагрэў,
не цалаваў-жа здраднымі губамі
ніколі я лістоў, апаўшых з дрэў.
Стаю вось перад Зімнім тут палацам
і ўвесь, ня ведаю й чаго, дрыжу.
І сам ня ведаю, чаго так плачу..
Хто там? Прыйдзі хутчэй і ўкрыжуй!..
Канец хай будзе ў ім маім цярдзеньням;
няхай лісты разьвеюцца з асін,
з чала краіны вырву ўсю-ж я церні,
каб болю іх ня ведаў болей сын.
Няўжо мне ранаў песьня не загоіць,
што гэтакі трывожны б'ёцца пульс?
Паэт, які ня ведае агоній,

ня здолее ўславіць Беларусь.
Ой, гэта слова, слова дарагое!..
Ах, дружа мой, заўсёды рытм саб'е!
Я-ж напісаць хацеў зусім другое,
хацеў у госьці запрасіць цябе.
Адно вось толькі думы непакоіць:
ці ўдасца ўсё-ж даехаць да мяне?
Ну, скажам, адвязуць к чыгунцы коні,
аж бліснуць зоры ў полі з-пад саней.
А там білет, і ты ў вагоне спальным;
ты сьнедаць зможаш у рэстаран зайсьці,
у ім зімою зелянеюць пальмы,
і думае, зімы няма ў жыцці.
А на вакзал, на сьветлую платформу
прыйду я сам, прыйду цябе сустрэць.
Адзін другое гарача прыгорнем _
даўно, даўно ня меў такіх я стрэч.
Не ўсьпеш з дому перадаць вітаньні,
Шчэ вочы будуць ў радаснай жалёбе,
І тут-жа раптам горыч разьвітання –
ў сталіцы не дазваляць жыць табе.
Адзет не будзеш ты ў парадны кіцель,
ня будзеш мець заслугі – медаля,
зьбягуцца і абступяць цябе гіцці,
і будзе шмат іх: дзе ні стань, ні глянь.
Жыві, жыві, знаць, дома лепей;
услухвайся ў таемны шум і шэпт,
чужыя людзі ходзяць каля склепу,
Пільнуй! Цябе цалуе твой Язэп.

Язэп Пушча з'явіўся на беларускай літаратурнай сцэне ў 1925 годзе, калі выйшаў першы зборнік яго вершаў. Гэты вясковы хлопец, а пазней настаўнік, выкладчык беларускай мовы і літаратуры ды заснавальнік літаратурнай групы "Маладняк", пісаў аб крыніцах сваёй паэзіі: "Рана зь дзіцячых гадоў, я стаў пастушком, узыход сонца часта сустракаў

на выгане разам з каровамі, я слухаў у полі і чуў як раніца рыкае. Гэты вобраз пазней увайшоў у маю паэзію". І сапраўды, яго першай кнігай паэзіі, што выйшла ў 1925 годзе была "Раніца рыкае". Гэта кніга, на маю думку, адчыніла залатую пару ў беларускай літаратуры, а Пушча неўзабаве стаў шырока вядомым самабытным паэтам, які накладваў глыбокі знак на маладую беларускую паэзію гэтых гадоў.

Але, на няшчасце, былі гэта гады, калі таталітарная бальшавіцкая сістэма вырашыла, што мастацкае слова мусіць служыць зброяй у класавай барацьбе. "А барацьба гэта, – як пісаў адзін з крытыкаў творчасці Пушчы Алесь Звонак, – вымагае непрымірмых адносін да ўсялякіх праяваў чужой ідэалогіі і праяў буржуазнага нацыяналізму". Зразумела, ідэалогіі "чужой" чырвонаму фашызму і маскоўскаму шавінізму.

"Лісты да сабакі" Пушча напісаў у Ленінградзе, калісьці сталіцы таталітарнага самаўладдзя. Паэт, відаць, прадчуваў, што ягоная ружа юнацтва ўроніць сваё лісце надоўга пад сцюжаю вятроў бальшавізму, і толькі ён адзін над ім заплача, ён – паэт бяздомны. Бо бачыць ён, што пабудова "народнага Дому", у які верылі маладыя беларускія патрыёты пасля ўпадку царскае тыраніі – гэта ілюзія. Замест дому для гаротнага беларускага народу будавалася новая турма народаў, ды новая, бальшавіцкая тыранія, што знайшла пазней свой апагей у правадырстве Сталіна, (Der Führer). Верыў Пушча, што не па дарозе яму з тымі, хто ўсё яшчэ верыць, што "пурпуровых ветразей узвівы трымаюць курс на сонечнае заўтра", а спагадзе не па дарозе з тымі, хто прапагандаваў сумленне за медалі, за партыйны білет з доступам да "спецразмеркавальніка". Тыя, хто брахаў, каб толькі не стаяць у чарзе па бохан хлеба, бэсціль Пушчу і іншых верных сыноў радзімы, крывіліся падхалімна ды "урэзваліся ў хмары чырвонымі бусламі". Пушча хацеў "вольным птахам рэзаць шыр нябёсаў і супраць ветру размахнуць крыламі". Але ж вецер гэты быў непрымірмы і не меў літасці.

За гэтым ветрам стаялі "гіцлі" – гадунцы ката Дзяржынскага ў скураных куртках, за гэтым ветрам стаяла "магутная Русь" па словах расійскага ж паэта: "Русь Малют, Иванов, Годуновых, хищников, опричников, стрельцов, свежевателей живого мяса". Перад гэтым ветрам гнуліся нават моцныя людзі. А тыя, што не гнуліся, запаўнялі цягнікі ў Сібір або магілы Курапатаў. Нават Купала пісаў пад гэтым

дзікім ветрам: "О, так, я – пралетар... мне бацькаўшчынай цэлы сьвет: ад родных ніў я адварнуўся; адно ж ея збыў яшчэ ўсіх бед: мне сьняцца сны аб Беларусі".

Пушчу таксама сніліся гэтыя сны, ён баяўся за будучыню свайго народа. Таму і пісаў ён вернаму сябру на вёсцы: "Вартуй, вартуй жа хату да расьвету, вуглоў, каб не разьнеслі людзі вуліц".

Людзі вуліц – пралетары – тыя, у каго няма бацькаўшчыны. Пушча бачыў адкуль ідзе пагроза: "Вартуй, мой дружа, родны ганак – пішу аб гэтым я табе з Расіі". Гэта было не да ўспадобы бальшавіцкім імперыялістам-драпежнікам. Пушча, таленавіты паэт еўрапейскай меры, ведаў агоніі і мог бы ўславіць Беларусь. Гэтага ж нельга было дазволіць, не маглі гэтага сцягнець самадзяржаўцы. І пачынаецца нагонка на паэта: ён абвешчаны "нацдэмам", "ворагам народу". Бо ў пралетарыята акрамя маскоўскае імперыі няма іншай Бацькаўшчыны.

Дзіўна, але чамусьці не падумаў абвясціць Маякоўскага расійскім нацыяналістам, калі той заявіў, што кожны "хахол" павінен навучыцца расійскай мове таму толькі, што гэта была мова Леніна. Не, Маякоўскі не быў расійскім нацдэмам, ды ці чуў хтосьці наогул пра расійскую "нацдэмаўшчыну"? Яе не было, была толькі ленінская ідэялогія, што ў сапраўднасці служыла верна інтарэсам маскоўскага каланіяльнага імперыялізму. Партыя намагалася ўдзяўбіць ў галовы масаў, што будзе яна сацыялізм і бяскласавае грамадства. У сапраўднасці ж будавала яна новы клас бальшавіцкіх бюракратаў, клас новых эксплуатагараў, што ўзнесліся на карку тых жа пралетарыяў ды трымаліся пры ўладзе з дапамогаю брутальнай апырччыны ды крывавага тэрору. Пабачыў гэта і сам Маякоўскі, што заклікаў кожнага ўвайсці "во царствие мое, земное, не небесное", які сам усёю істотаю "бросался в социализм, потому, что нет мне без него любви". Аднак і ён, пабачыўшы новы клас, расчараваўся і скончыў жыццё самагубствам, бо, як кажа яго перадаемяротная запіска, "любовная лодка разбилась о быт", ілюзіі ягоныя разбіліся на каменных бальшавіцкай сапраўднасці.

Бачыў гэты клас і Пушча. Ён, верны сын свайго гаротнага народу, стаў ахвярай абвінавачання з боку тых, хто, як кажа Золак, "цвёрда стаяў на перадавых ідэалагічных пазіцыях", прадаўшы душу бальшавіцкаму ідалу – "вялікаму, мудраму бацьку ўсіх народаў". Пушча абвінавачваецца ў тым, што ён адступіў ад "сталбавой дарогі пралетарскай літаратуры", хоць і намагаўся ён часам "ісці дарогаю

каля слупоў, каб ня ўхіліцца ўправа, а ці ўлева". Але ж калі ў 1929 годзе выйшлі яго "Лісты да сабакі" ды зборнік вершаў "Песьні на руінах" (руінах таго "народнага дому"), партыйная крытыка тых гадоў рэзка абрынулася на паэта за яго "ідэйныя зрывы". Пушча апынуўся ў капцюрах ГУЛАГу ў далёкай Сібіры. 24 ліпеня 1930 г. паэт запісаў у сваім дзёньніку: "Пакідаю Беларусь на доўгія гады". І толькі 19 ліпеня 1958 г. пасівелы і нядужы ён вярнуўся ў Мінск. Пражыў ён пасля гэтага нядоўга. Як піша Золак: "Наш добры друг, наш малады сучаснік, поўны энэргіі, творчых імкненняў, высокіх і чыстых ідэалаў... заўчасна, у росквіце творчых сіл, пакінуў жыццё, і пяро выпала з яго рук, не дапісаўшы шырока задуманага, галоўнага..."

Але тое, што напісаў ён "у росквіце свайго юнацтва", усё яшчэ актуальна і мае поўную сілу і сэння.

Чужыя людзі ўсё яшчэ ходзяць каля склепу, намагаючыся павярнуць кола гісторыі назад.

"Вартуй, мой дружа, хату да рассвету..."

Яня Каханоўская

Юля Андрусішына

Спадарыня Яніна Каханоўская (Шабуня) з старажытнага роду Луцкевічаў, да нашага знаёмства заўсёды была для мяне нейкай таямнічай. Менавіта ёй расказваў казкі паэт Максім Багдановіч, калі ўлетку 1911 года гасцяваў па запрашэнню яе родных дзядзькоў Івана і Антона Луцкевічаў у іх родавым фальварку ў Ракуцёўшчыне. Малая Яня разам з маці Эміліяй (Луцкевіч) Шабуняй таксама адпачывала ў той час у родавым маёнтку Луцкевічаў. Маці Эмілія як магла апекавалася паэтам. Нават сварылася з сваёй цёткай Ядвігай, каб тая лепш частавала гасця. Маленькая Яня з цікавасцю слухала гутаркі гасця Максіма і маці, якая для яго, часам, іграла на фартэпіяна. Удзячны Максім Багдановіч чытаў ёй свае вершы. А яшчэ Яніне падабалася, як Максім заводзіў кружэлкі на грамафоне. Гэта ж было такое дзіва: голас з трубы! Іголкі былі такія, што адразу тупіліся і іх трэба было мяняць пасля кожнай кружэлкі. Гэта было вельмі цікава.

Паэзія, музыка, мастацтва ўвесь час прысутнічалі ў жыцці Яніны. Гэта таксама фамільнае, Луцкевіцкае. У іхняй хаце ў Мінску была каштоўнейшая бібліятэка, якую збіралі браты Луцкевічы, а таксама маленькі музей скарбаў беларускай культуры. Частка экспанатаў, якія па нейкіх прычынах не маглі трапіць у Віленскі музей, які адраджаў дзядзька Антон, захоўваліся ў доме, дзе жыла з бацькамі Яніна. Музейныя рэчы: Статут Вялікага Княства Літоўскага, драўляныя скульптуркі журботнага Хрыста, бела-

рускія вышыванкі, паясы – былі часткай яе штодзённага жыцця. Яніна з дзяцінства ўбірала ў сябе прыгажосць беларускага мастацтва, багацце беларускай культуры. Знаёмства з сям’ёй Янкі Купалы, якая жыла на суседстве з імі ў Мінску, далучэнне да багатай купалаўскай бібліятэкі акуль яна часта брала кнігі, пазнейшае сяброўства з паэтэсай Наталляй Арсенневай, усё гэта таксама адклала вялікі адбітак на яе далейшае жыццё.

Калі Яніна пайшла ў гімназію, дзядзька Антон напісаў у яе самаробны альбомчык, які ў той час быў ва ўсіх вучаніц, верш Янкі Лучыны. Альбомчык потым знік. Як казалі спадарыня Яніна, яна забылася яго на парце і нехта ўзяў. Але заповіт цягнуцца да “сонца навукі” назаўсёды застаўся ў памяці. І гэту цягу да ведаў, любоў да прыгажосці пранесла яна праз усё жыццё. І дачцэ Юлі, вядомай на эміграцыі вышывальніцы беларускіх узораў, і свайму ўнуку Даньчыку, знакамітаму беларускаму спеваку, супрацоўніку радыё “Свабода” у Празе, перадала гэты дар у спадчыну.

Ужо некалькі гадоў, як няма з намі спадарыні Яніны, але часта ўзгадваецца мне сустрэча з гэтай гасціннай гаспадыняй, вялікай аптымісткай, вельмі духоўнай асобай з слаўнага роду Луцкевічаў.

На гарбату да спадарыні Яніны Каханоўскай (Шабуні)

Наша размова з сп. Янінай пачалася з разгляду сямейнага фотаальбома. Так атрымалася, што пачалі са здымкаў ваеннай пары, зробленых пад час святкавання 25-х угодкаў Віленскай гімназіі.

– Спадарыня Яніна, раскажыце, калі ласка, пра святкаванне 25-годдзя Віленскай гімназіі, куды вы ездзілі разам з іншымі беларусамі.

– Гэта было ў 44-м годзе. Мы ехалі вайсковым цягніком, трэсліся ў халодным вагоне. Было вельмі небяспечна, бо цягнік мог натрапіць на міны. На святкаванне ў Вільню тады прыехала шмат беларусаў, нават тыя, хто і не канчаў гімназію. Мяне з сабою прыхапілі Кушаль і Арсеннева. У Вільні жылі мае стрыечныя браты Луцкевічы. Яны ўладкавалі мяне на кватэру да знаёмых. Я там начавала, а раніцаю

мяне забіралі, паказвалі горад. Першы раз у жыцці я пабачыла Вільню. Мастак Сергіевіч вадзіў мяне ўсюды, паказваў святыні і ўсё расказваў. Запрасіў і на сваю кватэру. У яго было шмат абразоў.

А потым быў банкет. Але ж зямля пад нагамі гарэла, усё вельмі хутка адбылося. Мне вельмі прыемна было бачыць гэтую сустрэчу былых гімназістаў, бо гімназію заклаў Іван Луцкевіч.

– А кім даводзіцца вам Іван Луцкевіч?

– Іван і Антон Луцкевічы былі роднымі братамі маёй маці Эміліі Луцкевіч (Шабуні). Гісторыя маёй сям'і даволі складаная.

Калі будавалася Лібава-РоМінская чыгунка, бацька працаваў інжынерам-механікам у Лібаве. Там нарадзілася мая сястра. Калі бацька скончыў у Маскве політэхнічны інстытут (было гэта пры цары) яму сказалі: "Калі вы пяройдзеце ў праваслаў'е, пашлём вас у Варшаву". Ён адмовіўся (бацькі былі рыма-католікі), і бацьку паслалі ў Жлобін. Гэта быў правінцыйны гарадок. Там фактычна нічога не было, толькі дрыгва. Бацька працаваў рэвізорам другога ўчастка.

Бацьк майго таты (мой дзед Аляксандр Шабуня) быў памешчыкам, меў маёнтак "Шаромысль" у Пухавічах непадалёк ад Мар'інай Горкі. І хаця мы жылі ў Жлобіне, але, калі бацька меў адпачынак, ездзілі ў Мінск не мінаючы яго радзімы.

Напрыканцы 1917 г., калі ўжо канчалася рэвалюцыя і памерла ад халеры мая бабка Зофія Луцкевіч, мы пераехалі ў Мінск.

Бабка Зофія з роду Лычкоўскіх была шчырай жанчынай. Усе Луцкевічы адрозніваліся дабрынёй. У 24 гады яна выйшла замуж за майго дзеда-ўдаўца, якога звалі Янам. Ён удзельнічаў у паўстанні Кастуся Каліноўскага, аднак пазбег рэпрэсій і пазней служыў у расійскім войску. Ян быў старэйшы за Зофію, яму было ўжо 40 гадоў і ў яго на руках было два дзяціці. Паміраючы, яго жонка вельмі прасіла Зофію (яны абедзве былі каляжанкі), каб яна не пакінула дзяцей і ўзяла шлюб з мужам. Так Зофія і выйшла замуж за майго дзеда Луцкевіча. А сама яна паходзіла з Ракуцёўшчыны з слаўнага роду Лычкоўскіх і акрамя сястры Ядзвігі ў яе яшчэ быў брат.

– Адкуль ваша бабуля ведала першую жонку Луцкевіча? Можа разам хадзілі ў школу?

– Тады сем'і, якія мелі фальваркі, ездзілі адно да другога ў госці. Так і пазнаёміліся.

– Колькі было дзецям Луцкевіча, калі Соф'я выйшла за яго замуж?

– Недзе 5 і 4 гады. І агульных яшчэ пяцёра прыжылі: Івана, Антона, Вікторыю (якая памерла ў два гады), маю маму і самага малодшага, Стэфана. Стэфан быў лекарам. Балышавікі выслалі яго ў Мядзвежую Гару, дзе НКВД выкарыстоўвала яго па спецыяльнасці. Ён палітыкай ніколі не займаўся і фактычна пацярпеў за сваіх братоў. Калі пачалася вайна з немцамі, яго ўзялі ў войска, ён там захварэў на сухоты і памёр, і жонка яго памерла...

– Усе дзеці Луцкевіча атрымалі вышэйшую адукацыю?

– Так. Бо бацька іх быў герой абароны Севастопаля, меў Георгіеўскі крыж, а пры цыры за гэта дазвалялася дзецям атрымаць адукацыю дарма.

Мая маці Эмілія вучылася ў Беластоку ў інстытуце шляхетных дзяўчат імя Аляксандра І. Вывучала нямецкую і французскую мовы, геаграфію, гісторыю, вучылася іграць на фартэпіяна. Калі мы вучыліся ў школе, з кожным пытаннем звярталіся да яе, усё яна ведала.

А сыны Луцкевіча вучыліся ў гімназіях, потым ва універсітэтах. А бабка Зофія добра пісала, чытала, добра ведала матэматыку, настаўнікі прыходзілі дадому, вучылі. У тыя часы, калі жыла мая бабка, вучылі, як у часы пушкінскага Анегіна: "Сперва мадам за ним ходіла, потым мусье ёе сменил... ребенок был не резв, но мил". Пушкін узяў гэтага героя з французскага рамана.

– А дзед Яна вы памятаеце?

– Не, дзед не памятаю, малая была. Дзед памёр у 64 гады. Пасля смерці дзед бабка пабудавала другі дом, бо той, дзе жылі, быў вельмі стары. Спадад Плаўскі, які меў лазню, быў вінен Луцкевічу нейкія грошы. Замест іх ён прапанаваў пляц, дом і лазню. Дзед ад лазні адмовіўся. Узяў пляц і дом, астатняе грашыма. За гэтыя грошы і пабудавалі другі дом. А ў старым здавалі кватэры.

– На якой мове ў вас дома размаўлялі?

– Больш па-польску. Бо гэта ж быў Паўночна-Заходні край. Гэта ж Іван і Антон пачалі барацьбу за незалежную Беларусь – Луцкевічы, Іваноўскі. Яны вучыліся ў Пецябурзе, былі калегамі. Яны і пачалі беларускае адраджэнне. Фактычна ж пра Беларусь ў той час не ведалі...

– З чаго пачалося гэта адраджэнне?

– З знаёмства ў гімназіі з больш дасведчанымі людзьмі. Гэта ж усё памешчыкі былі, мелі невялікія маёнткі. Адтуль гэта і пайшло.

Хто ж, вы думаете, рабіў рэвалюцыю? Вы думаете – сяляне? Селяніну дай кароўку, хату, а ўсё астатняе яму да лямпачкі, хто там будзе сядзець. Ніякіх рэвалюцый у іх галовах не было. А студэнты ездзілі па вёсках, вялі прапаганду. Студэнты і інтэлігенцыя зрабілі гэтую рэвалюцыю, а потым іх знішчылі...

Браты Луцкевічы ў Мінску скончылі гімназію?

– Так. Потым паехалі вучыцца ў Пецябург.

– Браты з Пецябурга перабраліся ў Вільню. Чаму? Там у іх былі знаёмыя?

– Не, не ў Вільню, у Мінск. Яны проста ўцяклі, паліцыя іх шукала. Яны ўжо скончылі універсітэт і прыехалі ў Мінск. Гэта было, здаецца, у 1905 годзе, калі на Курлова быў замах на жыццё. Гэта ж бомба ў нас дома перахоўвалася.

– Адкуль вы ведаеце, што ў вас?

– Ведалі мы ўсе. Мама нам расказвала. У служанкі пад ложкаў ляжала. Гэта ж студэнцкі гурток быў. У нашай хаце збіраліся. Маці вельмі хвалявалася, угаворвала: "Навошта вам гэта трэба, кінце, вучыцеся лепш". Але ж яны не слухаліся. Такімі ўжо яны нарадзіліся. Малодшы брат Стэфан быў не такі. Ён скончыў медыцынскі інстытут і быў лекарам. Ніякай палітыкі. Але ж і ён пацярпеў...

У нас заўсёды было весела, Купала прыходзіў, Колас – усе тыя беларусы, што дбалі пра Беларусь і яе незалежнасць. У 18-м годзе, калі незалежнасць была абвешчана, усе гэтыя нарады адбываліся ў нашай хаце. Я ведала толькі тое, што сядзелі яны цэлымі начамі. Калі разыходзіліся, можна было "сякеру вешаць" – так было накурана.

А ў братоў Луцкевічаў у Вільні родныя, знаёмыя былі?

– Родных – не, а знаёмых было шмат: Дубікоўская – нарачоная Івана (па паходжанню немка). Яе бацька меў каўбасную. Усе яго дзеці былі сярод беларусаў, гаварылі па-беларуску. Дубікоўская ўжо паступіла на вышэйшыя жаночыя курсы ў Пецябургу – тое ж, што і універсітэт. Яна там вучылася з жонкай Буніна. Пазнаёмілася з Іванам Луцкевічам у Вільні пасля таго, як скончыла курсы.

Тады ж браты арганізавалі газету "Наша Ніва", працавалі ў нашай хаце. На страсе было яшчэ два пакойчыкі: хлопцы там жылі, як прыязджалі. У нас захоўваліся доўгі час і газеты пераплеценныя, але НКВД забрала пры вобыску.

Іван з 15 гадоў ездзіў па вёсках, збіраў рэчы, якія потым пайшлі ў археалагічны музей. Што было малавартаснае пакідаў на страсе ў нашай хаце, на стрыпе, як кажуць. У нас чаго толькі ні было – і старадаўняя зброя, булава, абразы. НКВД усё забраў. Іван заразіўся ў турме, хварэў і яго палажылі ў шпіталь разам з сухотнікамі.

Я памятаю, як была незалежнасць, Іван прыезджаў у Мінск. Ён выступаў у тым будынку, у якім потым быў музей, і ў яго кроў горлам пайшла. Яго прывезлі дадому на фурмане. Усю ноч ён страшэнна кашляў, не даваў нам спаць. Франк даў яму кляксу за тое, што кашляў. Вось я яго так памятаю. Гэта быў 18-ы год. А ў 19-м ён памёр...

Антон ехаў тады з Францыі з канферэнцыі, засхаў да нас, у нас спыняўся.

– А дзе Іван выступаў?

– Каля будынка Дома Чырвонай Арміі. Там зараз музей, а раней была архіерэйская царква. Гэта быў апошні раз, калі сабраліся мама і браты. На пахаванне Івана ездзіла толькі Дубікоўская. Яна яго завезла, яна і пахавала... Нам даслалі па пошце часопіс, кніжачку пра Івана, партрэты. У гэты час у Вільні быў Антон. Ён нам і даслаў. За сувязь з ім (братамі) мама потым сядзела ў турме. Навучылася там курыць махорку... Яе двойчы арыштоўвалі. Адзін раз – у 33-м годзе, а ў 36-м выслалі ў канцлагер ва Уладзівасток. Вось так нас праследавалі...

– Вы былі прыгожай дзяўчынкай, я бачыла здымак. Вы сядзіце там з мамай, як лялька. Такая шапачка прыгожая.

– Дзеці ўсе прыгожаныкі...

– А Максім Багдановіч вельмі любіў дзяцей?

– Ой, вельмі! Я ж ведаю толькі, што мама расказвала.

– А што яна расказвала?

– Што любіў дзяцей вельмі. Калі прыезджаў яму было 19 гадоў. Зусім малады хлопец...

Ён заўсёды няньчыўся з дзецьмі, дзе толькі ўбачыць іх. Я ж там была адна. Мама вельмі добра пра яго казала: вельмі добры быў, прыгожы, рукі такія прыгожыя, як у піяніста, разумны хлопец. Ён прыехаў з Вільні і патрапіў у рэдакцыю. А пасля з мамай перапісваўся.

– Ваша маці часта ўспамінала тыя часы?

– Часта. Мы прасілі расказаць пра інстытут. Яна расказвала, як там было вельмі добра. Расказвала, што быў такі спецыяльны

лямпачнік, які чысцілі, запраўлялі бензінам. Тады ж электрычства не было. Расказвала пра палац Абраміцкіх. Перад інстытутам і палацам Абраміцкіх расла некалі ліпа. Калі яе зрэзалі – на пні змяшчалася 20 студэнтак. Пэўна, фатаграфія была, але ж мы ўсё пакінулі ў Мінску, там усё засталася. Мама вельмі шкадавала, што не ўзялі фатаграфіі. Яны былі ў зялёнай скрыні. Хавалі іх. Вобыскі ж НКВД былі. А потым усё пакінулі...

– А хто пасадзіў ліпу ля вашай хаты?

– Таполю... Гэта брат мой. Хлапчуком гуляў ля хаты і ўбачыў, як плыве па рацэ дрэўца. Мы ж жылі на беразе Свіслачы. На дрэўцы былі ўжо лісцікі. Мама сказала, што гэта, відаць, яблынька, трэба яе пасадзіць. Таполі хутка растуць, і, калі дрэўца пачало расці, убачылі, што гэта таполя, а не яблынька. Там у нас быў сад, раслі яблыні, бэзу было шмат, слівы. Быў адзін такі год – усё вымерзла. Гэта адбылося перад вайной. Засталася пара яблынек маладых. Быў вельмі моцны мароз.

– Як маці вас выхоўвала? Патрабавала, напрыклад, у хаце гаварыць па-французску, каб ведалі мову?

– Дзе там! Гэта ж усё буржуазныя забабоны былі! Як я вучылася ў гімназіі, нямецкую мову ў нас замянілі на эсперанта. Замежная мова – гэта нядобрая рэпутацыя была. Калі вучань налягаў на замежную мову гэта выклікала падазронасць: навошта? Калі прыйшлі рускія, трэба было вывучаць рускую мову! Яны ж жылі ля Капыля, у іх была больш польская мова, польска-беларуская гаворка. Вы не ведаеце, як усе гэтага баяліся. У нас выкладчыца нямецкай мовы была, дык яна плакала, казалі, што звольняць яе.

– А фартапіяна ў вас заўсёды стаяла?

– Так, я вучылася іграць. Мама мая іграла. У яе падагра была, пальцы скрыўленыя, але яна і гэтымі пальцамі іграла. Вельмі любіла музыку, Шапэна.

– А дома ў вас наладжваліся вечарыны?

– Раней было. Каляжанкі да маці прыходзілі, да сястры. А пры саветах ужо нічога гэтага не стала.

Я, і сястра былі вельмі прывязанымі да мамы. Яна заўсёды была з намі. Бацьку два разы на вайну забіралі, і два разы яна скончвалася. Ён быў прапаршчык запасу. Калі яго забіралі, то плачу было! Але

бацька неўзабаве прыходзіць і кажа: вайна сканчылася. А як была рэвалюцыя, уявіце: жанчына, якая ніколі не працавала, а тут – голад! І навучылася. Усё рабіла сама. Цэлымі днямі на рынку сядзела, з вёскі прыходзілі, куплялі ўсё за кавалак сала, за жыта. Усё пайшло. І раптам забралі яе...

– А вы прадчувалі, што маці могуць забраць?

– Не. Калі чалавек у чым вінаваты, то можна было б нечага чакаць. Але ў нас у доме палітыкі не было пры бальшавіках.

Яны не адзін раз з вобыскам прыходзілі. Першы раз маці толькі месяц сядзела за тое, што калі прыходзілі з Вільні беларусы, дзядзька Антон ліст прыслаў і 5 даляраў. Ён прысылаў даляры, а ў нас магазін адчыніўся, дзе можна было за даляры купляць. За гэта маці і арыштавалі.

Тады за ўсімі сачылі! Укручвалі ў сценкі апаратуру для падслухавання альбо сялілі кватаранта, каб ён сачыў і падслуховаў. Нават дзіркі ў сцяне рабілі, каб падслуховаць. Мне Лёня Мароз казаў: усё што ён у нас гаварыў, яму пераказалі ў НКВД. А былі толькі ж свае людзі. Ён потым баяўся нават гаварыць са мной: нехта ж слухаў!

Пры вобыску ўсё забралі. Былі нават у нас дуэльныя пісталеты – Іван недзе дастаў. Каштоўныя былі, забралі, як зброю. Што было найбольш каштоўнае ў Івана, ён забраў у музей, а менш каштоўнае засталася ў Мінску.

– Вы ведалі толькі расійскую мову, калі пайшлі ў школу?

– Так. У падгатавіцельны клас. Я пісала: "Бабушка падарыла дэвочке платочек". Так трэба ж было ведаць, што "дэвочке" – на канцы *Ъ* (яць). Спачатку я пайшла ў прагімназію, а не ў школу. Скончыла там чатыры класы. А калі пераехалі ў Мінск, я пайшла ў першы клас польскай школы. Пасля, у 20-м годзе, калі прыйшлі палякі, пайшла ў польскую гімназію. Мне было 11 гадоў, я вучылася ў другім класе. І – *прошэ пані!*

Калі палякі адступілі, зноў прыйшлі бальшавікі, і тады арганізавалася польская сямігодка. Бальшавікі стараліся задобрыць насельніцтва і адкрывалі школы – жыдоўскія, польскія, расійскія.

Гэта быў 27-ы год. Я паступіла на агульнаадукацыйныя двухгадовыя курсы, рыхтавалася вывучаць медыцыну. Скончыла прыродазнаўчыя (былі таксама матэматычныя і гуманітарныя) курсы.

Але трэба было мець працоўны стаж ці быць дачкой рабочага, ці самой два гады папрацаваць рабочай. Замест таго, каб пайсці працаваць на завод, я выйшла замуж. А сястра мая скончыла вучобу на 2 гады пазней, чым я. Тым часам дзяцей навуковых супрацоўнікаў прыраўнялі да працоўных, і сястра адразу пасля дзесяцігодкі пайшла ў медыцыну.

– А вы з Купалам па-польску ці па-беларуску гаварылі?

– Па-беларуску, калі я была там у іх.

– Купала жыў праз некалькі дамоў ад вас?

– Ён жыў наўскос.

– У іх хаце часта былі зборкі-вечарыны?

– Так. Гэта ж было ў 30-я гады. Ён хацеў скончыць жыццё самагубствам. Мы ж нічога не ведалі, што і як. Яго матка пазваніла: "Ой, Яначка мой! Дзе доктар?" Мы хутка прыйшлі да іх. Тады мой дзядзька Стэфан і гаворыць, што адправілі яго ў шпіталь. У яго былі каменні ў жоўцевым пузыры, не мог цярапець болю і пырнуў сябе нажнічкамі, трохі пашкодзіў скуру.

У размову да нас далучаецца Юля Каханоўская. Яна кажа:

– Ён хацеў скончыць жыццё самагубствам, але ў яго не было смеласці. Яму нельга было піць, а ён піў...

– Я ведаю, што яго выклікалі ў НКВД, таму ён і піў, бо баяўся.

– Можа, вы раскажаце гісторыю аб Хрыстосіку, які плача?

– У музеі Івана Луцкевіча іх было, мусіць, 20. Хрыстосіка Іван падараваў сваёй нарачонай Дубікоўскай. А да мяне такі Хрыстосік трапіў толькі ў 60-я гады.

– А чаму вы казалі, што ў музеі іх 20?

– Іван збіраў іх, купляў. І для Дубікоўскай купіў.

– Дубікоўская прыслала нам абрус. У сваіх успамінах яна піша, што прасцеўнак маленькі Іван падараваў ёй, так хацела яго маці: "Для нарачонай твай". А пасля яго прыслала нам. Маленькі такі, нават на мязенец не ўлезе.

– А абрус які?

– Абрус на стол. Сапраўдны, тканы. Кожны раз ён дарыў розныя беларускія рэчы. Сукенку старажытную падараваў, яна нават сфатаграфавана. Я ўсе гэтыя фатаграфіі перадала Лявону.

За месяц арышту маці не змянілася. А вось у другі раз вярнулася

ўжо зусім іншым чалавекам – усяго баялася, была запужаная. Нават тут, у Амерыцы, яна ніяк не магла апрытомнець...

– У турме маці білі?

– Не. Якраз так здарылася, што тады яшчэ не білі. Гэта быў 36-ы год. Самае страшнае адбывалася ў 37-м. А маці была арыштавана і высланая ў 36-м.

– Па якому артыкулу яе арыштавалі?

– Па 58-м. За неданясенне. Ведала, што збіраецца моладзь, слухае анекдоты, замежнае радыё і не данесла... на сваю дачку!

У нас такога радыё не было, якое можна было слухаць. Але мы і не ведалі, што гэта так страшна. Іх забіралі разам, яны сядзелі ў адной камеры. Потым іх вярнулі ў Мінск на перасуд. Мужчынам дадалі па 2 гады, астатнім – як і было. І выслалі, відаць, на поўнач.

– Калі ваша маці сядзела ў турме, яе часта выклікалі на допыты – Ці падпісвала яна што?

– Мама расказвала, што калі сядзела першы раз, ёй казалі, што яна па даносу "злосная контррэвалюцыянерка". Яны нават пасмейваліся, бо мама была спакойная, інтэлігентная жанчына. Любіла пажартаваць, пасмяяцца.

Юля:

– Маня была лекарам. Яе выслалі ў іншае месца.

– Толькі прыехалі, – зноў працягвае спадарыня Яніна, – прапісалі яе, радаваліся. Назаўтра прыйшоў міліцыянт: "Вам нельга тут жыць, трэба выязджаць!" І яна паехала ў Манчагорск. Яшчэ 2 гады там жыла, як пачалася вайна... Гэта мала хто разумее. Такіх людзей як я, мала засталася. Во, Станюта майго веку, яна памятае ўсё, што было. Я яе ведала толькі як актрысу, знаёмымі мы не былі.

Юля:

– Маня так і жыла ў Манчагорску, пазней пераехала ў Ленінград. Калі б мы не паходзілі з сям'і Луцкевічаў, мо нас так і не цягалі б. Нават майго бацьку не арыштавалі. Усё Луцкевічаў – за Луцкевічаў...

– Ёсць чым "ганарыцца" вашаму роду...

– Так... Бацька пахаваны на Вайсковых могілках у Мінску, дзед – на Кальварыі ў Мінску, Антон – невядома дзе...

Каля касцёла на Залатой Горцы ў Мінску было так усё прыгожа: вялікія дрэвы, помнікі. Памятаю адзін з іх – дзяўчынка з прыгожым тварыкам – Ядзя Зінкевіч-Чорная. Ядзя-вучаніца запісалася з

настаўнікам. Бацькі не прымалі, былі супраць, бо ён быў расеец, а яны – палякі. І яна атруцілася...

– Што ваша маці ўспамінала пра Луцэвічаў? Дзе Іван, Антон – вы не атрымоўвалі ніякай інфармацыі?

– Толькі з газет. А маці пра іх не ўспамінала.

А вось тое, што жонка Антона Луцэвіча застрэлілася – няпраўда. Яна павесілася. Антон пісаў маме: "Я пішу, каб ты даведалася ад мяне, а не з газетаў. Жонка мая хворая". Тады яшчэ не казалі "шызафрэнічка", казалі – "меланхалічка". Мы яе пільнавалі, гэта мо не ў першы раз. А ў гэты дзень, так сталася, мы ўсе выйшлі з дому. Вярнуліся, а яна ўжо вісіць... Гэта ж хвароба такая. Цяпер гэта называюць шызафрэніяй.

– А як часта ён дасылаў лісты?

– Не вельмі часта. Тады былі таргсіны. Туды здавалі золата, залатыя рэчы. І мы ўжо ўсё папрадавалі. Нават крыжыкі, якімі нас хрысцілі. Не было нічога. І ён часам прысылаў нам па 5 даляраў. На гэтыя грошы можна было нешта купіць – муку, цукр.

– Вы расказвалі, што да вас прыходзіў Тарашкевіч.

– Так. Ён быў падобны на Луцкевіча. Насіў залатое пенснэ і трохі нагадваў Антона. Некрашэвіч прыходзіў. Яны былі поўнасьцю адданы бальшавікам. Усё верылі. І чаго яны прыходзілі, хто іх агітаваў? І іх таксама адразу арыштавалі.

– Яны прыходзілі да вас проста так?

– Так, прыходзілі проста пагаварыць. А гэта было ўжо – ого!

– Ці была з імі знаёма ваша мама?

– Мама, можа, і не была знаёма. Але прыходзілі, прадстаўляліся ёй. І Іваноўскі прыходзіў. З ім мама была знаёма. Калі ён прыходзіў, то абдымаўся з мамай, цалаваўся. Ён яе называў Міляй, а мы яго – "бацька". Станкевіча мама ведала. А моладзь ужо не ведала.

– Наколькі ж яна была маладзейшая? Антон, здаецца, быў маладзейшы за сястру на 2 гады? Незвычайныя былі гэтыя людзі – Луцкевічы...

– Мая бабка любіла Купаліху. Калі яна была маладая, яна была вельмі свежая, румянец быў ва ўсю шчаку. Прыходзіла да нас, бабуля яе падкармлівала.

– А як яны пазнаёміліся?

– Не ведаю гэтай гісторыі, але ж да маёй бабкі яна прыходзіла яшчэ дзяўчынкай. А потым выйшла замуж, і жылі яны (Купаліха і Купала) на Архіерэйскім завулку. Маладыя былі.

– А Купала пра Мядзёлку не напамінаў.

– Я ведала Зыгмунда – брата Мядзёлкі. Ён прыходзіў да нас, вучыў танцаваць факстроты. Адзін час ён жыў у Купалы. Такі бландынчык з вострым носікам. Што з імі сталася? Я думаю, што ўсіх іх арыштавалі...

– Мядзёлка засталася жывой, напісала кніжку "Пуцявінамі жыцця".

– А Зыгмунд куды дзеўся?

– Пра яго яна нічога не піша.

– І Купалы сям'я тут ля нас жыла апошні час. У яго былі рэпрэсаваныя, што былі арыштаваны як кулакі і высланы ў Сібір. Дык ён забраў дзяцей, што засталіся, вучыў іх. Вось і цяпер адна пляменніца Купалы жыве. Яна жыла ў Купалы, вучылася ў політэхнічным інстытуце. Пра яе казалі, што была самая здаровая дзяўчынка на курсе. У яе больш за ўсіх было гемаглабіну ў крыві. Гаварылі так. Я ж пры кафедры паталагічнай анатоміі працавала покуль не арыштавалі нашых. Тады і мяне адразу выгналі з работы. Усе спачувалі. І Пракапчук спачуваў таксама. Потым прафесар Ціток мне дапамог. Ён раскажаў, што яго запрасілі ў стаматалагічную клініку – каб ён ставіў дыягназ. А ён сказаў, каб мяне ўзялі лабаранткай, што ён да мяне прывык. Не пабаяўся. Гэта быў яшчэ царскі прафесар, ён не быў камуністам. І мяне ўзялі. У Беларусі гэта быў адзіны такі прафесар. Нешта зарабляла. Але на адзін заробак нельга было пражыць. Яшчэ працаваў і бацька. Калі, напрыклад, касцюм трэба было купіць – то не было як. Ужо тады нічога не было.

– Мы бачылі на фотаздымку такія прыгожыя шторкі. Хто гэта так добра вышываў?

– Цётка Надзя. Беларускія матывы. Брала ўзоры і вышывала. А дзядзька мой зрабіў шырмачкі, пафарбаваў. Бо купіць не было дзе.

Аднойчы я прыйшла па кніжкі да Луцэвічаў – у Купалы была вялікая бібліятэка. Ён быў дома. Купала быў ветлівы гаспадар. Ён прынёс 4 бутэлькі піва, шклянкі і ўжо наліваў. Памятаю, што сказаў мне, што не можа пісаць па заказу. Тут увайшла Купаліха, забрала піва: "Ёй можна, табе – не!" Яна сама любіла піва і давала сябе да таго, што стала тоўстай, як бочка.

– І часта былі такія вечарыны?

– У іх жа заўсёды было поўна людзей. Мне было цікава. Я ж яшчэ малая была. Памятаю, як на імяніны Купаліха прынесла мне букет ружаў. У іх многа было кветак, Купала вельмі любіў іх, ён выпісваў, яму адусюль іх прывозілі. У іх садочку, каля самага дома, расла блакітная елка, якая потым згарэла. Шкада было...

– У Коласа быў маёнтак – вялікі кавалак зямлі. Ён жа сам з вёскі і ён любіў усё гэта, садзіў дрэўцы.

У тыя часы, перад 36-м годам, я бачыла Коласа: ён стаяў перад домам Купалы – хударлявы, у нейкім шэрым плашчы, з уваліўшыміся шчокамі. Пасля бачыла яго ўжо іншым – з ордэнамі.

– А Купала – ён не моцна змяніўся, асабліва пасля таго, як хацеў скончыць жыццё самагабствам?

– Якое самагабства! Ён трошкі скуру падрапаў. Ён мог прыняць нейкія лекі, у яго ж былі моцныя болі – камені ў жоўцевым пухіры. Матка тады прыбегла, укруціўшыся тоўстым пледом у клетку, ламала рукі: "Яначка мой, Яначка!"

Потым даведаліся, што гэта быў час, калі Купату выклікалі ў НКВД...

Потым яго адправілі ў шпіталь. Гэта была "неадкладная дапамога" – уніз, пад Ляхаўку. Потым забралі дадому.

На другі дзень, калі ён яшчэ быў у шпіталі, явілася НКВД і прынесла кветкі. Надта папулярны быў Купала. Колас усё меў. А Купала – толькі ружы і кветкі. Ружы былі, як дрэўца, на высокіх сцяблінках. У нас не было свайго саду. Наш сад належаў ужо да ЖАКТу, і кожны мог туды хадзіць і рабіць, што хоча...

– А колькі сем'яў жыло ў вашым доме на 1-м паверсе, у падвале?

– Калі ўсяляліся, мы былі ў гэтым доме. Дзяцей не было. А адзін сусед, калі засяляўся, прывёз ажно 8 дзетак. І ў дарозе яшчэ... Добры быў чалавек, шавец. Жыў там беларускі дзеяч з сястрой Бядулі, таму я часта бачыла Бядулю. Жылі жанчыны-адзіночкі. Яшчэ – Фрука. Працавала яна ў краме, і мы хадзілі да яе купляць цукеркі.

– Як пры Саветах, то поўна людзей жыла. І кухню ў нас адабралі – там людзі жылі. Добра, што нас не выгналі...

– Ці быў у вас сабака?

– Быў. Журан зваўся, сэтэр, бронзавага колеру, з жоўтымі вачыма. Шмат бяздомных прыходзіла. У аднаго была пераламаная задняя лапа, стары такі сабака. А другі – малады, таксама са зламанай лапай,

толькі пярэдняй. Мы лячылі іх. А калі бацькі ішлі з імі на могілкі, дзеці крычалі: "Цётка, падвяжы сабаку нагу!"

– Бацькі часта хадзілі на могілкі?

– Амаль кожны вечар. На Вайсковыя. Мінск жа тады быў як правінцыйны горад.

– Гэта было самае папулярнае месца ці больш Захар'еўская?

– О! Захар'еўская, Губернатарская – там не было руху, там кожную суботу гулялі.

– У вас было каракулевае манто?

– Не! Мама так шкадавала! Быў выпадак, калі можна было купіць і нядорага. Мама часта папракала бацьку, што не купілі. Потым можна было дорага прадаць.

– Вы хадзілі ў касцёл святых Сымона і Алёны?

– Так. Нас служанка вадзіла, калі я была малая. Яго будавалі ў гонар тапельцаў дзяцей. Каля касцёла быў другі домік, вокнамі на вуліцу. У ім жыў арганіст, які даглядаў касцёл.

– Хадзілі, таму што касцёл быў нейкім незвычайным?

– Такі выпадак – дзеці загінулі. Прадчуванне такое... Усе грошы, якія бацька для дзяцей назапашваў, пайшлі на пабудову.

– Мама таксама хадзіла ў касцёл? Гэта было блізка ад вас?

– Не, далёка.

– Бліжэй было на Залатой Горцы?

– Не, гэты таксама быў далёка. Бліжэй было да таго, што быў на плошчы, дзе стаяў атэль "Еўропа". Там зрабілі спартыўную залу на месцы касцёла. Вежа была, а яшчэ бліжэй – Дамініканскі касцёл XVI стагоддзя.

– У 20-я гады вы ж былі даволі дарослыя. Чулі, было нібыта паўстанне?

– Не, не чулі. На гэта ўвагі не звярталі.

– Бацькі вашы працавалі?

– Мама – не. У тыя гады жанчыны не працавалі. А бацька, як я казала ўжо, быў спачатку на чыгунцы, а потым працаваў дацэнтам політэхнічнага інстытута, геадэзію выкладаў, меў свае навуковыя працы, напісаў у 1940-м годзе кніжку "Геадэзія".

Бацька добра ведаў беларускую мову з дзяцінства. Калі ён жыў у маёнтку, сяляне ўсе па-беларуску гаварылі. Гэта мова лічылася

простаі мовай. У вышываных кашулях хадзілі. Ён быў спакойны, замкнёны, ні з кім асабліва не збліжаўся. Можа, таму яго і забралі ў 37-м. Амаль усіх пабралі ўжо пасля яго смерці. Расказвалі, што ён на экзаменах ніколі не крычаў, не папракаў. Калі вучань нічога не ведаў, гаварыў: "Добра, добра, усё добра. Але яшчэ раз прыйдзеце". Яго вучні вельмі любілі.

– А на якія грошы бацька выдаваў кнігі?

– Урад даваў. Каб быць прафесарам, трэба было зрабіць тры навуковых работы. Ён меў дзве, а трэцюю работу рыхтаваў разам з іншым прафесарам. Але не паспеў, памёр...

– Ваш муж таксама скончыў політэхнічны інстытут?

– Так. Архітэктур хутка скончыў, займаўся праз курс. І потым сам добра выкладаў. Вайна нас разлучыла. Добра, што бацька гэтага ўжо не бачыў. А мы столькі перажылі... Нам так прапагандавалі, што ў Польшчы голад, нічога няма. А калі людзі паехалі ў Польшчу, то папрывозілі і адзенне, і ўсё. Тады і ўбачылі, што ўсё гэта хлусня. А нам казалі: "Мы не будзем ваяваць на сваёй тэрыторыі. Толькі на тэрыторыі ворага". І мы верылі. Калі вам гавораць так усё жыццё, то думаеш, што так і будзе. Мы не баяліся вайны. І калі 22 чэрвеня Молатаў аб'явіў, самалёты ўжо ляталі, а мы не баяліся. Але на другі дзень пачалі бамбіць. Мы паглядзелі: дзе тое войска, што нас будзе абараняць? Пачалося бежанства. НКВД селі на машыны, камуністыя беглі, камсамольцы пачалі паліць Мінск.

– Камсамольцы? А чаму?

– Партыя ж сказала: "Нічога ворагу не пакідаць!". Палац піянераў, парк такі прыгожы падпалілі. Мінск быў драўляны, толькі цэнтр каменны. Адна хатка загарыцца – агонь так і ідзе. Усе паўцякалі, нікога не было. А нашы дамы засталіся толькі дзякуючы брату і яго жонцы. Яны не ўцяклі, засталіся. Калі пайшоў агонь, брат з нейкім мужыком насілі ваду і не пусцілі агонь да дамоў. А там, дзе нікога не было, усё выгарэла. І ніякой улады не было. 24-га, калі пачалі бамбіць, мы схапілі дзяцей і схаваліся ў вёсцы каля Мінска, адтуль глядзелі, як гарыць горад. Я так стамілася, кажу: "Хадзем да хаты! На папялішча сяду і буду сядзець". А людзі, якія ішлі з горада, гаварылі: "Няма нічога, Мінск згарэў". А мы прыйшлі – лазня наша стаіць, дамы стаяць, дзверы стаяць але неяк наадварот, вокны павыбіваны.

– А Луцкевіцкае што засталася?

– Усё пабралі. Засталася толькі галава дзіка, вельмі прыгожая, два абразы (адзін вялікі – "Два манахі") і распяцце. Калі прыйшлі немцы мы ўсё прадалі – і галаву дзіка, і абразы – за муку. Есці не было чаго. А нам прывезлі муку.

Немцы нас не чапалі. Яны толькі за партызанаў. Калі эшалоны ўзрывалі. А так – насельніцтва не чапалі.

Вось такі лёс беларуса. Усе палілі. Сталін вёскі паліў, і немцы палілі. Пра гэта ў вершах Арсенневай "Знішчым" і "Акцыя". Гэта сапраўды яе наймацнейшыя вершы.

"Помач" была – насельніцтву зацірку давалі.

– А як вы пазналі пра "помач", адкуль даведаліся пра яе, як пазнаёміліся з Арсенневай?

– З Заходняй прыехалі беларусы, каб дапамагчы нам, арганізавалі "Помач". Хто б арганізаваў? Нікога ж не было. Раней у Мінску было 300 тысяч насельніцтва, а засталася 100. Прапанавалі нам работу. Я пайшла. Што ж было рабіць. Трэба было ж нешта есці.

На "Помач" нам прывозілі муку. Усім кіравала гарадская Управа. Трэба было дапамагаць людзям. Людзі, якія прыходзілі ў самапомач гаварылі па-руску. А калі прыйшлі немцы, то ўжо ўсе загаварылі па-беларуску. Нам казалі: можаце адкрываць школы. Тое ж самае казалі і бальшавікі, калі прыйшлі: "Што хочаце, можна школы адкрываць. Што хочаце, але пад нашым кантролем". Дык нашы прыехалі з Заходняй, і пачалі ўсё гэта рабіць. Дзеці пайшлі ў беларускія школы, пачаў працаваць беларускі тэатр. Трэба было ж задобрыць людзей, паказаць, якія яны культурныя. О! Я знала немцаў у 17-м годзе. Гэта ж былі людзі! Аставілі добрыя ўспаміны. Мы ж тады жылі за жалезнай заслонай, нічога не ведалі, і яны стараліся, каб людзі прынялі іх. Навялі такі парадак, чысціню. Кожны тыдзень духавы аркестр іграў на большых вуліцах, у скверах. Нам выдавалі картачкі, па якіх давалі хлеб, штучны мёд, мармелад – ад голаду не памрэш. Калі ў сялян бралі сена для коней – пакідалі распіскі. Рабілі ўражанне культурных людзей, грабляжу не было, нікога не чапалі. Жыдоў не чапалі. І таму людзі не баяліся іх.

Але ў 1941-м прыйшлі ўжо іншыя немцы. Так было страшна, калі яны прыйшлі! Адразу і яўрэяў пачалі хапаць, і людзей вешаць. Як

казалі, партызанаў і тых, хто ім спачуваў. І жанчын вешалі. Жудасна было! Уражанне ад немцаў стала іншым.

Па-рознаму стала. Кніжкі рассылалі. Беларускія пісьменнікі папрыязджалі. Граматыка беларуская была. Янка Станкевіч пісаў беларускія вершы. Газета выходзіла. Мастакі пісалі абразы.

– А дзеці немцаў баяліся?

– Каму было 15–16 гадоў баяліся, бо адправяць у Германію. Але гэта ў горадзе. У вёсках было інакш. Там былі партызаны, а з-за іх немцы нападалі на людзей. Цётка адна была, дык прыйшлі да яе партызаны, забралі валёнкі і яшчэ нешта.

Немец быў вораг. А пры Сталіне што было? Сваіх трэба было баяцца. За кожны данос саджалі. Во дзе было страшна! Колькі вярнулася рэабілітаваных, якія ні за што сядзелі!

– Ваша мама гаварыла па-нямецку? Яна спатыкалася з немцамі?

– Мама добра гаварыла па-нямецку. Нават цікавіліся дзе мову вывучала, ці не ў Берліне? Яна добра ведала і французскую. А ў немцаў нешта мяняла на мыла.

– Вы ж маглі тады вольна выехаць у Германію?

– Не. Мы ніколі не пакінулі б Бацькаўшчыну. Гэта я магу сказаць дакладна: каб не савецкі тэрор, мы б ніколі нікуды з Беларусі не паехалі. Як тут – куды хочаш ад'язджай, толькі купі білет. Але, каб Беларусь пакідаць! Я колькі разоў гаварыла, як я люблю Мінск, кожную дошчачку яго ведаю. Праўда, нічога старога не засталася, нічога, усё перабудавалі...

Мы селі разглядаць здымкі.

– Гэта ваш любімы ўнук? – пытаюся.

– Ён такі незвычайны. Тут яму 6 месяцаў, яшчэ маленькі, а вочкі – такія разумныя, дарослага чалавека! Я тады яшчэ сказала: "Гэтае дзіця незвычайнае, нешта такое з яго будзе".

– На каго ён быў падобны? На маці, пэўна...

– На анёла! Вочкі сінявыя, як васілечкі! Такі прыгожы быў хлопчык!

– Каго вы больш любілі – Юлю ці Данчыка?

– Данчыка. Кожная бабка больш унукаў любіць, Юрчыка я таксама люблю.

– Данчык злаваўся калі-небудзь? Як вы даведваліся, што яго пакрыўдзілі? Плакаў?

– З Юрчыкам яны сварыліся. Але бабу Мілю ён так любіў! Прычэша, закруціць яе воласы. Упрыгожваў. Брошкі ёй усякія купляў. Яна ж вучыла яго французскай мове.

– А вы вывучылі французскую мову?

– Не. Я савецкі прадукт. Мы вучылі эсперанто, нават "Інтэрнацыянал" на эсперанто спявалі.

– А як ваша мама сачыла за вашай вучобай? Правярала дзённік?

– Не, за намі не трэба было сачыць. Усе лекцыі наведвалі, якія трэба было. Клопату з намі не было. Так і Данчык. Прыйдзе, покуль не зробіць лекцыі нічога для яго не існуе. Усё зробіць, а потым ідзе гуляць. Так і ў коледжы было. Адночы ён рыхтаваў расійскую мову. Я яму дапамагала. Ён меў "добрае вуха". Ён піша, а далёка там на сцяне ў мяне вісеў барометр – жартаўлівы такі: на пагоду – дзеці, а на дождж – "ведзьма". І раптам з грукатам усё ляціць. Ён такі белы зрабіўся: "Хто гэта скінуў?" Так напалохаўся! Можа, ветрам...

– Ваша мама была спакойным чалавекам, усё ў сябе трымала. Яна ніколі не гаварыла: "Вось пры нашых часах было так, а пры Саветах – гэтак?"

– Ну як жа! Яна расказвала, як у інстытуце іх вучылі, а з нас смяялася, што мы нічога не ведаем. Кніжак не было, мы вучылі, што нам дыктавалі настаўнікі. Геаграфію мама ведала дасканала. У гімназіі, калі вучылася, лацінскую мову, напрыклад, напамяць вучылі. І французскую, і польскую літаратуру вучылі. А ў нас так распусцілі дзяцей – пра Леніна, пра партыю трэба было ведаць.

– Ці вісеў у вашай хаце партрэт Леніна?

– Не, не было, бацька не вешаў. Толькі баба Воля – матка бацькі – спрачалася за Бога. У бабкі ў куточку абразы маленькія віселі. Але мы не былі рэлігійныя. Вось былі два студэнты – веруючы і неверуючы. Сядзелі ўсю ноч, дыскавалі. Раніцай атэіст пайшоў у царкву, а той, што быў вельмі веруючы – стаў атэістам. Так што былі роўныя шансы.

– Што вы памятаеце з таго, што было ў кватэры?

– Усё каштоўнае было прададзена... Вось партрэт Луцкевіча, дзеда майго, з фатаграфіі зроблены, вісеў, гадзіннік вельмі прыгожы,

што адбіваў час. А над ім вісела адлюстраванне галавы Хрыста з нейкай газеты. Вельмі прыгожае. Цяпер, будучы ў Фларыдзе пабачыла, што гэта распяцце, якое намаляваў вядомы мастак. А баба мая малілася пад новы год перад гэтым Хрыстом. Малілася, каб мы выйгралі ў латарэю, бо грошай зусім не было, і раптам пабачыла, што вочы Хрыста павярнуліся і на яе з дакорам паглядзелі. Яна маму маю падштурхнула: "Глядзі, глядзіць на мяне!" Мама кажа: "Нічога не бачу". Вось такое яўленне ёй было. Пазней яна запісала, што пасля гэтага пачаліся няшчасці: арыштавалі Івана і іншых. Тады яна зразумела: Хрыстос так паглядзеў, што яна просіць такое глупства – грошы нейкія, а не падумала, што можа здарыцца, што ў жыцці ёсць рэчы больш важныя. Яна ўсё гэта запісала на другой старонцы (на адвароце) распяцця. У мяне ёсць гэты Хрыстосік, але папера ўжо рассыпалася, мы зрабілі копію. І хоць дрэнна відаць, але ўсё ж такі яна ёсць.

– А ў якім годзе гэта было?

– У 1902-м ці 1903-м. Мама малая была. Бо яна піша, што пасля гэтага пачаліся арышты. Іван быў арыштаваны ў 1903-м...

Мы гэтага Хрыстосіка вывезлі. Нам казалі збірацца на цягнік. Здымкі не ўлезлі, а былі цікавыя. Напрыклад, здымак Шыптыцкага. Ён прыходзіў да маёй бабкі. Шмат здымкаў папалілі. Чалавеку грошай ніколі не будзе досыць, колькі б ён не меў. Нават Ротшыльд. Я маю адзін палац, а хочацца другі пабудаваць. З аднаго боку гэта добра, бо не было б прагрэсу. А так заўсёды імкненне: мо што лепшае здабыць. У мяне гэта ёсць. Мне ўсё хочацца пабачыць...

Гутарка з Андрусішынымі за кубкам кавы

Мы гутарым са спадарыняй Юляй Андрусішынай, яе сынам Данчыкам і яго бабуляй Янінай Каханоўскай у Амерыцы пра магчымасць усім беларусам сабрацца разам.

– Людзі з Вільні раз'ехаліся, разляцеліся, але ім хочацца сабрацца, – кажу я.

– Яны не разумеюць, што тут гэта немагчыма. Цяпер можна папошце, але тое, што было тады – немагчыма.

Яшчэ павыязджалі ў іншыя краіны.

– Калі вы ехалі ў Беларусь, чаго вы чакалі? Ці хваляваліся, ці было нейкае прадчуванне?

– Мы не хваляваліся, не баяліся. Цікава было пабачыць знаёмых, Менск паглядзець, думалі збярэмся ў нейкай хаце, Данчык паспявае, думалі, што нехта будзе сустракаць на вакзале. Але нічога гэта не адбылося.

– Вы думалі, што будзе нейкая аўдыторыя?

– Так мы не думалі. Але з Марачкіным пазнаёміліся, Купавам, Басалыгам.

– Як Данчык адчуваў сябе сярод іх?

– Вельмі добра. Гэта ж такія шчырыя людзі, з імі не было ніякай напружанасці, усё так натуральна. А ў Доме літаратара Ніл Гілевіч абдымаў Данчыка. Данчык хацеў праспяваць там "Бярозы", але не меў акампанементаў.

– Якім вярнуўся Данчык дадому, што дала Данчыку гэтая паездка?

– Як Данчык вярнуўся ў Амерыку мяне не было, я прыехала праз тры тыдні. Мы са знаёмымі ўсе фільмы праглядзелі, нам задавалі шмат пытанняў. Думаю, што Данчык быў задаволены. Пазней я зноў прыехала, Юрчык цікавіўся гэтымі фільмамі.

– Вы думалі, што гэтая паездка дасць Данчыку нейкі штуршок. Я ведаю, якім М. Багдановіч вярнуўся пасля першага наведвання Бацькаўшчыны. Творы яго былі напісаны пад уражаннем гэтай паездкі. Відаць, што Данчык таксама быў пад вялікім уражаннем.

– Калі мы вярнуліся, пачалі запрашаць шмат людзей. Таму Данчык не меў часу займацца творчасцю. Некалькі старых прыязджалі з Украіны – Маргарыта, мая кузіна і іншыя. Кватаравалі ў нас некалькі дзён, а то і тыдзень. Часам Рая да сябе забірала некаторых. Ада Чырцова жыла ў Бартылёва, часам у нас начавала. Збірала матэрыялы для сваіх успамінаў. Якія песні Данчык пісаў.

Я казала: "Пішы далей". А ён нічога не пісаў, не хацеў. Але дэкламаваў вершы ён вельмі добра. Я ведаю, бо я тут яго чула. Яму пісала Дантыстка з Нямеччыны: "Максім, радыё верыць, што толькі ты вінен чытаць вершы, бо толькі ты так добра чытаеш". Я не ведаю, ці яна сапраўды не ведае, што гэта Данчык?

– А які ў яго псеўданім?

– Максім Лукашэвіч. Максім Лукашэвіч – ён толькі для беларускай рэдакцыі.

– Ён сам выбіраў сабе псеўданім?
– Не ведаю, чаго яму так спадабалася гэтае імя. Можа, яму падказала Ларыса Урбан.
– Ларыса – гэта дачка Паўлава?
– Жонка. У Беларусі ўсе ведаюць, што Максім Лукашэвіч гэта і ёсць Данчык. А тая жанчына, якая яму пісала мо і не бачыла Данчыка. Яна яму напісала, што нарадзілася ў Вільні, вучылася ў Менску, а потым доўга была недзе за Уралам. У Вільні памерла яе маці, і яна піша, што Вільня для яе – трагічны горад. Піша, што яна старэйшая за Данчыка на гадоў 10–15. Я ведаю, што яна працуе ў шпіталі, думаю, яна дачка нейкага вайскоўца.

На "Панараме" Данчык расказваў пра сваю першую кружэлку, як працаваў над ёй. Але ён там гаворыць "маладзец". Але ж і я так гавару. У нас тут поўна русізмаў, паланізмаў.

У першую чаргу з касетай дапамагалі мама і Таня Магаліп. Данчык трохі спрачаўся тады з Магаліпам. Данчык хацеў, каб музыка гучала цішэй, а Магаліп хацеў прабіць сваю музыку. Яны ўсе так робяць. З украінцам рабіў, той таксама сваю музыку хацеў галасней.

Магаліп добра зрабіў. Ён здольны кампазітар. Адны "Туманы" чаго варты. Словы Сяржука надзвычайныя. "Туманы" занізка для Данчыка. Гэтыя фанаграмы былі зроблены яшчэ ў Менску. Але не было часу перарабляць. "Больш табе не пазваню" – наогул ледзь не басам, а ў Данчыка высокі голас.

Гэта яго 5-я кружэлка.

Гучыць голас радыё "Свабода":
Мы знаёмім вас з песнямі на словы Максіма Багдановіча, Генадзя Бураўкіна, Сяргея Грахоўскага, Сяржука Сакалова-Воюша. Таксама мы хацелі б пазнаёміць вас з амерыкана-беларускім спеваком Данчыкам. Гэта 5-я яго кружэлка.

Данчык:

– Як і ўсе мае кружэлкі, і гэтая рабілася не ў лепшых умовах. Заробак – не быў мэтай. Галоўнае – распаўсюджанне беларускай мовы і культуры. Ад маёй 1-й кружэлкі прайшло ўжо 4 гады. Вырасьлі я зрабіць яшчэ адну – беларускую. Пазваніў Жэню

Магаліпу, беларускаму кампазітару. Ён з ахвотай узяўся дапамагчы. Днём працавалі, а ноччу пісалі. Вынікам гэтых бяссонных ночаў зрабілася гэтая кружэлка, якая выдалася касеткай.

Трэба сказаць, што да стварэння першай касеткі ўпершыню дачынілася мая мама, якая нястомна прасіла мяне вывучаць новыя песні, часта дапамагала мне пець, а таксама жонка Магаліпа – Тая. Яна скончыла кансерваторыю і не раз давала нам добрыя парады, а часам і частавала нас ноччу. Нягледзячы на цяжкасці, працу над касеткай мы закончылі. Я рэдка бываю задаволены сваёй работай. Пасля запісу хацелася кожную песню перапець нанова, лепей, але не было часу. Я не люблю спяваць пад фанаграму, бо, калі спяваю, часта мяняю рытм песні, ад чаго музыканты хапаюцца за галовы.

7-я песня на гэтай касетцы – "Пагоня" на словы Максіма Багдановіча. На словы Міколы Куліка я ўсё адкладаў працу. Лепш у мяне выходзяць лірычныя песні, але ў 91-м годзе была 100-я гадавіна нараджэння паэта.

(Гучыць "Пагоня".)

Песню "Чароўная Ганна" на словы Сяржука Сакалова-Воюша я спяваў ужо ў своеасаблівым рытме. Многія думаюць, што "Чароўная Ганна" – гэта жонка Сакалова-Воюша, але гэта не так. Гэта песня – прысвячэнне.

(Гучыць "Чароўная Ганна".)

– Дарэчы, Сяржук неяк заехаў да мяне, я яму паставіла гэтую песню, ён сказаў: "Добра!" – кажа спадарыня Юля.

(Гучыць песня "Туманы".)

– "Домік па-над рэчкаю" я спяваю, як "Домік на акраіне". Я адразу запытаў і папрасіў Наталлю Арсенневу перакласці на беларускую мову. Песня сентыментальная, вельмі прыгожая, словы Арсенневай цудоўныя. Кожны, я думаю, разумее гэтую настальгію. "Домік па-над рэчкаю" – гэта не толькі домік маёй маці, бацькі на беразе Свіслачы, гэта і мая кватэра на радыё.

(Гучыць песня "Домік...").

Апошняя песня на кружэлцы – "Харашуха". Думаю, што гэта песня – даніна беларускаму фальклору, яна не можа не падабацца.

(Гучыць песня)

Хачу сказаць што, як і ўсе мае кружэлкі, – кажа Данчык, – гэтая

рабілася не ў лепшых умовах. Усе мае кружэлкі рабіліся не для бізнесу, а для распаўсюджвання беларускай мовы і культуры.

"За полоцкі" – адна з маіх любімых песен. Цяжка было яе запісваць: эмоцыі сціскалі горла...

(Гучыць музыка).

Зміцер Аўтуховіч – выдатны беларускі кампазітар. З ім я таксама пазнаёміўся ў Менску. Як добра, што Беларусь незалежная! Я ўпэўнены, што Зміцер будзе яе праслаўляць і ў будучым. Чароўную "Калыханку" я спяваў пад ягоны акампанемент у Менску, і там яе запісаў. Якія цудоўныя словы Леаніда Пранчака.

(Гучыць "Калыханка").

Сяргей Новік-Пяюн – гэта жывы класік Беларусі. Калі ён пры першай сустрэчы ў гасцёўні "Галубка" праспяваў Пранчака, я быў зачараваны і ім, і песняй. Абяцаў, што вывучу гэты вальс і ў будучым запішу.

(Гучыць песня.)

Хацелася даць на касетку нешта зусім новае, да гэтага непачутае. Калі Жэня Мегаліп найграў мне ягоную мелодыю, напісаную на вершы Н. Арсенневай "Толькі ўчора", напісаныя паўстагоддзя таму, я адразу сказаў, што гэты раманс мусіць быць на касетцы.

(Гучыць раманс.)

Часта, прыязджаючы дадому, знаходжу ў маіх бацькоў новыя запісы. У асноўным яны беларускага духу. Казалі, што малайчына, у такіх умовах усё гэта зрабіў і г. д. Аднойчы мая мама збянтэжылася: у адной песні, у адным месцы я спяваю не цвёрдае Ч, а мяккае расійскае ЧИ. Божа, колькі было крыку! Гэта ж сорам! Адкуль гэта ў цябе ўзялося! Пакуль рэдакцыя яе не пераканала, што я спяваю зусім нармальнае цвёрдае Ч. Слава Богу, што з-за адной літары не прыйшлося яшчэ раз перапісваць песню. І за гэта я магу падзякаваць хіба толькі сваёй бабулі.

Вельмі люблю і паважаю Генадзя Бураўкіна, ягоны верш "Больш табе я не пазваню". Пасля запісу песні на гэты верш, Мегаліп мне казаў, што шмат хто запісваў гэтую мелодыю.

(Гучыць песня "Больш табе ...").

Тыя слухачы, якія былі на маіх канцэртах у 89-м годзе, прызнаюць, што ў песні "Як ты са мной..." словы Сяркука пад гэтую музыку – дасканалыя.

(Гучыць мелодыя.)

Апошняя песня на касетцы – "Магутны Божа". У нас на эміграцыі яе заўсёды спяваў магутны бас Пётр Конюх. Толькі яго выкананне і існавала. Я баяўся за яе брацца – гэта песня для моцнага голасу, асабліва ў аранжароўцы Жэні. Але ж – якія словы! Якая прыгожая музыка! Я падумаў: "Няхай будзе і маё, не зусім опернае выкананне гэтай цудоўнай беларускай малітвы".

(Гучыць "Магутны Божа".)

Я звяртаюся да спадарыні Андрусішынай:

– Данчык зрабіў рэвалюцыю?

– Так, на Беларусі... Мне вельмі шкада, мне б хацелася, каб ён яшчэ паехаў. Калі ён зможа гэта зрабіць, было б вельмі добра. Можа яшчэ ён вырашыць працягнуць спевы. Але я бачу, што ён захапіўся радзё. Многа працуе, каб палепшыць праграму, траціць многа энергіі.

Шмат спяваць яму не было дзе. Сярод нашых ён вельмі папулярны. Вось на 25-сакавіка збіраецца народ. Амаль кожны год адна і тая ж публіка. І ўсё той жа Данчык... Але гэта для яго было дрэнна мусіць! Акрамя яго, не было іншых спевакоў. Гэта быў яго абавязак.

– Як ён ішоў да музыкі, дзе вучыўся?

– Музыку Данчык выбраў сам, і гэта яму падабаецца. Спецыяльнай адукацыі ён не мае. Спачатку спяваў, браў лекцыі, але нямнога, нерэгулярна. Асабліва браў лекцыі, калі рыхтаваў кружэлкі. А так, займаўся сам, спяваў дома. Я казала яму: "Данчык, хадзі на заняткі, маеш яшчэ нейкія грошы", – а ён адказваў, што няма часу, што за гэтыя грошы ён лепш дома пазаймаецца (лекцыі ж вельмі дарагія!).

Данчык іграў на піяніна, а потым лёгка перайшоў на гітару.

Я няпраўду бы казала, што займацца музыкай ён пачаў з 13–14 гадоў. У гэтым узросце ў яго голас мяняўся. А да музыкі ён пачаў цягнуцца з 5–6 гадоў у дзіцячым садку. Дома спяваў, чуў песні па тэлевізару. Яму вельмі падабаліся амерыканскія песні, амерыканскія калядкі. Вельмі прыгожа спяваў, так цягнуў ноту... У яго сапрадна. У мяне ёсць запісы, але тады ў нас не было яшчэ добрай апаратуры.

Данчык хадзіў на нашы імпрэзы, чуў беларускія песні. А захапіўся ён беларускай песняй, калі выйшла першая кружэлка "Песняроў". Было яму тады гадоў 12. Я навучыла яго спяваць "Зорку Венеру" і "Рушнікі". Ён праспяваў іх па-беларуску і заняў 1-е месца і атрымаў узнагароду. Я там не была і не чула, як ён выступіў, даведалася я ад

яго і беларусаў, якія там былі. У той час у яго мяняўся голас (16 гадоў), і спяваў Данчык не так прыгожа, як раней.

Я вырашыла, што яго трэба падтрымліваць, і ў той час ён пачаў браць лекцыі. Да выступленняў Данчык прызвычаіўся з маленства: на нашых імпрэзах, ва ўкраінскай школе (вучыўся ён ва ўкраінскай школе). І сцэны ён не баяўся.

– А на бацькаўшчыне, калі ездзіў, не хваляваўся?

– Казаў, што хваляваўся. Але ён апаноўвае сябе, хутка бярэ ў рукі. Перад першым канцэртаў у Менску яму задавалі пытанні. Калі адказваў – хваляваўся. Казаў, што ў яго не вельмі атрымоўваецца, каб падумаць, як адказаць. Думаў і спадзяваўся, што ўсё будзе добра. Пра Лёню Барткевіча казаў, што ён разумна адказвае, пра Беларусь добра расказвае. Лёня ўжо быў падрыхтаваны да пытанняў, а Данчык – не.

– Колькі ў яго было канцэртаў?

– На Бацькаўшчыне 15 і ў Беластоку – 3, усяго 18. Ён мала спяваў, бо канцэрты былі позна, а з раніцы запрашалі на сустрэчы. Напрыклад, з хорам Цітовіча ў Оперным тэатры – у 11 гадзін раніцы. А ў гэты час голас добра не гучыць. Дакументальны фільм здымалі таксама ў 11 раніцы.

А яшчэ расказваў, што кожны вечар сябры збіраліся, госці. Выпівалі мала, але ўсёроўна алкаголь шкодзіць голасу.

– Ён марыў аб кар'еры музыканта ці спевака?

– Мары былі, але ж ён бачыў, што гэта немагчыма, бо ў яго не было ніякіх сувязяў, знаёмстваў. Яму трэба было адразу ісці ў тэатр меладрамы. У ім ён меў здольнасць, добра іграе на сцэне. Нават хадзіў два гады, прыватна. Мы яму казалі: "Што гэта за талент! Такіх талентаў у Амерыцы многа, вельмі цяжка выбіцца. Трэба канцэрты даваць, залу сабе рабіць, трэба пражыць..." Ён мог бы прабіцца ў мюзікл, але там трэба спяваць, іграць, мець падрыхтоўку.

Былі раней шансы. Яму казалі, што ў яго вельмі прыгожы голас, але трэба многа эмоцыі, крычаць. А ён не мог гэтага рабіць, не яго стыль, цяпець не мог крычаць. Таму хутка кінуў.

Скончыўшы школу Данчык не ведаў, чаго хоча. Амерыканскія дзеці не маюць паняцця, які кірунак выбраць у жыцці. Некаторыя прапускаюць год, працуюць, каб убачыць збоку, што ім рабіць. Данчык не ведаў, але ён любіў мастацтва, і ў гэтым кірунку трэба

было ісці. Ён хацеў займацца псіхалогіяй, але адгаварылі. Журналістыка яму падабалася. Калі вучыўся ў каледжы, падпрацоўваў ва ўкраінскага адваката (блізка ля хаты). Потым пачаў працаваць над сваёй першай кружэлкай. Так ішоў год за годам... У журналістыку раней трэба ісці і расці ў ёй. Цяпер, можа, калі з радыё вернецца і будзе мець добрыя дадзеныя, стаж, мо атрымаецца нешта.

– Ці думалі вы, што ваша моўная школа стане ягоным хлебам?

– Ніколі не думала. Ніколі не думала, што такія змены адбудуцца ў Савецкім Саюзе.

Данчык доўга думаў, ці ісці на радыё. Трэба было адарвацца ад сям'і. Не ведаў, ці атрымае цікавую працу. На развітальным вечары казаў: "Я еду на эміграцыю". А пасхаў на працу... Ён жа хоча нешта зрабіць для Беларусі, каб гэта прынесла карысць. Ён любіць Беларусь.

Там наракалі на беларускія праграмы, што беларускі аддзел вельмі слабы.

Данчык бярэ яшчэ тым, што ён амерыканец, але ведае беларускую мову. Каб ён толькі спяваў амерыканскія песні, я не думаю, што яго б так прымалі. Я думаю, людзі прымаюць беларускую культуру.

– Згаджуся з вамі. Мы тут выдаём часопіс і дасылаем туды на Беларусь 400 экзэмпляраў. Кажуць, хай бы мы выдавалі яго там. Але тыя 400 экз., надрукаваныя на беларускай мове ў Амерыцы, маюць большы ўплыў, чым тыя 4000 экз., надрукаваных у Менску (размова адбывалася на пачатку 90-х гадоў. Заўв. рэдактара). Хаця гэта было б танней, але не той эфект. Трэба будзіць наш народ.

Ці надоўга паехаў Данчык у Нямеччыну?

– Думаю, на некалькі гадоў. Спачатку па кантракце на год. Цяпер ён ужо супрацоўнік радыё. Думаю, што ён вернецца ў Амерыку. Гэтае ж радыё могуць закрыць. Патрэба ў ім будзе, але невядома, як амерыканскі ўрад...

Пасля кружэлкі Данчык вырашыў браць лекцыі, падцягнуць голас. Сокалаў-Воюш і іншыя казалі, што гэта лепшая яго кружэлка, але Данчык бачыў усе недахопы: і тэхнічныя, і творчыя.

– А як выходзіла яго першая кружэлка, хто падаў ідэю?

– Зора Кіпель. У Нью-Джэрсі быў беларускі фестываль і Зора Кіпель падала думку, што добра было б, каб Данчык ад моладзі выпусціў кружэлку. З-за сваёй сціпласці ён бы не выдаў. Першая

кружэлка, з яго думкі, была не вельмі якаясная. Можа, людзі не заўважалі, але ён гэта бачыў.

– Пасля 7-й кружэлкі ён адчуў сябе спеваком? Ці як хобі? Зберагаў свой голас, не курыў?

– Данчык наогул не курыў. Толькі так – спрабаваў, але дома ён ніколі не курыў. Калі прыехалі "Песняры", зусім кінуў. Гадоў восем не курыў. У мяне сэрца баліць, калі ён курыць...

– Як вы лічыце, у каго з вашага роду пайшоў голас?

Бабуля Данчыка сп. Каханоўская:

– Думаю, па бацьку. Мая маці скончыла кансерваторыю, у яе было меца-сапрана. Але яе муж быў пракурорам, і яна не магла спяваць на сцэне. Гэта яшчэ ў царскі час.

І дзед вучыўся спяваць. Бабка мне, дзіцяці, спявала (пахавана на Кальварыі). Пасля рэвалюцыі яна спявала з беларускім тэатрам Калатоцкага. Ёсць гэта ў кніжцы "Менск". Відаць, не толькі спявала, але і іграла там. Гэта была мая бабуля, Данчыка прабабка. Мой бацька спяваў маладым. Думаю, па гэтай лініі. Я таксама спявала ў лагеры з ансамблем. Спявала, казалі, добра, але я сама сябе не чула.

Пасля лагера я зноў пачала курыць... І ўжо не спявала...

– А як імя вашай бабулі па бацьку?

– Вольга Каралёва. Па бацьку ў нас – змяшэнне крыві, але я – па маці, у мяне ўсё беларускае.

Данчык па крыві больш украінец. Ён выхаваны на ўкраінскай культуры. Першую кружэлку ён выдаў у гонар бацькі, каб таму не было крыўдна. Душа яго беларуская. Данчык са сваім бацькам пражыў усё жыццё, але адчуваў, што яму бліжэй беларускае. На канцэрце ў Ленінградзе ўкраінцы запыталіся ў Данчыка: кім ён сябе адчувае? Ён адказаў – беларусам. У яго нават натура беларуская.

Спадарыня Юля працягвае:

– Мы жылі на Садовай вуліцы, за музеем Я. Купалы. Там былі дрэвы, мой дзядзька пасадзіў. Там, дзе музей Я. Купалы былі два домікі Луцкевічаў. Яны былі канфіскаваныя, але мы мелі там адну кватэру. Плацілі квартплату (покуль не выселілі). Гэтыя два дамы належалі маёй бабцы па маці. Яна іх будавала. У свой час была лазня Плаўскага. Плаўскі быў вінен Луцкевічу нейкія грошы. Замест грошай ён аддаў кавалак зямлі. Яна здавала гэтыя дамы (гл. кн. "Менск").

Яны стаялі на скрыжаванні Крымцэнскай вуліцы і Садавай. Дамы былі аднапавярховыя, але былі і падвалы, а ў іх – кухні. Потым сялілі туды людзей, а як Свіслач разлівалася, іх кожны раз затаплівала. Людзі былі ў вадзе, і гэта было звычайнай з'явай.

– У вашай кватэры стаяла піяніна?

– Так. Я вучылася некалькі гадоў пры Саветах, пры немцах працягвала. Але ў нас не было дысцыпліны. Мама бывае дасць мне 5 рублёў, а я пайду на адну лекцыю, а потым – з сяброўкамі на Камсамольскую, панакупляем нейкіх цукерак альбо пасядзім ля Опернага тэатра. Там было ўсё разбіта...

Данчыка не трэба было прымушаць. Ён хацеў вучыцца.

Але мінулыя тва ўрокі не прапалі дарам. Дапамагала яму разабраць па нотах нейкую мелодыю, калі ён быў малы.

Перажывала трохі, што не давучылася. Калі мы прыехалі ў Амерыку, купілі піяніна, якое ўжо ўжывалі, бо мая баба Міля іграла на піяніна, і я думала, што буду таксама іграць. Прыемна было, калі Міля іграла. Тады мне было 18 гадоў...

– Прыёмнае ў вас імя – Юля.

– Бацька падбіраў. Яго звалі Вадзім, ён падбіраў, каб добра гучала – Юля Вадзімаўна. Ніколі не думала, што мяне не будуць зваць па-бацьку.

– Сёння вашыя імяніны – Юліяны.

– Не, я не Юліяна. Мае імяніны – 25 ліпеня. Дзядзька мой – Юліян. Бацька быў у Сібіры ў 25-м годзе. Ён не быў арыштаваны. Яго цётка ў Сібіры жыла, яна была лекаркай. Ён яе вельмі любіў і часта ездзіў да яе.

Каханоўскія разглядаюць фотаздымкі: "Гэта – Луцкевічы, яшчэ малыя. Вось Іван, а гэта мой бацька з сябрам Паўлікам Марозавым, – кажа спадарыня Юля, – Ён не ўцякаў з Менска, застаўся. Яму казалі: "Уцякай!" бо працаваў у самапомачы з Іваноўскім. Яго расстралялі".

– А чаму так сталася, што тата апынуўся ў Менску на пачатку вайны?

– Увесь час па радыё крычалі, каб усе ішлі ў ваенкамат. Калі немцы пачалі бамбіць Менск, ён быў у Брэсце ў камандзіроўцы. А калі вярнуўся, нас ужо не было, мы ўцяклі ў вёску. А па радыё крычалі, каб усе ішлі ў ваенкамат. Ён пайшоў у Калодзішчы: там быў апошні

ваенкамат – яшчэ працаваў. Там ён быў мабілізаваны ў Чырвоную Армію, дайшоў да Берліна. Ніякіх звестак аб ім у нас не было.

Калі ў 59-м годзе мы пачалі перапіску з мацінай сястрой, яна напісала, што бацька жывы, ажаніўся, але нам ён ніколі не пісаў. Я першы ліст даслала да суседзяў. Усе былі ў страшнай паніцы: пісьмо з Амерыкі! Яны пазбавіліся яго, перадалі маёй цётцы.

Пасля вайскавай кар'еры бацька працаваў у політэхнічным інстытуце, выкладаў фізіку і матэматыку. Яшчэ меў дыплом архітэктара. Было яму 72 ці 73 гады. Калі пайшоў на пенсію, пачаў пісаць. Не ён, яго дачка напісала першы ліст. Ён пачаў дасылаць віншаванні – з Новым годам, са святамі. Часам я пасылала нейкія дробязі праз маміну сястру. Прасіла перадаць, але ён не браў, вельмі баяўся. Толькі адзін раз ён прыйшоў да дзядзькі паглядзець, што я прыслала. Потым узяў, але гэта было пазней.

– Бацька нейкую адукацыю атрымаў да рэвалюцыі?

– Не, бацька 1906-га года. У рэвалюцыю ён быў хлопчыкам.

Архітэктару ён вывучаў завочна. У Менску архітэктурнага аддзела не было. Матэматычны ён, я думаю, скончыў у політэхнічным. Там быў такі прафесар Дыдырка, вельмі экстравагантна адзяваўся. Ён узяў бацьку сваім асістэнтам. Дыдырку потым знішчылі...

– На якой мове бацька гаварыў дома?

– У нас дома ўсе гаварылі па-расійску. Бабуля, маці маёй мамы, яшчэ гаварыла па-польску, бо суседзі былі палякі. Я не разумела, калі чула, як маці гаворыць суседцы: "Пані". Я думала, што гэта імя, і называла суседку "цёця пані".

Католікі-беларусы гаварылі па-польску.

Бацька выдаў перад вайной падручнікі на беларускай мове. Напрыклад, "Нарысы на геаметрыю".

– Ці ёсць яны ў вас?

– Не. Трэба пацікавіцца, можа ў каго і ёсць, ці ў архіве.

– У архіве КДБ. Яго выклікалі калі-небудзь?

– Выклікалі. Прапанавалі сексотам зрабіцца, нават настойвалі, калі яго жонку арыштавалі. Бо ён быў са студэнтамі, выкладаў, быў дацэнтам політэхнічнага. Але ён адмовіўся.

– А падручнікі вы бачылі самі?

– Так. Але я малая была. Мама не ведае, яму прапанавалі выдаць падручнікі ў Маскве на расійскай мове. Гэта быў 38-ы ці 39-ы год.

– Падручнікі для вышэйшай школы?

– Для вышэйшай.

(Каханоўскія разглядаюць здымкі: "Вось мама, маміна сястра, брат мамы").

– А гэта мы ехалі з Менска ў Нямеччыну – цэлы цягнік. Было гэта арганізавана самапомаччу. Немцы ўцякалі. Вельмі хутка ўсё было.

– А колькі вас ехала, колькі вагонаў было? Як вы даведаліся пра цягнік?

– Цэлы поезд, каля 20 вагонаў. Адзін другому перадавалі пра яго. 11 вагонаў расійскай прапаганды наперадзе рушылі. Поезд наскочыў на міну – усе загінулі.

Ніхто не паведаміў, што Саветы так хутка вернуцца.

– Страшна было, што Саветы вернуцца?

– Саветаў і раней баяліся, а тут яшчэ і пад немцам пабылі. Ды яшчэ ж недзе працавалі – у самапомачы, у Радзе...

– Маці ваша ў той жа час недзе таксама працавала?

– Ну, так. Таму і баялася. З такой сям'і. У сястры яшчэ больш рызыкі было – яна служыла на Бі-Бі-Сі. Ад Луцкевічаў з Вільні пасланнікі прыходзілі, некія лісты прыносілі. Гэта ж былі шпіёны. Мама баялася, што арыштуюць ці з работы скінуць. Яна працавала ў шпіталі (у лабараторыі) з прафесарам Пракапчуком. Рыхтавала ўсё для аперацый. Мама не атрымала вышэйшай адукацыі, скончыла толькі курсы лабарантаў. Пазней працавала ў клініцы на Ленінскай вуліцы. Там жыў наркам Беларусі Наталевіч. Я сябрала з ягонай дачкой, вельмі прыгожая дзяўчынка была.

– А як дзеці ставіліся да вас? Прапаганда ж была: "Дзеці ворагаў народа". У вас бабуля была арыштавана і цётка.

– Я гэтага не адчувала, ніхто не гаварыў. Фактычна даведлася пра гэта толькі ў вайну. Хаця бабка мая ў вайну была з намі. Тэрмін яе яшчэ не прайшоў, а муж яе паміраў. У сталіцу вярнуцца яна не магла.

– А вы памятаеце, як яе арыштавалі?

– Не, гэта было ў 30-м годзе, мне было 4 гады.

– Як вы ўспамінаеце гэтыя гады – добра ці праз заслону?

– Вайну я добра памятаю. Памятаю, як хадзіла ў першы клас. Мне было ўжо 9 гадоў. Некаторыя рэчы і ранейшыя памятаю. Але добра ўсё памятаю з 7-і гадоў: як паступала ў акцябраты і мне прышпільвалі

значок. І верш, які я дэкламавала: "Два сокалы – Ленін і Сталін"... Вайну вельмі добра памятаю.

– А перад вайной як людзі жылі? Быў які страх? Гаварылі ў доме пра палітыкаў?

– Не, нічога такога не было. Таму я і палітыкі ніякай не ведала, не адчувала.

– Газеты пісалі, што ўсё добра?

– Так. Я ж прыносіла са школы літаратуру. Прыносіла партрэты Сталіна, Варашылава. Мы ў рамку ўсё гэта аформілі.

– Вам у школе партрэты давалі, рэкамендавалі аформіць?

– Так...

– Дома бібліятэка была?

– Кніжак было многа. Шмат польскіх, Статут быў Вялікага княства Літоўскага...

– Хто збіраў бібліятэку?

– Думаю, засталася ад Луцкевічаў. Потым мама збірала, бацька.

– Іван Луцкевіч у 19-м годзе быў у Менску?

– Незадоўга да смерці. Мама казала, што кроў яму кінулася, кашляў. Потым паехаў і хутка памёр...

(Каханоўскія разглядаюць здымкі.)

– Баба ўжо старая, ёй было 54 гады, калі яе арыштавалі, а дзеду было 60, калі памёр. Гэта ж не цяперашні час, зусім не старыя... Жанчыну ў 54 гады выслалі... Яна ж была ў лагерах там, на нейкай плантацыі працавала.

– Дзед не мог прыехаць да яе?

– Не! Я ведаю, нейкія пасылкі, перадачы пасылаў ёй, але ж гэта пакуль у турме была. Пазней, як ва Уладзівастоку – не... Калі маміна сястра прыехала, я спыталася ў мамы, ці расказала яна пра свабоднае Маргарыце? "Не! Навошта атручваць жыццё?" Маргарыта пазней на матку была злая: як гэта не сказаць, навошта такія сакрэты? Усё роўна выплыла. Наадварот, трэба гаварыць людзям, каб гэта не паўтаралася. Маўчалі. Кожны баяўся. Вось наш народ такі...

(Зноў разглядаюць здымкі.)

– Гэта Лявона жонкі сын. Яны на Калыме сядзелі.

– Гэта – Кіжы. Маргарыта прыслала.

– Гэта – мамы сястра, Лявон Луцкевіч...

– Гэта – я з Абрамавай. Яна была галоўнай кіраўніцай "Саюза беларускай моладзі" пры Кўбэ. Было табу на яе імя доўгі час...

– А як у вас такія здымкі захаваліся?

– Абрамавы з нашай сям'ёй былі прыяцелямі яшчэ з маладых гадоў.

– Я ў кніжцы чытала, што вы да гэтага саюза не адносіліся, але калі яны ішлі і спявалі песню, вы падцягвалі.

– Так, мяне туды яшчэ не прымалі, мне было менш за 12 гадоў.

– А што яны спявалі, можа, памятаеце?

– "У саду гуляла, кветкі рвала, каго любіла – ачаравала" (цяпер Пархоменка гэта спявае). Пазней спявалі "У гушчарах". А яшчэ – "Не маскаль, не бальшавікі і не ляхі, толькі ты нас вядзеш да зары". На эміграцыі змянілі: "Не чужыя варожыя сілы, толькі ты нас..." Данчык спяваў.

– Уяўляю, што было б, калі б ён выйшаў з гэтымі словамі на сцэну!

– Абрамава перад смерцю ўсе здымкі параздавала. У Мюнхене. У Мюнхене памерлі бацькі яе, і прыёмную дачку яе (8 гадоў было), забіліў невядома хто.

Яна глядзіць на здымак:

– А гэта Стася – Луцкевіча жонка. Яна была медсястрой. Таксама ў Манчагорску памерла. Яе сястра мамы хавала...

– Таксама была арыштавана?

– У адміністрацыйнай высылцы была. Не магла ў Менску жыць, а *(Глядзяць фотакарткі.)*

– А тут мама ля таполі стаіць, якая расла каля нашай хаты. Самае старое дрэва... Тут Юрка Луцкевіч. Шмат маладзейшы за маму, на 12–13 гадоў...

Маці ездзіла ў Вільню на гадавіну гімназіі, ў годзе 44-м...

(Здымак.)

– Гэта Каханоўскі. Былі ў Вільні разам. Пазнаёміліся яны ў Менску.

– Гэта Лявон і Юрка ў польскай уніформе.

– Гэта дзед – мамы бацька. Гэта, думаю, яго жонка.

– Хто ён быў па спецыяльнасці?

– Матэматык. У політэхнічным інстытуце выкладаў матэматыку. Дацэнтам быў.

– І бацька ваш таксама?

– Так. Ён яго вучнем быў.

Пра Кубэ... Ён быў лепшы з немцаў, ён быў гуманістам. Пратэставаў супраць таго, што рабілі немцы на Беларусі. Ён быў паэт па натуры. Ну і яшчэ ён жа спрыяў жыдам: калі ў жанчыны муж быў беларус, то свабоднай становілася і яна, і дзеці. Як Кубэ забілі – колькі народу было загублена. Навошта было так?

– Ціхановіч ва ўспамінах пісаў што, калі забілі Кубэ, у Менску была страшная пара, нельга было выйсці, быў жорсткі тэрор.

Пасля прагляду здымкаў размова працягнулася:

– А баба Міля, калі яе арыштавалі, сядзела ў агульнай камеры?

– Так, у агульнай, з рознымі крымінальнымі элементамі.

– І колькі яна сядзела?

– Не ведаю. У Менскай турме некалькі месяцаў, покуль ішло следства. А потым, думаю, два гады.

– Дзецям нічога не растлумачылі?

– Нам не гаварылася. Калі дзед памёр, яна ўжо вярнулася. Памёр дзед у бальніцы – рак страўніка. У жніўні 39-га...

– Вы засталіся з бабуляй?

– Так. Хутка і вайна пачалася.

– Як вы ўспрынялі вайну, першы яе дзень?

– Я чула па радыё. Я вельмі задаволеная была: гэта ж для дзяцей нешта вясёлае. Мы не ўяўлялі, што такое вайна. Нешта новае. А яшчэ выступленне было закончана словамі: "Вораг будзе разбіты, перамога будзе за намі!"

– А потым паляцелі самалёты. Вы памятаеце, як?

– Я была ў сваёй другой бабулі на вул. Энгельса, дзе некалі быў стары манастыр (стаіць і зараз, я яго знайшла, калі была ў Менску). Мы сядзелі на першым паверсе, калі ўпала першая бомба. Выбіла акно, і пайшло гарачае паветра. Бомбай знясло бок суседняга дома, але там, здаецца, ніхто не загінуў.

А калі пачалі больш бамбіць, мы пачалі ўцякаць з Менска. Кінулі кватэру і ўцяклі. З вёскі бачылі, што ў тым баку, дзе мы жылі, усё страшна гарэла. У тых, хто прыходзіў з Менска пыталіся: ці стаяць дамы каля лазні Плаўскага? "Ой, усё гарыць! Там усё згарэла!" – адказвалі нам. Мы не спадзяваліся, што нашыя дамы будуць цэлыя, і калі вярнуліся на трэці дзень, Менск дагараў. Мы ішлі з Пляца Волі да парку Купалы. Ішлі па сярэдзіне вуліцы. Яшчэ ляцелі галавешкі. Мы не спадзяваліся знайсці сваю хату. А што было: матчын брат са сваёй жонкай і старшым дзіцем засталіся. Калі Садовая наберажная,

уся драўляная, гарэла, дамы запальваліся адзін ад другога. Тады ён з суседзямі зламалі плот паміж дамамі і, агонь не пайшоў далей. Мы прыйшлі і былі ўзрадаваныя, што нашы дамы цэлыя.

(Разглядаюць здымак.)

– Во мама са сваёй мамай, а во – таполя. Гэта наш садзік каля хаты. А тут я з сястрой. Бліз нашага дома стаяў дом, дзе жылі энкаведысты са сваімі сем'ямі. На тым месцы, дзе стаіць іх дом некалі працякала Свіслач. Калі я прыехала ў Мінск, то ўбачыла прыблізна там два дрэвы. Я думаю, што меншае – гэта наша таполя.

– Адкуль вы ведаеце, што ваша таполя?

– А тут усё згарэла. Садовая вуліца ўся згарэла, Крашчэнская, дзе Купала жыў, таксама згарэла. Толькі наступраць засталася лазня Плаўскага. Электрастанцыя была разбіта. Дрэваў тут ніякіх не было. Засталася толькі наша таполя. Я знайшла яе, бо была зарыентавана на дом, дзе жыў Купала, і метраў 50 у бок ад месца, якое я паказала сваёй сястры. А побач было другое дрэва, маладзейшае, іх садзілі ў 50-я ці 60-я гады.

– Як многа можа значыць для чалавека дрэва...

– Памятаю, як бомба ў тэатры ўзарвалася. Тады немцы рабілі нейкі канцэрт ці што. Гэта быў час, калі яны толькі ўвайшлі ў Менск і збіраліся нешта ў тэатры праводзіць. Бомба павінна была ўзарвацца раніцай, а ўзарвалася вечарам, і многа беларусаў загінула... Тады ў Арсенневай сын загінуў. Я памятаю яе ў чорным берэце, чорным адзенні. Мне было 11–12 гадоў. Я многа памятаю. Памятаю, як Іваноўскі да нас прыходзіў...

– Спадарыня Юля, вы думалі, што будзеце жыць у Амерыцы?

– Ніколі не ўяўляла, што трапім у Амерыку, у самае яе сэрца – Нью-Йорк.

– А баба Міля хацела вярнуцца на Беларусь? Не было такога жадання?

– Не. Баба Міля наогул ім не зможа дараваць: як гэта – зусім невінаватага чалавека адарваць ад сям'і, выслаць, пасадзіць у турму з рознымі злачынцамі. І такое дараваць? За што? За тое, што нехта прыслаў ад братоў лісты сямейнага плана. Якое ж тут злачынства? Кажуць – нацысты. Беларускага урада перад вайной не існавала, гэта было накіраванне з Масквы. Але досыць і беларусаў, што рабілі... Усё забываецца, але часам вяртаецца. У падсвядомасці ўсё гэта ёсць...

Часам марылі, каб вярнуцца, паглядзець. Але мама кажа, што няма ўжо старога Менска, таго, які яна ведала... Знаёмыя ўсе памерлі. Усе помнікі, якія заставаліся пасля ворага, свае знішчылі... Глядзець на гэта ўсё, я думаю, хоць нават я старая – балюча... Янка Ханенка гэтак жа гаворыць.

– Спачатку вы ў Беласток ездзілі?

– Данчык ездзіў. Ён хацеў у Беларусь з'ездзіць, калі яго "Песняры" запрасілі. Але тады гэта было немагчыма. Як пачалася перабудова, Данчык прасіў Лявона. А мяне ўжо ў прыдатак.

– Запрашэнні прыйшлі на яго і на вас? А раней вы не планавалі прыехаць?

– Я планавала. Папрасіла свайго бацьку прыслаць анкету. Але калі мы паглядзелі на пытанні ў ёй, на якія нам трэба было адказваць, то пабаяліся. Бо ён займаў нейкую пасаду, а яму таксама трэба было адказваць на пытанні, напрыклад, ці мае ён сваякоў за мяжой? Яму гэта пашкодзіла б...

А для Данчыка з гэтымі запросінамі пашэнціла, бо ён напісаў, што ён у Польшчы. Я абмінула гэтае пытанне, але напісала, што я яго кузінка, што ён сын сястры першага мужа бабулі. Канцоў там немагчыма было адшукваць, бо муж бабулі загінуў у І-ю вайну, а імя яго сястры ніхто не ведаў. Мяне там не правяралі. Мне гэта ўсё было агідна: усім усміхацца, нічога сказаць нельга, каб не пашкодзіць сабе. Цяпер калі мы ехалі, дык мы не баяліся нічога, а тады ж...

Я ўсё думала, ці ехаць мне? Але Данчык цягнуў. Мы паехалі ў Маскву, потым у Менск, потым зноў у Маскву. Былі ў Мюнхене. Данчык там тыдзень быў. Потым паляцеў, а я яшчэ на тыдзень засталася. Мая сяброўка Галя вазіла мяне па Еўропе 20 дзён, у яе ёсць машына. Мы ездзілі ў Італію, Монтэ-Карла, Венецыю.

У 1988-м годзе Данчык у Беластоку быў. Калі прыехаў у Беларусь, пачаў сыцець. Прыехаў да дому – зноў паправіўся. Потым сеў на дыету і прыйшоў у норму.

– Мусіць, смачна кармілі – салам?

– Не, Данчык сала не еў. Я – ела. Нам дала Скарынкіна, кажа: "Пакаштуйце!" Мы ж не прывыклі сала есці. Гэта ж ад малога трэба прывыкнуць.

– Сала ды часнок з хлебам – о, няма нічога лепшага!

– Данчык на Вялікдзень прыедзе, пабудзе, потым Лявон Луцкевіч запрашаў яго ў Вільню. Ён казаў маёй маці: "Я паехаў бы, але прыйдзеца спяваць, а я не магу." Я нічога не раю, а то скажа, быццам я кірую яго жыццём. Часам збоку так і можа выглядаць – "маменькін сыночак", але гэта не так.

Калі ехалі ў Беларусь, кніжкі па гісторыі Беларусі чытаў (зараз часам перакладаюць з англійскай мовы на беларускую). Я перажывала за ягоны голас. Бо ён – Богам дадзены. Для нас, беларусаў, трэба гэта добра выкарыстаць.

– А Данчык ведае, што ён з роду Луцкевічаў?

– Так, Данчык гэтым цікавіўся. Ён там на радыё атрымаў нейкае задавальненне. І мову нямецкую вывучае...

Мая мама месяц у Італіі была з Галінай, два месяцы з Данчыкам.

Гэта ўжо 4-я паездка ў Еўропу. Думала на Беларусь, але яна яшчэ старым жыве. Я кажу: там змянілася ўсё. У яе карэспандэнт з Англіі хацеў інтэрв'ю ўзяць, пачаў пытацца, а яна адказала, што нічога не помніць. Проста ўспомніла, як следчы пытаўся, і ёй стала праціўна...

(Зноў да фотаздымкаў)

Пра маці Мілю Луцкевіч:

– У яе былі чорныя валасы ці больш каштанавыя?

– Так. І зялёныя вочы. І ў мяне, кажуць, былі зялёныя вочы, а цяпер шэрыя.

– А які голас у яе быў? Сапрана ці больш ніжэйшы?

– Я думаю, сапрана. У маладосці сапрана.

– Мама іграла на піяніна, любіла музыку Шапэна, а яшчэ што? Якія рамансы яна любіла?

– Рамансы ўсякія. "Белай акацыі"... і ўсе, якія тады спявалі.

– А грамафон у вас быў?

– Так. Бацька купіў. Усе здзіўляліся: з трубы – голас! А іголки былі такія, што на кожную пласцінку трэба было мяняць – яны тупіліся. А пласцінкі такія былі, што калі падрапаеш – усё, хрыпіць. Потым камісарчык прыйшоў і забраў! У першым доме быў вадаправод, каналізацыя, дык прыйшлі забралі туды наш туалет і ванну. А потым сцягнулі і наш грамафон...

– Рыквізіцыю зрабілі...

– Так. У сям'і Максіма Багдановіча вельмі любілі музыку. Максім любіў фартэп'янную музыку, у яго быў пераносны маленькі

патэфончык. Калі Максім ездзіў па справах, браў яго з сабой і даваў слухаць сялянам.

– Вы пласцінкі з Менску прывозілі, якія з іх вы памятаеце?

– Оперныя арыя Ляльцэвай, "Дэмон" і іншыя.

– А старэйшая сястра вашай бабкі спявала?

– Не. Я не ведаю, адкуль Данчык спявае. Думаю, гэта на генным узроўні. Падсвядомая памяць. Адкуль ён спявае "Перапёлачку" так, як спявалі жанчыны ў полі? Ён жа іх не чуў. Мяне гэта вельмі ўразіла.

– А вы яму "Перапелачку" не спявалі? Дзе ж ён пачуў яе?

– Ён упершыню пачуў, калі спявалі "Песняры".

– А мама ваша ў які колер любіла вас апранаць у дзяцінстве?

– Вунь тыя сукенкі – з управы яшчэ. Ведаеце, што такое управа? Сама яна яшчэ карсеты насіла. Плацце з зялёнымі разводамі.

Тады кароценькія сукенкі насілі выключна малыя дзяўчынкі. Не так, як цяпер.

– А ваша мама ніколі не вышывала?

– Не, яна ўмела толькі тыдзелкам. Часам вязала нейкія шапачкі. Любіла вязаць.

– У вас такая прыгожая сукеначка і шапачка такая ж. У вас заўсёды былі такія прыгожыя строі?

– Покуль былі сродкі. Пры Саветах адну сукенку мела на кожны дзень.

– Я ведаю, што вы былі добрай дачкой. А мама была строгай з вамі?

– Не, ніколі. Распушчала нас – што хацелі, то і рабілі. І тата быў вельмі добры. Але ж мы мала яго бачылі. Працаваў. Вечарам, калі прыйдзе, чытаў нам Гоголя. Але гэта, калі мы былі трохі старэйшыя.

– Ён мог па-ўкраінску гаварыць? Ніколі ні чулі? А як вы былі ў Ракуцёўшчыне, наведваў вас?

– Не, ён ніколі не бываў.

– Вы былі толькі з мамай?

– Так, я была адна.

– А ў вас няма жадання паехаць у тыя мясціны, дзе прайшло дзяцінства?

– Не, я нічога не памятаю.

– Але ж там усё тыя ж дубы. Вы прыедзеце, паглядзіце і ўсё ўгадаеце. І ў Пухавічах.

– І ў Пухавічах усё змянілася. Я б прыехала да Дамініканскага

касцёла. Але ж яго знішчылі. А быў такі прыгожы... Можа, што і захавалася. Але няма той чыгункі, па якой ездзілі. Нічога няма. Усё знішчылі. У старым Менску я б арыентавалася куды ісці, хаця пакінула яго ў 13 год.

– Вы расказвалі, што калі Антон Луцкевіч прыязджаў у Менск, ён напісаў вам у ваш альбомчык?

– Альбомчык! Альбомчык быў прыватнай работы – так было тады модна. Усе вучаніцы мелі альбомы.

– А хто яшчэ са славурых людзей вам у альбом пісаў? Ці былі такія?

– Не. Гэта ўсё былі вучні. Мы давалі запісваць сваім сябрам. Укралі яго. Я пакінула яго ў парце, і нехта забраў.

– А што напісаў вам Антон Луцкевіч?

– Верш Янкі Лучыны:

Сонца навукі...

Прагляне яно над нашай нівай,

І будуць жыць дзеткі нашы...

І падпісаў: "Пляменніцы Яныцы. Дзядзька Антон".

– А вы вершы ніколі не пісалі?

– Не.

– А дзённік вялі?

– Хто ж гэта пры Саветах пісаў дзённік? Усе баяліся. Людзі думаць нават баяліся, а не тое, што нешта запісваць. І пра Бога мы нічога не ведалі. Бацькі нічога не казалі, настолькі моцны быў страх. "Ленін памёр", – адна жанчына мне сказала. То я так плакала, думала, што свет скончыўся.

– А што вас звязвала з Дамініканскім саборам?

– Старына. XVI стагоддзе...

– Вы кожны дзень туды хадзілі?

– Па дарозе кожны дзень праходзілі з нашай Галяй Крыштэнскай.

Калі прывозілі сяляне прадукты на базар, дык з кожнага каня бралі "капытковыя". Гэтыя паборы ішлі на пабудову гэтага касцёла.

– Казалі, што вокны там былі, як капыты. Яшчэ казалі, што там быў падземны ход аж пад Кальварыю. А Кальварыя ж была далёка. І што там хаваліся паўстанцы 1863 года.

– Казалі, што там пры раскопках, якія Зянон Пазняк праводзіў, знайшлі нейкія шкідеты.

Паўстанцы ў той час былі забароненай тэмай. Бо Каліноўскага ж

абвінавчвалі ва ўсіх смяротных грахах. Яго імя было нават амаль забаронена, як нацыяналіста. Калі я вучылася, то так крыху пра яго гаварылі, што ён супроць цара змагаўся, але абараняў польскія інтарэсы.

– Не вельмі прыгожа ён выглядаў? А Адам Міцкевіч, які пісаў па-польску?

– Ну дык, пра яго гавораць, што ён польскі паэт. У яго ніводнай рэчы няма па-беларуску. Літоўцы з-за гэтага не маюць ніякіх падстаў лічыць сваім паэтам. Сыракомля, напрыклад, пісаў і па-польску, і па-беларуску.

– Міцкевіча лічаць беларуска-польскім паэтам. Яго Марына спявала яму па-беларуску песні.

– Спадарыня Юля, беларуская літаратура ў вашай школе вывучалася?

– Так. Лашчынскі выкладаў. Але ж потым усе выкладалі, бо беларусы былі арыштаваныя. Калі прыйшлі палякі, былі адкрытыя польскія школы. А калі прыйшлі Саветы – і польскія, і беларускія, і жыдоўскія, і рускія.

– Вам лёгка было вывучаць польскую мову, вы ж яе ведалі.

– Так. Я многа чытала – усё без разбору! А колькі кніг у Купалы было! Першыя бомбы ў пачатку вайны трапілі ў каналізацыю. Калі я выйшла – Купаліха стаяла каля брамы.

– Калі вы вярнуліся – толькі ваш дом стаяў?

– Так. Я памятаю, як мы любілі іграць на купалавым папалішчы. Немцы прысылалі жыдоў, каб яны ўбіралі руіны, і там была чыстая пляцоўка.

Старая Каханоўская дадае:

– Калі мы паехалі за горад ад бомбаў, яны паехалі на дачу. А ўжо адтуль іх з Купаліхай забралі на машыне, а маці з Анцяй пакінулі.

– Маці Купалы жыла побач з вамі?

– Блізка. Купала забраў матку да сябе, калі іх раскулачылі. У Купалы хата была вялікая!

– Значыць, у Купалы жыла яго маці...

– І пляменніца, здаецца, Раманоўская. Яна вучылася ў політэхнічным інстытуце. Яшчэ Аблачынскі Мірон – хлопец такі прыходзіў – добра ведаў беларускую мову, польскую. Загінуў да вайны на возеры Хасан.

– Калі Купала ад'ехаў, куды дзелася маці?
– Мы яе не бачылі. Пры немцах яна і памерла...
– А кнігі ў вас былі з аўтографам Купалы?
– У нас – не. Можа, у Луцкевічаў былі. У нас – "Вянок" Максіма Багдановіча.

(Разглядаюць фотакарткі.)

– Перад ад'ездам Лявон, Юрка Шукелойць многа фатаграфавалі Менск.

– Вам падабаўся Кліўленд калі вы прыехалі?
– Асабліва, калі працавала на радыё – музыка, тэатр, цікавыя людзі.
– Колькі вы працавалі на радыё?
– Сем з паловай гадоў. Калі б я працавала 10 год, была б пенсія. Мне было ўжо 65 гадоў, і я пайшла з работы. Але я не зайздросны чалавек. Я задаволена тым, што ў мяне ёсць. Чалавек шчаслівы толькі тады, калі ён задаволены тым, што мае.

– А калі прыехалі, колькі было гадоў?
– 41 год. Самае жыццё.
– Жанчыны тут добра выглядаюць. Ці то клімат такі?
– Проста ніхто не ўбівае ім тут у галаву, што 40 год – жанчыны век.
– А ваша мама была задаволена тым, што ў Амерыцы апынуліся, а не ў іншай краіне?

– Мы ж уцякалі ад вайны.
– Якія ў вас добрыя светлыя ўспаміны.
– Я па натуры вясёлая. Мама, бацька дома – і радасць!

—————

Мікола Шчорс

У прэзідэнта БСС

З др. Міколам Шчорсам, чалавекам цікавым і неардынарным, я пазнаёмілася завочна, дзякуючы аповедам д-ра Вітаўта Тумаша, спадарыні Раісы Галяк, сп-і Вольгі Сяднёвай, сяцёр Будзькаў. Узгадваючы пра Беларускі студэнцкі саюз, яны не маглі не расказаць пра галоўнага арганізатара ўсіх мерапрыемстваў, ладжаных у Беларускім студэнцкім саюзе (БСС), пра ідэйнага кіраўніка моладзі і натхніцеля многіх пачынанняў Саюза, яго шматгадовага старшыню Міколу Шчорса. Таму мне вельмі хацелася сустрэцца з гэтым чалавекам, які і пасля ад'езду на Захад праводзіў працу па арганізацыі беларускага жыцця на эміграцыі, а таксама дасягнуў добрых высятаў на прафесійным прасцягу.

Нашая сустрэча з Міколам Шчорсам адбылася ў маленькім фларыдскім горадзе Моўнт Дора, куды Мікола Шчорс прыехаў пасля таго, як пакінуў прыватную хірургічную практыку і выйшаў на пенсію.

Неспадзявана ціхі для курортнай Фларыды гарадок і надзвычайная цішыня ў хаце сустрэлі мяне, калі я прыехала ў гасці да д-ра Шчорса. Вялікі плот агароджваў з панадворку дом ад маленькай вуліцы і не прпускаў ніводнага гуку звонку. Нават любімы сабака спадара хаты таксама здзівіў мяне сваёй маўклівасцю. І толькі калі мы пачалі гаварыць з Міколам Шчорсам пра жыццё, калі ён пачаў узгадваць Новы Свержань, адкуль ён родам, мястэчка з моцным нацыянальным духам, пра свае студэнцкія гады, праведзеныя ў Вільні, ён змяніўся. З ціхага, нетаропкага, крыху абыякавага да акружачага яго наваколля, Мікола Шчорс

ператварыўся ў энергічнага, з вясёлым і здаровым гумарам чалавека. Мне проста не верылася, што яму мусіла хутка споўніцца 80 гадоў і што ён перанёс не адну сур'ёзную аперацыю.

Мікола Шчорс расказваў пра сям'ю, настаўніка-бацьку, які належаў да Грамады і пасля яе разгрому 7 дзён адсядзеў у Наваградскай турме. Успамінаў аб Стаўбіцоўскай польскай гімназіі, куды ён хадзіў кожны дзень за 6 км. Згадваў пра аматарскі Новасвержанскі тэатр, дзе ён быў арганізатарам і дырэктарам. Пасля мы перайшлі да размовы пра Вільню, Віленскі ўніверсітэт, Беларускі студэнцкі саюз. У гэты перыяд калі, як мне здаецца, Мікола Шчорс ужо поўнасю склаўся як асоба і патрыёт Беларусі.

Ніжэй падаецца змест нашай размовы.

Першы раз я трапіў у Вільню ў 1933 г. у час, калі паехаў здаваць уступныя экзамены ў Віленскі ўніверсітэт. Вільня ўразіла мяне сваёй гістарычнасцю. Усё ў гэтым старажытным горадзе нагадвала, тра тое, што ён некалі быў сталіцай Вялікага княства Літоўскага. Хаця мяне больш прываблівала права, я ўсё ж вырашыў паступаць на медыцыну, каб у далейшым быць незалежным. Мой старэйшы сябра Міхась Тулейка, які скончыў права, ужо каторы час быў беспрацоўным. Я разумеў, што пад ціскам Польшчы ходу беларусам у ворганях юстыцыі ніколі не будзе. Тулейка быў сябрам Беларускага студэнцкага саюза. І калі я паступіў у Віленскі ўніверсітэт, то адразу ўвайшоў у БСС. У БСС налічвалася тады прыблізна 100–115 сяброў. Аднак беларусаў, якія прыходзілі на мерапрыемствы БСС было значна болей. (Каб уступіць у БСС патрабавалася толькі жаданне, але многія баяліся афіцыйна ўступаць у саюз, бо не хацелі мець у далейшым ніякіх перашкод. Было вядома, што тыя, хто належаў да БСС будучыні не мелі.) Пераважна ў БСС уваходзілі "гуманісты" і "прававікі". Медыкаў было вельмі мала, бо для беларуса паступіць на медычны факультэт Віленскага ўніверсітэта было складана, як іншым "меншасцям": габрэям, расійцам, украінцам. Беларусаў прымалі на медыцыну ў абмежаванай колькасці (да 5 асобаў у год). Затое карэнныя палякі з Пазнаньшчыны, Лодзеньшчыны прымаліся ва ўніверсітэт без усялякіх перашкод. Некаторыя з іх, не паступіўшы ў Варшаўскі ўніверсітэт, прыязджалі ў Вільню, дзе іх бралі з вялікай ахвотай.

Як я ўжо сказаў, як толькі я паступіў ва ўніверсітэт, я адразу прыйшоў у БСС. Выбралі мяне сакратаром саюза. А пасля, менш чым праз год, на агульным перавыбарчым сходзе выбралі за старшыню БСС. І на гэтай пасадзе я быў увесь час вучобы ў Віленскім універсітэце.

Беларускі студэнцкі саюз не быў палітычна аднароднай арганізацыяй. Увесь час у ім адбывалася змаганне розных групавак. У саюзе былі левыя, сацыялісты, хадэкі і правыя. Хадэкамі апекаваўся кс. Адам Станкевіч. Хадэкі мелі свой уплыў на моладзь і былі даволі прагрэсіўна настроеныя пакуль не быў створаны так званы Супольны фронт і хадэкі пачалі супрацоўнічаць з саветчыкамі. Доўгі час хадэкі атрымлівалі грошы ад літоўцаў.

Сацыялісты былі пад "апекай" др. Міколы Чарнецкага. Яны выдавалі часопіс "Золак" (1930–1938 гг.).

У левых не было выразнага бальшавіцкага лідэра. Імі кіравалі за кулісаў, і ніхто не ведаў дырыжора. Калі мы з сябрамі выдалі нумар часопіса "Студэнцкая Думка", а на наступны нумар не хапіла грошай, да мяне, як лідэра правых, прыйшоў адзін з кіраўнікоў левых і прапанаваў: "Калі вы не будзеце выступаць у сваім выданні супраць СССР, то нашая арганізацыя дасць вам на выдвецтва грошы". Зразумела, што я адмовіўся.

Правыя таксама не былі аднароднай арганізацыяй. Былі так званыя хрысціянскія дэмакраты і нацыяналісты. Да таго часу пакуль мы падтрымлівалі сувязь з хрысціянскімі дэмакратамі правыя мелі большасць у БСС. Калі гэтая сувязь перастала падтрымлівацца, правыя сваю большасць згубілі.

Беларускі студэнцкі саюз быў утвораны ў 1922 годзе. У сваёй рабоце БСС залежаў не ад польскай адміністрацыі, а ад кіраўніцтва ўніверсітэта. Як і кожная студэнцкая арганізацыя БСС меў свайго куратара. Прафесар Эрвін Кашмідэр*, немец па паходжанню, выкладаў славянскую філалогію, быў спакойным, ураўнаважаным чалавекам.

**Да Віленскага ўніверсітэта Кашмідэр выкладаў ва Вроцлаўскім універсітэце. У Вільню ён трапіў дзякуючы вучню Я. Карскага, прафесару Атрэмскаму, які, пачуўшы на славянастычным з'ездзе даклад дацэнта Кашмідэра па польскай граматыцы (стылістыцы), запрасіў яго выкладаць славянскую філалогію ў Вільню. Кашмідэр добра ведаў польскую, рускую і беларускую мовы. У 1938 г. яго тэрмінова адклікалі з Вільні, і ён вымушаны быў хутка ад'язджаць у Нямеччыну. У часе вайны Э. Кашмідэр быў мабілізаваны ў нямецкую армію афіцэрам сувязі, а пасля вайны выкладаў у Мюнхенскім універсітэце. (Заўвага А. Шукелойца.)*

Праграмай БСС было ўтрыманне і ўзмацненне нацыянальнага руху сярод студэнцкай моладзі. Гэта рабілася рознымі шляхамі: праз ладжанне рэфератаў і дакладаў, правядзенне вечарынаў і гарбашак, святкавання нацыянальных беларускіх святаў.

Амаль кожны год сябры Беларускага студэнцкага саюза святкавалі 25 Сакавіка. Рабілі гэта без асаблівай пампэзнасці, але ўрачыста. Праходзіла святкаванне ў зале БСС на Завальнай, дом № 1. Праграма святкавання складалася з рэферату, які чытаў нехта з удзельнікаў тых векапомных сакавіцкіх дзён або чалавек, які займаўся вывучэннем Акта 25 Сакавіка. Пасля даклада былі дэкламацыі. Студэнты, сябры БСС, чыталі патрыятычныя вершы нашых беларускіх паэтаў: Янкі Купалы, Якуба Коласа, Максіма Багдановіча, Элаізы Пашкевіч (Цёткі) і г. д., заключнай часткай звычайна быў канцэрт.

– Я ведаю, што вы нарадзіліся ў 1913 годзе. Дзе, у якім месцы?

– У Новым Свержані. Бацька быў настаўнікам да польскіх часоў, а за польскім часам займаўся гаспадаркай. Пасады настаўніка не атрымаў таму, што быў беларусам. Матка была таксама дамашняй гаспадыняй. Нас было пяцёра: тата, маці і нас трое сыноў. Я, самы старэйшы, потым Барыс – сярэдні і Ігар, жыве, малодшы.

– Значыцца, бацька першы вам азы навукі выкладаў?

– Я сам выкладаў для сябе. Я, напрыклад, на беларускай і расійскай мове дома сам навучыўся і чытаць, і пісаць. Уважаў за свой пункт да планамернага нацыянальнага гонару ведаць сваю родную мову. Калі я яшчэ быў хлапчуком, мы жылі пад польскім пераследам і дзеля гэтага, значыцца, у мяне, таксама як і ў другіх свядомых беларусаў, выпрацаваўся антыпольскі моцны нацыянальны дух. Для гэтага моцнага нацыянальнага погляду мы стараліся рэалізавацца ў поўнай меры праз сваю самаадукацыю.

– Але ж у гімназію прыйшлося вам ісці ў польскую?

– У польскую. Бо не было ніякіх другіх. Тады была адна беларуская гімназія ў Вільні. Была яна спачатку, як незалежная беларуская гімназія, а потым стала філіяй польскай гімназіі. Хаця спачатку ў Польшчы існавала амаль 10 беларускіх гімназіяў і школаў, але ўсе былі ліквідаваны.

Я хадзіў пехатою 6 км кожны дзень, у гімназію ў Стаўбцах. Пачатковую школу я скончыў у 1927 годзе. Значыцца, да 1932–1933

гг. я хадзіў у гімназію. Беларускай адукацыі я наогул ніякай не атрымаў. Спазнаваў беларушчыну толькі праз свой уласны інтарэс і праз свае ўласныя высілкі. Наша мястэчка было пераважна праваслаўна-габрэйскае. Разумеецца, касцёл быў, але католікаў амаль што не было, толькі ўплывовы каталіцкі элемент, які працаваў у Вільні, ды паліцаі наязджалі. Мы жылі ў 6 км ад Мікалаеўшчыны. Я вельмі добра ведаў Міхася Міцкевіча. Якуб Колас быў пры саветах у Расіі, а Міхась Міцкевіч быў добрым завадатарам усяго беларускага. Даваў парады, як лепей рабіць пастаноўкі. Я кіраваў тэатрам, а ён прыязджаў на нашыя беларускія спектаклі ў Новым Свержані, якія мы ладзілі амаль кожны год. Ставіліся перш за ўсё купалаўскія п'есы, а потым іншыя беларускія, якія былі на руках, у тым ліку творы Аляхновіча. Некаторыя спектаклі былі прымітыўныя, але нацыянальныя. Усё, што было пад рукамі – ставілі. Да савецкіх выданняў не мелі доступу. Намі было выкарыстана ўсё, што было выдадзена раней. Звычайна ў спектаклі было задзейнічана 10-15 чалавек. Прыходзіла ж на іх ўсё мястэчка – чалавек каля 200.

– Гэта былі бясплатныя канцэрты?

– Не! Платныя. Грошы ішлі на беларускія нагрузачныя рэчы.

– У вашым мястэчку была яшчэ нейкая беларуская арганізацыя?

– Больш не было. І наша фармальна была не арганізацыя. Гэта было аматарскае спатканне, сяброўская грамада, арганізаваны пад Польшчай. У 20-х гадах існавалі масавыя беларускія арганізацыі людзей, якія належалі да беларускай сялянскай Грамады. У нас таксама было шмат людзей, а потым палякамі было ўсё забаронена і ніякіх арганізацый не магло быць. Колькі мы ні стараліся, каб змяніць што-небудзь тады, польскімі ўладамі ўсё забаранялася.

– А ў вашым мястэчку пераважна размаўлялі па-беларуску?

– Разумеецца, па-беларуску, але некаторыя пэўна ж па-польску. Па-польску размаўлялі ў Ратамцы, у Гумені. У рэшце рэшт у нас была беларуская мова.

Ніколі не забуду такі эпізод. У нас к мястэчку была пажарная каманда. Гэтая пажарная каманда, не нацыянальная ў асноўным, створана была з людзей знаёмых з натуральным пажарам. Калі яны мелі якія-небудзь свае вучэнні, то голасна спявалі беларускія песні. Паліцыя потым забараніла спяваць ім па-беларуску. Тады яны сталі нямымі. Польскія песні не спявалі.

– У Вас была такая мощная падрыхтоўчая база, арганізатарскія здольнасці, і вы трапілі ў польскую гімназію. Вам там нічога не ўдалося зарганізаваць?

– Нічога. Гэта была польская гімназія, прамысловая, значыцца, урадавая. Гімназія была ў Стоўбцах. Стоўбцы былі павятовым горадам, туды наязджалі дзеці з губерні і дзеці ўрадаўцаў. Гімназія з самага пачатку была прыватная і каштавала шмат. Беларусы тады не маглі сабе дазволіць, беларускіх дзяцей вучылася мала. Найбольш было габрэяў, польскага наплывовага элемента, дзяцей урадаўцаў. Я памятаю, аднойчы нас пакінулі пасля абеду, пакаралі: мяне, Міцензона, Зыдзера і пару другіх беларусаў. І тады прафесар сказаў: "Звольнім Зыдзера". А нам сказаў: "Вы, *поляцы*, не павінны знацца..." Я тады адказаў: "Выбачайце, мы не палякі, мы беларусы". Тады я быў у 4-5 класе гімназіі. Мне было якіх-небудзь 12–13 гадоў. На нацыянальную свядомасць паўплываў арышт бацькі. Бацька быў арыштаваны і вывезены ў турму ў Наваградак.

– Вы ведалі раней, што бацька належаў да Грамады? Гэта было тайным?

– Ведаў, Грамада была не тайнай. Але бацька быў не вельмі перакананым. Ён быў такім прарасійскім. Усё-такі расійская семінарыя, расійская школа зрабілі свой уплыў на гэтае пакаленне, у тым ліку і на майго бацьку.

– А ў вашым мястэчку грамадоўцамі былі толькі ваш бацька, ці яшчэ былі другія?

– Не! Амаль што ўсе належалі, гэта быў масавы ўздых, выказванне пратэсту супраць палякаў. Усе належалі, грамада налічвала больш 100 тыс. чалавек. На беларускія магчымасці гэта вельмі масавая ўплывовая арганізацыя. Гэта больш чым камуністычная партыя. Камуністычная партыя была малая і правакавала грамаду.

– І калі арыштавалі вашага бацьку?

– Калі ліквідавалі грамаду, было гэта ў 1927 годзе.

– А колькі ён у турме праседзеў?

– Няшмат. Гэта былі масавыя арышты. Цікавая рэч. Палякі на сваіх месцах шукалі, каго арыштоўваць, нават шукалі людзей, якія памерлі. Гэта польскім урадам было запланавана, ініцыявалася рэпрэсіўная дзейнасць у адносінах да беларускага насельніцтва. Я памятаю, палякі шукалі па спісе чалавека, які 2-3 гады назад памёр.

Ну так. Было пададзена спісам – і яны яго шукалі. А то, што ён памёр, нікога не цікавіла.

– Тата ваш вярнуўся ў 1927 годзе?

– Так, сем дзён праседзеў і вярнуўся з вошамі.

Пасля гімназіі я пастанавіў вучыцца надалей... У мяне маці прымала ўсе рашэнні, кіравала сям'ёй і рабіла сямейную палітыку. Бацька быў, значыцца, трохі такі разлезлы, а маці была энергічная і, безумоўна, мы пастанавілі працягваць адукацыю надалей.

– Калі вы падавалі дакументы, у іх было напісана, што вы беларус і праваслаўны. Інспектар, які прымаў паперы, быў палякам і вам нічога не сказаў?

– Там усе палякі. Гэта была не інспекцыя. Кожны факультэт меў сваю канцылярыю ў якой сядзелі дзяўчаты на пенсіі. Дакументы здаваліся ім.

– І ў іх не выклікала пытання ваша нацыянальнасць?

– Не!

– Я вам гэта пытанне задаю таму, што ўжо пазней, пасля вас, спадарыня Вольга Сяднёва паступала ва ўніверсітэт, яна таксама складала паперы на медыцыну, але паглядзелі, што праваслаўная, і перакінулі на другое аддзяленне.

– Я не ведаю, магчыма, яна была студэнтка беларускай гімназіі. Я ж быў студэнт польскай гімназіі. Магчыма гэта паўплывала, і яе не прынялі на медыцыну. Потым быў, значыцца, нумарус, не клаўзус, а нумарус. Нумарус – гэта абмежаваная колькасць нацыянальных груп: столькі-та прымалася беларусаў, столькі-та прымалася палякаў. Колькасць беларусаў і габрэяў была абмежавана.

– А палякаў было не абмежавана?

– Не абмежавана, колькі жадаючых было. Цікавая рэч была. Ва ўніверсітэце прысутных палякаў было шмат не з крэсавых, не з усходніх, пераможаных беларускіх, як тады казалі, абласцей, а больш з уласцівым польскім элементам з Варшавы і так далей. Лягчэй было патрапіць на вучобу паляку ў Вільню, чым у Варшаву трапіць паляку з павета. У Варшаве палякамі былі ўсе і паміж імі канкурэнцыя была, якая была абавязкова на экзаменах. А тут была частка з беларусаў, частка з габрэяў, канкурэнцыя была зменшана. На маім курсе было даволі шмат палякаў з Варшавы, з Гданьшчыны і так далей.

– З вашай мясцовасці, з вашай гімназіі былі яшчэ людзі, якія з вамі паступілі?

– Не! У маім годзе не было. Але былі потым, крыху пазней. Наогул, з маіх бакоў было якіх-небудзь 4-5 асобаў на медыцыне, якія паступілі з маёй гімназіі са Стаўбцоўскага павета.

– Вы пайшлі на заняткі з верасня 1933 года. А дзе вы жылі, вам далі інтэрнат?

– У інтэрнат я не мог пацягнуць фінансава. Бацька сабраў няшмат грошай на вучобу. Там, у большасці жылі палякі, якія дасталі стыпендыю. Я дастаць стыпендыю не мог – не далі і не давалі.

– І ніколі не давалі?

– Не. Адшукаўся чалавек, які быў з Савецкага Саюза. Яго бацькі, яго маці – з нашых бакоў. Яны былі да мяне настолькі ласкавыя, што дазволілі пражываць у іх.

– Усе гады?

– Усе гады! Значыцца, безумоўна даху над галавой ставала. На ўтрыманне, на пражыццё і так далей, абходзілася менш? Ва ўніверсітэцкай сталовай абед можна было з'есці за 60 грошаў, таму харчаванне дома было танней.

Вільня была вялікім горадам – каля дзвухсот тысяч чалавек, з іх больш за 70 тысяч – габрэяў. А габрэі, разумеете, такая публіка, якая заўсёды дапасоўвалася да палітычных абставін. Так што, напрыклад, за польскім часам яны ўсе гаварылі па-польску, а потым, за расійскім часам, усе загаварылі па-расейску. У Вільні беларусаў было больш, чым літоўцаў. Літоўцаў было каля тысячы, а свядомых беларусаў каля 1,5–2 тысячы чалавек. Несвядомых было, безумоўна, болей.

У беларускім студэнцкім саюзе былі моцныя левыя пракамуністычныя ўплывы, былі правыя і была так званая хадэцыя, хрысціянская дэмакратыя, якая была пад апекаю ксяндза Станкевіча. Было змаганне паміж гэтымі групамі. Да таго часу, пакуль мяне падтрымоўвалі хадэкі (хрысціянскія дэмакраты), я быў старшынём. Потым быў створаны так званы супольны фронт. Я не ведаю, на чым гэта грунтавалася, але Саветы стварылі недзе ў канцы 30-х гадоў супольны фронт з іншымі палітычнымі не вельмі выразна варожымі групамі. І хадэкі на чале з ксяндзам Станкевічам перайшлі ў супрацоўніцтва з камуністычнай партыяй і дасталі грошай, выдалі для

школаў (альбо пад законную адукацыю) за атрыманы ад бальшавікоў грошы кніжку такую – "БДС". А я застаўся супраць камуністычных уплываў, супраць Савецкага Саюза таму, што я жывучы блізка каля мяжы арыентаваўся, што робіцца, што дзеецца ў Савецкім Саюзе пачынаючы з 1929 года.

– Як вы гэтую інфармацыю атрымоўвалі?

– Праз людзей, разумеецца. Яны распаўядалі, што там творыцца і т.д. А потым, другая рэч, слухаў радыё, якое хвалілася аб Савецкім Саюзе, чаго я не мог трымаць.

– Калі вы прыйшлі ў студэнцкі саюз, гэтая барацьба паміж групіроўкамі, моцна была бачна адразу, ці гэта замаскіравана было?

– Адразу, разумеецца, відавочна было. На агульных сходах. Кожны год быў агульны сход з выбарамі ў Раду і на ім было змаганне, хто мае быць старшынём, і хто мае ўвайсці ў Раду. На ім было выразнае змаганне. Але, разумеецца, такая рэч цікавая, гэтыя студэнты, якія змагаліся са мною, якія былі пракамуністычныя, прарасійскія, залевыя, некаторыя выплываліся, а некаторыя – не. Я не забуду студэнта Залевёк'яра, потым з ім спаткаўся ў Берліне. Ён падышоў да мяне на адным сходзе і нават кінуўся біцца: "Зрабіце для мяне вялікую ласку, дазвольце паціснуць вашу руку", – праз шмат гадоў зазначыў у Берліне. Гэта было даслоўна сказана. Ён цяпер лекарам у шпіталі. Гэта было маральным шчасцем для мяне. Усё-такі я стаяў на правільным шляху, а той, хто прэзентаваў расійскі ўплыў, памыляўся.

– Праз 20 гадоў?

– Так, "дазвольце паціснуць вашу руку".

– І вы дазволілі?

– Так! Чаму не?

– Пра савецкі "рай" чыталі ў польскіх газетах?

– У беларускіх наогул нічога не можна было прачытаць. Выходзіла рэгулярна "Беларуская крыніца", наступным быў літаратурны часопіс, які выходзіў 3 ці 4 разы на год. Беларускі Фронт, на чале якога стаяў ксёндз Гадлеўскі, з цягам часу распачаў новае выданне. Адвакат Шкілёнак уваходзіў у склад рэдакцыі, я належаў, і там яшчэ некалькі інжынераў. Пераважна працаваў, тэкст даваў і змест пісаў у гэту газету Беларускага Фронту ксёндз Гадлеўскі, наступны – адвакат Шкілёнак.

– А вы як рэдактар былі?

Я не быў рэдактарам. Я быў, як там па тэрміналогіі, – пешкаю, адным словам, студэнтам. Тады яшчэ я маладым быў, а гэтыя людзі – заслужаныя. Возьмем ксяндза Гадлеўскага, ён браў актыўны ўдзел у 1918 годзе пры абвяшчэнні незалежнасці Беларусі. Потым, праз пэўны час, сядзеў у турме. Палякі яго пасадзілі. Гэты чалавек быў з палітычным стажам. Я быў малакасосам.

– Дык хто ўсё ж быў рэдактарам?

– Цікавая рэч. Спачатку яго ўвогуле не было. Праз пэўны час стаў Пацукевіч, але потым яго засудзілі на год, ён студэнтам быў. Але, падалася апеляцыя, потым вайна пачалася, і ён гэты год не адсядзеў. Потым змяніў прозвішча, памянў у ім літары і стаў Пануцэвіч. Памёр у прошлым годзе, у 1991-м.

– А ў якім годзе пачала выходзіць газета "Беларускі Фронт"?

– Здаецца, у 1933 годзе, калі бальшавікі стварылі "Народны фронт". Гэты матэрыял можна дастаць, калі яна выходзіла. Я, напрыклад, магу даведацца, калі яна выходзіла з кніжкі, выдадзенай Пануцэвічам. Ён быў католік вельмі веруючы, тады як я быў праваслаўным і не вельмі веруючым. У нас разыходжанні на рэлігійным грунце былі. Ён выдаваў у выдавецтве свае кнігі, таксама такога рэлігійнага характару. У Вільні ён выдаў адзін нумар студэнцкага часопіса. Часопіс быў пазней стылізаваны ксяндзом Глякоўскім, які загінуў у час вайны. Загінуў ад рук немцаў. У Пануцэвіча быў вельмі моцны каталіцка-беларускі дух. У яго былі выдатныя рэдактарскія задаткі. Ён скончыў польскую гімназію так як і я. Беларускай мове навучаўся сам. Цікавая рэч, пад Польшчай моцная нацыянальная, нават, можна сказаць, нацыяналістычная групоўка была адукавана ў польскіх школах. Пракамуністычная групоўка з іх элементам – у беларускіх школах. Там быў уплыў настаўнікаў. Дапусцім, дырэктарам быў Астроўскі, які ў свой час меў кантакты з бальшавікамі. У час вайны ён узначальваў цэнтральную Раду ў Мінску. Ён працаваў з тымі і другімі, быў такі вельмі-вельмі гнуткі, і вельмі энергічны, і выкарыстоўваў усе магчымасці, каб нешта рабіць.

Найбольш уціск мы адчулі, калі Польшчу апанаваў Пілсудскі, тады пачаўся ціск, які дасягнуў свайго апагею перад вайною, перад нападам немцаў на Польшчу. А спачатку былі даволі дэмакратычныя абставіны. Даходзіла да таго, што калі быў створаны блок

нацыянальных меншасцяў: габрэі, немцы, беларусы, украінцы і г.д. усім можна было нешта рабіць. Спачатку было створана 10 беларускіх сярэдніх школ, а потым яны сталі заціскацца і заціскацца. Падчас вайны 1914–1918, нямецкая акупацыя праходзіла праз Беларусь. Па тым боку дзе была Нямецчына існавала каля 300 беларускіх пачатковых школаў. Калі палякі абвясцілі ў 1918 годзе сваю незалежнасць, а потым пасля вайны Польшчы з Саветамі ўзялі пад сваё апанаванне Заходнюю Беларусь, яны ўсе гэтыя школы адразу зліквідавалі. Усе!

Праз гэты час была акрэсленая адна думка – змагацца за палітычную незалежнасць Беларусі – і грунтавалася яна на тым, што Заходняя Беларусь акупаваная Польшчай. Хаця спачатку думалася, што Беларускі дом будзецца на Усходняй Беларусі пад Саветамі. Гэта да НЭПа, да 1929 года. А потым не тое! Мы адразу даведаліся, што пачалося дзеянне ў акупаванай Саветамі Беларусі. Нацыянальны праслед і т.д., які пачаўся з 1929 ішоў аж да вайны, да 1939. Я ведаў гэта. Нашы ў Студэнцкім саюзе прасавецкую групу з камуністычнымі поглядамі звалі "калізуючымі" ці проста "комікамі". Дык гэтыя комікі, ці яны не хацелі ведаць, ці сапраўды настолькі наіўныя былі, што не ведалі, што дзеянне ў Савецкім Саюзе, аж да самага канца верылі прасавецкаму элементу.

Я нідзе не працаваў. На медыцыне даволі цяжка вучыцца было. Штудыраванне шмат часу забірала, практычныя заняткі былі. Другія стараліся, скарыстоўвалі студэнцкія часы, каб падзарабіць нейкі даляр. У час летніх вакацыяў шмат студэнтаў ехала на практыку. І я хацеў дастаць практыку. Не з-за таго што беларус, а таму, што з'яўляўся старшынём студэнцкага саюза і хацеў прайсці яе ў шпіталі, як платную. У час практыкі чалавек практычна ўцягваецца ў працу. Шмат там не плацілі, але трохі давалі.

Дацэнтам і кіраўніком медыцыны ў нас быў ЭНДЭК. ЭНДЭК – тэрмін такі, гэта вельмі нацыяналістычная польская група. Я спаткаўся з прадстаўніком гэтага польскага "ЭНДЭКа", і ён спытаўся:

– Чаму вы не ідзяце на практыку?

– Таму, што не даюць.

– Як не даюць?

– Таму, што я не паляк, а беларус.

Тады ён кажа:

– Гэта з'яўляецца прычынай, каб вам не даць? Калі хочаце, прыходзьце заўтра. Я вам дам працу ў сваім інстытуце". Я яму падзякаваў, і адказаў, што не хачу. Ракавы інстытут не мог даць нічога цікавага з клінічнага пункту гледжання. Людзі ляжаць і паміраюць, шмат медыцына дапамгчы ім не магла. Было лета, я хацеў паехаць дахаты і шчыра падзякаваў яму за ўсё. Я быў здзіўлены, што ён, як сябра ЭНДЭКа, паляк, пасля таго, што я яму сказаў, што я беларус, актыўны беларус, ён прапанаваў мне працу. Гэта быў жэст пахвальны. Пазней немцы расстралялі яго.

Хадэцкую групу ўзначальваў ксёндз Адам Станкевіч, Гадлеўскі да іх належаў. Потым, калі хадэкі пайшлі на супрацоўніцтва з расійцамі, ксёндз Гадлеўскі пакінуў іх і зарганізаваў (у адрозненне ад "народнага фронту", які імкнуліся стварыць бальшавікі з беларусаў, расійцаў, украінцаў і г.д.) Беларускі народны фронт і будаваў Беларускі дом. Актыў быў, сімпатыкаў было даволі шмат, але сімпатыю людзі баяліся праяўляць, таму што гэта была выразная антыпольская група з актывістаў у складзе каля 10 чалавек: Гадлеўскі, Шкілёнак, інжынер Рубінаўскі, Пануцэвіч, Цыкоўскі.

Быў час, бальшавікі легальна нешта выдавалі. Выдавалася газета. Я не памятаю, з якога году яна пачала выдавацца. Пісалі, як добра ў Савецкім Саюзе і іншае глупства.

Хадэцкую газету спачатку падтрымоўвалі літоўцы. Цікавая рэч, яны падтрымоўвалі газету да таго часу, пакуль Віленшчына не была далучана да Літвы. Як была далучана, адразу ж пачалося праследаванне беларускай групы. А перад гэтым, пакуль Літва была незалежная ў тых старых граніцах, яны падтрымоўвалі, прысылалі і давалі хадэкам грошы. А хадэкі маўчалі. Тое, што дзеялася на Беларусі, было ўласцівым і Літве. Звонку дапамагалі, а ўнутры душылі.

З доктарам Тумашом я пазнаёміўся ва ўніверсітэце, ён штудыраваў медыцыну. Тумаш паступіў раней, здаецца, на адзін ці два гады. Ён паступіў, здаецца, у 1932 годзе. Але бачыце, такая справа, ва ўніверсітэце не так, як у гімназіі. У гімназіі вы, каб перайсці, павінны злажыць нейкія экзамены, альбо вас ацэньваюць і дазваляюць з аднаго году перайсці на другі. Ва ўніверсітэце вы маглі сядзець 10 гадоў, калі самі сябе не прымушалі складаць экзамены па медыцыне. У медыцыне пасля першага года трэба было злажыць два экзамены – фізіку і хімію.

Потым пасля другога года, было 5 экзаменаў, якія трэба было злажыць. Калі пасля другога года адрэзаўся, то вон з медыцыны. Так, былі даволі жорсткія ўмовы. А ўжо пасля другога года, трэці, чацвёрты, пяты з гакам, можна было аж 10 гадоў складаць гэтыя экзамены. Там ужо не было прымусу, выкідаць ужо не маглі.

Мы з Тумашам потым працавалі разам у Арлятах у шпіталі для псіхічна хворых пад Беластокам. Гэта было ў 39-м. І потым выбухнула вайна паміж Нямеччынай і Польшчай. Нам афіцыйныя ўлады сказалі пакінуць месца сваёй працы і падацца на Усход, там нас мабілізуюць у Армію. Нас уладкавалі на аўто, мы падаліся на Усход, заехалі ў адзін горад і засталіся ў ім начаваць. Я падыходжу да Тумаша і кажу яму: "Слухай, Віктар, ты сабе як хочаш, а я далей не паеду. Я застануся тутак". Ён кажа: "І я застануся". Потым даходзіць да падзелу Польшчы. Немцы атрымоўваюць Заходнюю – з Варшавай, а Усходнюю аддаюць большавікам. Мы даведаліся, што мяжа большавікоў мае ісці амаль што да Варшавы, бачу, што калі застануся там, дзе я працаваў у шпіталі, пападу пад таварышаў. Я быў у сваім пакоі, Тумаш у сваім. Я зайшоў да яго і кажу: "Віктар, ты сабе як хочаш, а я пайду на Захад". Ён кажа: "І я пайду".

Гэтая разумная ягоная дэцызія ісці ад большавікоў на Захад для яго каштавала духоўных перажыванняў. Мы дасталі "дамкі" – дамскія веласіпеды і на гэтых "дамках" даехалі да Захаду і засталіся там, на Захадзе. Потым мы з Тумашам шукалі, каб дзе ўладкавацца ў шпіталі, і нам не ўдалося. А потым Сянкевіч знайшоў нас. Ён замест таго, каб ісці ў польскую армію, пайшоў у Гданьск, пераехаў у Берлін. У Берліне быў Шкутка. Шкутка яму нейкі сваяк, ён вучыўся ў Берліне, скончыў там політэхнікум, і прыслаў Сянкевіча да нас, туды, дзе мы сядзелі ў Заходняй Польшчы. Тумаш паехаў у Берлін, абняў рэдактарства "Беларускай газеты", а я паехаў у Варшаву і залажыў Камітэт у Варшаве. Значыцца, мы адзін аднаго шанавалі. Ён не належаў да той групы, да якой я належаў, а я не належаў да той, да якой ён належаў. Ён быў крыху налева.

– Вы не памятаеце Галяка?

– Галяка? Пэўна, памятаю... Такая вось справа. Стварылася беларуская плынь, група, якая супрацоўнічала з палякамі. На чале гэтай групы стаў Астроўскі. Астроўскі стварыў са студэнтамі карпарацыю Скарыны, і Галяк належаў да яе. Я належаў да

Беларускага студэнцкага саюза. Студэнцкі саюз быў неаднароднай палітычнай групай. У ім можна было адшукаць камуністых ці, як іх інакш называлі – "комікаў", хрысціянскіх дэмакратаў. Шукелойць – з "дэкаў". Гэта была такая трохі сацыялістычная, у сэнсе эканамічнага напрамку, група. Адным словам, я хачу сказаць, студэнцкі саюз не быў палітычнай партыяй, а Астроўскі і Галяк – яны стваралі палітычную адналітую карпарацыю, як было там: пілі гарэлку, піва, спявалі песні і мелі да поўнай меры можа, невялікія, можа, намінальныя польскія напрамкі. Нельга сказаць, што яны палітычна апраўдвалі польскую палітыку, альбо стараліся рабіць прапольскую работу, не! Яны былі беларусамі, іх віна палягала ў тым, што яны разбілі супольны фронт беларускага студэнцтва. Быў студэнцкі сход, там бойка была. На сходзе паднялося пытанне: куды падзяваліся грошы, якія спадарыня Магдалена Радзівіл прыслала на выдавецтва. Галяк у сваіх успамінах разважае, што значыцца, прыйшоў ліст, што Радзівіліха прыслала 200 ці колькі рублёў на выдавецтва, а гэтыя грошы некуды былі перададзены. Карацей, як ён пісаў, грошы растранжырылі, прапілі.

Што да дзейнасці студэнцкага саюза то мы фактычна маглі рабіць усё, што падабалася. Акцыя студэнцкіх арганізацыяў не залежала ад адміністрацыі, толькі залежала ад універсітэта. Так што, напрыклад, калі мы зрабілі святкаванне 15-х угодкаў студэнцкага саюза, сюды папрыязджалі беларускія паэты і г.д.. На святкаванні некаторыя беларусы ў сваіх прамовах занялі антыпольскі напрамак за незалежнасць Беларусі са сталіцай у Вільні. Я пабачыў, што калі не зрэагую, як старшыня, то да поўнай меры падстаўлю Беларускі студэнцкі саюз пад абочыну ад афіцыйных польскіх паліцыйных дзейнікаў. Я сядзеў разам з парай асоб за сталом прэзідыума. Калі гэты пераварот пачаўся: "Ноч – далоў! Польшчу іхнюю – далоў! Няхай жыве незалежная Беларусь!" – я падышоў да доктара, які скончыў універсітэт у Празе Чэскай і сказаў: "Слухайце, вы можаце сабе гаварыць што вам падабаецца, але я мушу падысці да вас і сказаць, што я пратэстую".

І гэта мяне выратавала, бо мяне на другі дзень рэктар адразу паклікаў. Каб я гэта не зрабіў, каб я не ўстаў, я не скончыў бы медыцыны. Назаўтра мяне паклікаў рэктар. Я спаткаўся з прафесарам Кашмідэрам і ён мне кажа: "Рэктар хоча адразу з вамі гаварыць".

Рэктар быў былы міністр польскага ўраду. Я пайшоў да яго, у мяне ўжо ногі трасліся. Падышоў да рэктара, ён прывітаўся са мною і кажа: "Калі ласка, садзіся, вы ведаеце, чаго я вас паклікаў?" Я кажу, што ведаю, што я здагадваюся, чаго мяне паклікалі, а ён кажа: "Каб вы не падышлі да гэтага прамоўцы, я быў бы вымушаны выключыць вас з універсітэта, а дзеля таго, што вы падышлі і звярнулі яму ўвагу – абмяжуюся "отцовской наганой". Значыцца, да бацькоўскай наганы. Падаў руку, паціснуў моцна. Ён быў прабеларускіх поглядаў. Бацька яго пакойны, быў з Беларусі, з паланізаваных беларусаў.

– Шукелойць таксама пра яго казаў, што ён даволі быў актыўным, больш-менш падтрымліваў беларускае ўсё. Потым прыйшоў ксёндз і ўсё па-іншаму было.

– Я быў прыгатаваны аж да турмы, і ў цэлым рыхтаваўся, што медыцына пойдзе дымам, значыць, прахам. І другая рэч, яго фактычна сімпатыі былі на маім баку: паціснуў руку мне, абмежаваўся бацькоўскай наганай.

– А на тым вечары, прысвечаным 15-м угодкам студэнцкага саюза, вы мелі прамову?

– Я адчыняў яе. Я меў уступнае слова.

– Вы памятаеце ўступнае слова?

– Як заўсёды гаворыцца, хваліцца арганізацыя, што рабіць нацыянальную работу павінна ў напрамку здабыцця незалежнасці беларускага народа.

– А далей?

– А потым былі прамовы. Ксёндз Гадлеўскі гаварыў, потым гэты доктар з медыцыны, прозвішча забыў, – ён гаварыў. Ён быў левых поглядаў, а потым былі прывітанні ад іншых студэнцкіх групавак: украінцаў, літоўцаў і г. д.

– І ад палякаў?

– Ад палякаў не было.

– Палякі не віталі вас?

– Не!

Потым быў канцэрт (афіцыйнага хору Беларускага студэнцкага саюза), пасля прамаўляў Танк.

– А як адносіліся ў Беларускім студэнцкім саюзе да дзейнасці Шырмы? Ва ўспамінах Галяка я прачытала, што Шырма не карыстаўся папулярнасцю?

– Не! Таму што Шырма быў, я б сказаў, пракамуністычных поглядаў. Ён азіраўся на Саветы. Шырма не карыстаўся ў нацыянальных групах папулярнасцю. З пашанай адносіліся да яго з прафесійнага пункту гледжання, бо ён быў даволі добрым кіраўніком хору. Ён арганізаваў хор. Улівалася гэта ў ягоную функцыю палітычную ці не – я не ведаю гэтага, але ў кожным выпадку прыпісвалі студэнцкія хоры, якія давалі канцэрты і ён кіраваў імі, у гэтым аспекце, прафесійным, ён меў пашану.

– Але, вось вучыліся ўкраінцы, літоўцы, яны мелі свой хор?

– Так! Літоўцы мелі грошы. Літва ім прысылала грошы, яна была незалежная, прысылала тысячы злотых. Літоўцы мелі вялікі дом, мелі свае арганізацыі. Студэнты ў польскім універсітэце фактычна утрымоўваліся за дзяржаўныя грошы незалежнай Літвы. Гэтага беларусы не мелі. Беларусаў ніхто не хацеў прыгрэць.

– А ўкраінцы?

– У іх была багацейшая каса, іх было няшмат, дваццаць з нечым. Яны не маглі быць прыняты, таму, што з-за мацнейшых варункаў на этнаграфічных украінскіх змлях Заходняй Украіны, яны вымушана прыехалі ў Вільню і здавалі экзамены ў Вільні.

– Яны таксама мелі хор?

– Яны не мелі хора, але самі так тусаваліся.

– Калі вы прыйшлі ва універсітэт шырмаўскі хор ужо існаваў. Вы не спявалі ў ім?

– Не! Я безгалосы, голасу няма. Я ведаю, што ўсе рэпетыцыі ў хаце Шырмы праходзілі. Яго ж хата была пры царкве. Студэнцкі саюз, не меў сваёй уласнай залы, але ён месціўся ў зале № 1, там дзе хадэцыя была, хрысціянскія дэмакраты, кіраваныя ксяндзам Адамам Станкевічам. Гэта быў пераходны пакойчык, там дзе мы спатыкаліся, кухня. Кухня, студэнцкая шафа стаяла, а за кухняй была вялікая зала, дзе праходзілі сходы і канцэрты. Гэта было ўжо беларускае, палякі ніякага дачынення не мелі.

– Вы былі асабіста знаёмы з Шырмам?

– Ведалі адзін аднаго як аблупленага.

– Як складаліся ўзаемаадносіны? Вы казалі: у нас такога-та будзе мерапрыемства і пажадана, каб выступіць, і Шырма згаджаўся, так?

– Згаджаўся.

– Ці ён там нешта сам прапаноўваў?
– Не, ён сам не прапаноўваў, мы прапаноўвалі самі зрабіць канцэрт, напрыклад, з нагоды святкавання 25 Сакавіка.

– А Шырма неяк уплываў на палітыку студэнцкага саюза? Ці ніякага дачынення не меў?

– Магчыма, што ён меў кантакты з радыкальнай левай групай, з камсамоліяй. Як я быў старшынём чатыры гады, мы ніякіх тонкіх такіх палітычных аспектаў не парушалі.

Быў яшчэ танцавальны гурток. Калі праводзіліся імпрэзы большага парадку, то апрача выступлення хору і танцавалі. Танцавалі лядоніху, ці што іншае.

– А хто кіраваў танцавальным гуртком?

– Быў кіраўнік... але ён памёр. Быў у эміграцыі ў Аўстраліі і выдаў кніжку перад смерцю, але прозвішча яго я ўжо не памятаю, ён быў хрысціянскі дэмакрат.

– А танцавальную музыку на якіх музычных інструментах выконвалі?

– Як Бог даў: альбо фартэпіяна, альбо баян, альбо гармонік.

– Музыкаў сталых у вас не было?

– Не было.

– Які быў асноўны акцэнт у працы Беларускага студэнцкага саюза?

– Утрыманне і паглыбленне нацыянальнага духу сярод студэнцкай моладзі, гэта рабілася ў меры розных магчымасцяў праз маляванне траспарантаў, наладжванне дыскусійных вечароў. Напрыклад да святкавання 15-х угодкаў студэнцкага саюза былі падрыхтаваны беларускія паэты, якія прамаўлялі і стараліся гэтым падняць дух беларускага насельніцтва. Тумаш выступаў, Адам Станкевіч, потым, я памятаю, прыехаў вельмі здольны прамоўца з Савецкага Саюза. Ён зрабіў даклад аб тым, што дзеецца ў Савецкім Саюзе, і падрабязна праінфармаваў нас.

Вясною 1939 года атрымаў дыплом. І тады паехалі з Тумашам у шпіталь псіхічна хворых у Гарошцы. У гэтым шпіталі для псіхічна хворых каля Беластока важную ролю адыгрываў і практычна кіраваў ім беларус. Дзякуючы яго пратэкцыі, мы туды пралезлі, ён памог нас ўладкаваць да сябе. Але калі мы прыехалі ў Гарошку, яго ўжо не было, забралі ў войска.

Доктару-беларусу цяжка было ўладкавацца. Перад гэтым мне ўсюль адмаўлялі. Пялкі прапанавалі перастаць цікавіцца і не працаваць на беларускім полі. Грамадскае беларускае палітычнае жыццё перад вайною толькі было магчымым праз студэнцкі саюз. Усё было зліквідавана: Беларускі нацыянальны камітэт быў зліквідаваны, Беларуская хрысціянская дэмакратыя была зліквідавана, "Беларуская газета" была зачынена. Беларусаў – ксяндза Гадлеўскага, ксяндза Станкевіча і інжынера з Вільні – павысялялі. Было так заціснута ўсё.

На наша святкаванне 15-х угодкаў прыйшло каля тысячы чалавек.

– Я ведаю, што вось па вашай замове Ян Станкевіч, спадар, чытаў лекцыі. Доктар Тумаш казаў, што лекцыі спадара Станкевіча не вельмі карысталіся папулярнасцю, што людзі прыходзілі толькі, каб падтрымаць беларуса, каб не пуставала аўдыторыя.

– Як прамоўца, ён быў здохлы і не цяжыўся папулярнасцю ў сэнсе глыбокага ведання таго, аб чым казаў.

– Але ж ён студыяваў у Чэхіі. Вы лічыце, што ён не атрымаў там дастаткова ведаў па беларускім пытанніям?

– Ён не мог яго атрымаць у Чэхіі, таму што там не было беларускага.

– Але ў Чэхіі былі старажытнейшыя бібліятэкі, дзе былі многія беларускія рэдкія кнігі...

– У Празе Чэшскай было ўжо шмат матэрыялаў і беларускага зместу. Вы ведаеце, спадар быў вельмі цяжкі на пад'ём. Калі ён гаварыў, можна было заснуць. Ён быў вельмі благім прамоўцам. Ён быў прадуктыўным у сэнсе пісання розных сваіх прац. Я не маю паняцця, я не арыентуюсь у тых тэмах, на якія ён пісаў, наколькі яны сапраўды навуковыя, праўдзівыя, але ў кожным выпадку ён быў, у гэтым сэнсе, бадай адзін з найбольш прадуктыўных людзей пад Польшчай пасля ксяндза Адама Станкевіча. Той таксама рабіў шмат, але яго праца насіла больш навукова-папулярны характар. Гэта значыць не асабліва навуковы. Ён стараўся развіць не як іншыя... Людзі пераважна стараюцца адчыніць акно, а ён разбіваў акно галавою. Ён вішчам лез. Яму адкрыта казалі ў вочы, што доктар Станкевіч не мае ніякай адукацыі акрамя вышэйшай.

– Ён прымаў нейкі ўдзел у студэнцкім саюзе?

– Ён не мог афіцыйна прымаць удзел, таму што ён не быў студэнтам. Але часам выступаў з лекцыямі па ягонай тэме. Ягоная тэма была беларуская мова, а потым ён стаў ва ўніверсітэтах чытаць па беларускай мове для ўсіх. Яму дазволілі.

– А вы хадзілі на яго лекцыі?

– Так, пару разоў, у залежнасці ад часу і ад тэмы. Калі яго тэма была моўнага характару, то я на яе не ішоў, яна мяне не цікавіла. Ён быў вельмі не цікавым прамойцам, нудным.

– Ужываў словы "спадар", "спадарыня"?

– Так, людзі смяяліся. А ён, нягледзячы на гэта, прапагандаваў. Ён перламут і не толькі. "Спадар", "спадарыня" – прынялі гэтыя словы, яны ўжо так не разлі, не кідаўся, але потым трапілі ў абарот другія яго словы – "гімніца" і іншыя.

– А што такое "гімніца"?

– Гімніца – гэта значыць тое, што прыйшло з іншых яго неалагізмаў. Ён казаў, што гэта не неалагізмы, што ён іх выкапаў з гісторыі.

– А як вы старэйшых называлі, напрыклад, Станкевіча?

– Казалі доктар Станкевіч. У яго доктарскі тытул з Прагі Чэшскай. Цікавая рэч, разумееце, Прага Чэшская прадудцыравала вельмі вольнае наданне тытулаў – дысертацыі можна было і не пісаць. У Польшчы было цяжка прайсці праз універсітэцкую сістэму адукацыі. У Празе Чэшскай – не. Чаму так – я не ведаю. Станкевіч быў нашмат старэйшы за мяне. Яму было 100 гадоў, калі памёр.

– А якія галоўныя цяжкасці былі ў працы студэнцкага саюза?

– Фінансаў не было. Мы пад вялікім націскам аднавілі выпуск "Студэнцкай думкі". Я адзін нумар выдаў і больш мы не маглі выдаваць, не было грошай. Калі чалавек не мае чаго есці, то і думак не можа быць. У першую чаргу трэба дастаць на сняданне ці абед.

– А калі б былі фінансы, вы маглі б падтрымліваць выпуск?

– Так.

– Літоўцы падтрымлівалі сваіх?

– Цэлы рух літоўскі ў Польшчы быў падтрыманы літоўскай дзяржавай. Свая дзяржава, яна мае сродкі, мае падаткі і фінансуе гэтымі грашыма. Яны нават дапамаглі беларускім хрысціянскім дэмакратам, не дзеля таго, што яны вельмі іх любілі, а дзеля таго, што гэта было ў піку палякам.

- А куды трацілі свае грошы хадэкі?
- На выдавецтва "Беларуская крыніца", на часопісы, якія яны выпускалі. А потым, як стварыўся Народны фронт, яны выдалі "Першыя зярняtki".
- А вы памятаеце, якую тэматыку меў той адроджаны нумар "Студэнцкай думкі", як ён выглядаў, які фармат?
- Выглядаў па фармаце, як і раней выходзіла "Студэнцкая думка", трохі сціплейшага характару, а змест быў нацыянальна-беларускі. Пісалі ў часопіс найбольш самі студэнты, напрыклад, Бурак з Беласточчыны. Ён вучыўся на юрыдычным факультэце.
- Мацей Смаршчок туды не напісаў верша?
- Не. Смаршчок туды вершаў не пісаў.
- Ён належаў да студэнцкага саюза?
- Ён належаў да студэнцкага саюза, але актыўнасці вялікай не праяўляў. Ён не быў стопрацэнтным хадэкам (хрысціянскім дэмакратам), і ні ў якім выпадку не быў нацыяналістам, не належаў да маёй групы і не быў комікам.
- Ён друкаваў свае вершы пад псеўданімам "Бярозка", ці ведалі хто такі Бярозка?
- Не. Я не ведаў.
- У яго больш было, я чытала розныя ў "Калосі".
- Актыўным быў Танк. Напорысты быў такі, актыўны, патрыятычныя вершы выдаваў.
- Бярозка не лічыўся моцным. Па псеўданіму "Бярозка" мы яго і не ведалі. Ён калі выступаў са сцэны, яго аб'яўлялі як Смаршчка.
- Ён выступаў на 15-я ўгодкі?
- Не ведаю, не скажу. Другая рэч, разумееце, мог назвацца Бярозкам дзеля таго, што не хацеў свайго прозвішча падаваць, каб не выклікаць пераследу з боку палякаў. Многія ў той час выступалі пад псеўданімамі.
- Я чытала газету і ўбачыла, што адмяняецца канцэрт Забэйды-Суміцкага...
- Дык гэта не мы. Так, то ўжо не студэнты, гэта камітэт арганізоўваў.
- Які камітэт?
- Беларускі камітэт, які быў у Варшаве, у генеральнай губерні

так званай. Мы сцягнулі Забэйд-Суміцкага, як я быў старшынём. У мае студэнцкія гады Забэйда ўсё-роўна выступаў у Вільні, прыязджаў з Польшчы для выступу, хаця жыў у Празе Чэшскай, прыязджаў спецыяльна на канцэрты ў Вільню. У 39-м годзе пачаліся забароны канцэртаў. Былі забаронены нават канцэрты Р. Шырмы. Працаваць наогул стала цяжка. Студэнцкі саюз быў выкарыстаны, дзеля таго, каб прадоўжыць арганічную культуру жыцця ў форме хору, канцэртаў, бо ён не залежаў ад адміністрацыі, ад ваяводства, а залежаў толькі ад універсітэцкіх уладаў, а універсітэцкія ўлады ўсё-такі мелі нейкія больш людскія адносіны. Пераважна прафесары, якія былі ў Вільні, яны былі прафесарамі ў Расійскіх вышэйшых школах, універсітэтах і ведалі, чым пахне гэты пераслед, перажывалі пераслед польскімі дзейнікамі, расійскімі дзейнікамі.

– А ці былі сярод выкладчыкаў беларусы?

– Былі. Нядаўна памёр доктар Драбінскі. Ён быў верным беларусам, быў старшым асістэнтам анатоміі Віленскага універсітэта. Потым, пабачыўшы, што будучыні ніякай, як беларус, не мае, перайшоў на прыватную практыку. Мы спатыкаліся на гадавым балі трох студэнцкіх саюзаў: беларускага, украінскага, літоўскага. Ён заўсёды прыходзіў. Усе ведалі, што ён беларус, што актыўны беларус, быў хрысціянскім дэмакратам, фінансава падтрымліваў іх.

Спецыяльна такіх калежоўскіх адносін я з ім не меў, хаця адзін аднаго добра ведалі. Ён стараўся мяне сцягнуць для другой групы, запрашаў колькі разоў, і я там у яго быў.

– А якая другая група?

– Яна выдавала газету "Беларус". Католікі пераважна ўсе належалі да гэтай газеты. Так што рэлігійны аспект адыгрываў пэўную ролю.

Я, дзякуючы сваім поглядам, не мог туды перайсці. У мяне былі заходы, я быў два разы ў яго, потым ён быў у нас у студэнцкім класе. Раз я спаткаўся ў яго з гэтым яго прэзідэнтам-католікам... Як жа яго прозвіча?..

– Шукелойц?

– Не, ён не з'яўляўся прэзідэнтам, ён быў старшынём грамадскай арганізацыі БАЗА.

– Мусіць Сяжыч.

– Сяжыч, так! Ой, пешка, даруйце за выражэнне. Першай асобе

з яго правам таго ўраду, з новым кіраўніцтвам яму толькі заставалася працаваць і працаваць.

– А хто застаўся там?

– Гэта, значыць дзве асобы з Прагі Чэшскай.

– Захарка?

– Здаецца так, потым яшчэ адна асоба. Яны паўміралі ўсе.

– Які быў камендантам?

– Так.

– Не Астроўскі?

– Не. Перад Астроўскім другая асоба была. Немцы сцягнулі яго з Прагі Чэшскай, доктар... доктар... вось вылецела з памяці. Ён прыехаў сюды ў Амерыку, а потым памёр праз вельмі кароткі час. А! Доктар Яроміч. Ён быў у Турэччыне прадстаўніком БНР, не ўваходзіў ва ўрад. Дык вось ён і застаўся, а ўсе актыўныя паехалі ў Мінск.

– Вы казалі, што з удзелам студэнцкага саюза традыцыйна праходзіў навагодні бал?

– Бал праходзіў і ў іншых студэнцкіх саюхах – украінскім, літвіскім.

– А колькі ў літоўскім саюзе было прыблізна?

– Больш-менш столькі, як беларусаў – каля сотні чалавек.

– Украінцаў было вельмі мала, яны былі даволі актыўнымі, даволі галоснымі. Украінцы і пад Саветаў найбольш актыўнымі былі. Літвісы мелі ў сваёй гімназіі грамадную залу, прыгожая зала была. Там пераважна, у гэтай зале адбываўся бал.

Традыцыя студэнцкага саюза – студэнцкі бал трох саюзаў – апрача чыста таварыскага аспекта меў і палітычны аспект. Паказвалася нагонкі, што не толькі сябруем, але і супрацоўнічаем у палітычных адносінах.

– Але ж гэта была прыгожая шырма, ці сапраўды супрацоўніцтва было?

– Было супрацоўніцтва.

– У чым заключалася гэтае супрацоўніцтва?

– Узгаднялася выступленне, часамі былі пэўныя даклады, якія цікавілі групы ўкраінскія, беларускія, літоўскія. Але шмат не было.

– Адна з мэтай Саюза пэўна была зарганізаваць і паслабіць гэты польскі рух, каб ціск гэты меншы быў, ці вы не хацелі чапаць Польшчы, а толькі рэпрэзентаваць?

– Што вы разумееце не чапаць Польшчы?
– Спрабаваць праз нейкія законы, праз Сойм польскі правядзення нейкіх рэформаў?

– Бачыце, якая справа. Калі былі першыя выбары 1920 г., то ад беларусаў было каля 12 паслоў у польскі Сойм і было 2 ці 3 сенатары. Яны вылузваліся са скуры, каб нешта зрабіць. Ясна, без ніякага выніку. Польская большасць была супраць. Потым палякі сфарміравалі такую выбарчую сістэму, што ні адзін беларус не прайшоў, украінцаў зменшылася. З украінцамі дагаварыліся, украінцы былі мацнейшымі. Літоўцаў амаль што ніколі не было ў польскім сойме, так што не было каму з беларускага боку выступаць у Польскім Сойме і нечага дамагацца. На той час умовы былі створаны такім чынам, што ніякай палітычнай працы не было. Палітычнай, актыўнай і сугуба карыснай працы не магло быць. Мы не маглі выступаць ні ў Урадзе, ні ў Сойме. Працавалі толькі на студэнцкім грунце.

– Гэта ў нечым падобна на беларускія арганізацыі створаныя тут, у Амерыцы?

– Так. Нешта падобнае.

– А ўкраінцы, ці летувісы, калі яны нешта рабілі, запрашалі вас?

– Так. Я быў, я ездзіў на нелегальны ўкраінскі з'езд у Львове.

– У якім гэта годзе было?

– Гэта было недзе ў 1935 ці 1936 годзе. Гэта быў нелегальны з'езд, і палякі адразу даведаліся, што я там быў. Гэта быў нелегальны з'езд ўкраінскіх студэнтаў, а яны былі не толькі з Польшчы, а і з Заходняй Еўропы, з Францыі, пераважна з Чэхаславаччыны, потым з Польскіх універсітэтаў. Нас там паліцыя высачыла, разагнала, беглі, уцякалі па Львове. Я нелегальна паехаў на гэты з'езд, вітаў іх тамака як прадстаўнік беларускага студэнцтва. Я і да гэтага часу з'яўляюся прыхільнікам цеснага беларуска-ўкраінскага супрацоўніцтва да пэўных межаў, таму што не можа быць ніякага супрацоўніцтва з украінцамі, якія хочуць забраць Палессе, забраць беларускія гарады альбо нешта ў гэтым сэнсе. Украінцы маюць апетыты вялікія.

– Колькі чалавек удзельнічала ў гэтым з'ездзе?

– Да 40 чалавек. Украінскія студэнцкія арганізацыі былі вельмі моцныя, не ўпараўнанне з беларусамі.

– А якія яшчэ студэнцкія беларускія арганізацыі дзейнічалі выключна ў Вільні?

– Толькі карпарацыя Скарыны і Беларускі студэнцкі саюз. У свой час у Празе Чэшскай існаваў студэнцкі саюз АБСЭ – Аб'яднанне беларускіх студэнцкіх арганізацыяў. Гэта было ў 20-я гады пакуль там беларусы былі, студыравалі, а потым, калі студыі паканчаліся, яны параз'язджаліся, фізічнай магчымасці далейшага існавання не стала.

– Гэта цікава для гісторыі, таму што ў гэты час у Савецкай Беларусі існаваў камсамол і некалькі такіх моладзевых арганізацый, як "Маладняк", "Узвышша".

– У Савецкім Саюзе не дазвалялася існаванне арганізацыяў. У нас дазвалялася тое да 1929 года. Да 1929 года стараста мне мог сказаць, што будучь непрыемнасці, калі студэнты будучь рабіць тое, што не павінны рабіць, прыводзіў прыклад. Пазней я перажыў польскае астражства за пратэст у абмяжоўванні спектакляў. "Замест таго, каб працаваць на карысць Польскай дзяржавы яны арганізуюць з мясцовых языкоў нейкія спектаклі. Як мы можам такім студэнтам дапамагаць", – казалі палякі.

– А ён ведаў, з кім справу мае?

– Ведаў, таму што я злагыў заяву на гэты спектакль.

– На кожны спектакль трэба было рабіць заяву?

– Трэба злагыць, каб дастаць дазвол. Гэта ўжо зборка людзей, а зборка людзей, каб была легальная, яна павінна быць зарэгістравана і дастаць дазволу.

"Такім студэнтам дапамагаць нельга. Яны разбураюць польскі сад", – казалі. Дык я тады сабраў голас і, значыцца, я б ніколі не сказаў, калі б гэта было цяпер. Я сказаў па неасцярожнасці: "Я злагыў у інтарэсах польскіх для таго, што сярод беларусаў пануе перакананне пашыранае камуністычнай партыяй, што палякі праследуюць беларусаў. Я хацеў праз арганізацыю гэтага спектакля паказаць, што палякі не забараняюць разумецца. Каб змагацца з камуністычным уплывам якраз зрабіў гэта".

Дазволілі. Я думаў, што мяне сашлюць у Картуз-Бярозу. Не саслалі. Цікавая рэч, значыцца, перад вайной яны ссылалі ў Картуз-Бярозу. Але разумееце, саслалі, дапусцім, 18-20 прадстаўнікоў палітычнай беларускай хадэцы, выслалі "камунізуючых", значыць, але не зачапілі яны мяне, не чапалі ксяндза Гадлеўскага, не чапалі як раз правую групу беларускую, не паслалі нікога ў Картуз-Бярозу.

– Там была турма?
– Гэта быў канцэнтрацыйны лагер.
– І адкуль ужо не было выхаду?
– Выйшаў бы. Выхад быў, вайна выбухнула і Польшча трэснула. Каб Польшча не трэснула, невядома што было б. На пачатку верасня 1939 года туды ссылалі. Але нас не кранулі.

– Як Вы лічыце, чаму?
– Таму што палякі ведалі, што мы антыкамуністычныя і да поўнай меры непасрэдна. З другога боку мы з'яўляліся саюзнікамі палякаў. Мы казалі: не можа быць беларусізацыя на той бок мяжы. Якая можа быць беларусізацыя, калі беларускіх там толькі тры газеты, а расійскіх – 12.

Я ўдзельнічаў на ўкраінскім нелегальным з'ездзе ў Львове. Што казалі мне палякі, калі з гэтай нагоды выклікалі? Нічога не казалі. Што яны маглі сказаць? Яны прапанавалі мне, каб я перайшоў на супрацоўніцтва з польскімі ўладамі, абяцалі залатыя горы, прафесуру ва ўніверсітэце на медыцыне і г.д.

– Але вы былі непакісненыя?
– Так! Я сказаў: не для таго я пайшоў у медыцыну, каб пайсці на супрацоўніцтва з вамі. Я пайшоў у медыцыну каб быць незалежным ад вас, і калі ваша акцыя будзе адпаведна з маім палітычным поглядам, то мы можам супрацоўнічаць не толькі ціха, але вельмі галосна без патрэбы прафесуры ва ўніверсітэце.

– Зразумела, а больш вас не выклікалі ў польскую паліцыю?
– Было. У Стоўбцах. Але гэта быў не выклік. Гэта было звязана з польскай студэнцкай арганізацыяй, якая помач арганізоўвала другім... У Стоўбцах, адкуль я паходзіў, адбылася арганізацыйная сходка, каб дапамагчы аднаму беднаму студэнту, і я пайшоў туды. Адміністрацыя польская была. Балазіно – найменшая была вёска, потым, пасля вёскі, была гіміна (гэта некалькі вёсак), мястэчка. Потым быў павет, а потым, пасля павета, паехалі далей. Стараста быў старшынём павета. Павет – гэта ўжо некалькі гмінаў, і ён быў тамака. Ну і я тамака прамаўляў, прапаноўваў дапамагчы студэнтам. Цяжка тым з іх – хто з сялян.

– Я разумею, што для іх былі горш камуністы, таму яны і не забаранялі студэнцкі саюз, паколькі не бачылі ў ім пагрозы.

– Яны мяне не арыштоўвалі, але патрабавалі, каб я зменшыў сваю актыўнасць. Бо мая актыўнасць была для іх таксама некарыснай, як і тая камунізуючая актыўнасць, што супрацоўнічала з бальшавікамі з-за мяжы.

– Хацела запытаць, вы непасрэдна знаёмы былі з Тарашкевічам, ці ён у гэты час ужо выехаў?

– Не. Ён ужо выехаў, я яго не ведаў. Другая рэч, што я быў прыхільнікам Грамады. Больш паважалі Грамаду ў лакальным маштабе за выказ нацыянальнай беларускай думкі. Але аказалася, што не ў лакальным, а ў цэнтральным маштабе яна набыла супрацоўніцтва з камуністычнай партыяй. Я сумняваўся што афіцыйна з гэтым згаджуся. Тады было цяжка, гэта былі 1924, 1925, 1926, 1927 гады. У Савецкім Саюзе быў НЭП і беларусы мелі, як вы кажаце, беларусізацыю нейкую. Яна ўсё-такі была. Былі нейкія магчымасці і нацыянальныя работы былі. Гэта ўжо пасля 1929 года, 30-га, 33-га і г.д., калі яжоўшчына і абэцадаршчына наступіла, тады, значыць, безумоўна пазіцыя была зусім іншай. спачатку ў Петраградскім універсітэце быў пэўны студэнцкі беларускі рух.

Таксама ў пераважна каталіцкі. Там было шмат беларускіх ксяндзоў, якія былі нацыянальна свядомыя і г.д. Цікавая рэч, што беларускія католікі, беларускія ксяндзы актыўна ўвязаліся ў беларускую нацыянальную работу, а потым гэтага не заўважалася, неяк паадыходзілі, пагубляліся. Відаць таму што прыклады былі такія: калі пачынаеш беларускую, забываеш пра польскую мову ў касцёле і непрыемнасці адразу атрымоўваюцца там.

На мяне найбольш грамаднае ўражанне зрабіў ксёндз Гадлеўскі. Пераважна католікі ў першую чаргу – святары, а потым ужо беларусы ці прыхільнікі той ці іншай палітычнай арганізацыі. Ксёндз Гадлеўскі ў першую чаргу быў беларусам, а потым католікам. І таму яго іншыя каталіцкія ксяндзы-беларусы не любілі, проста ненавідзелі яны яго.

– А Адам Станкевіч, наадварот быў?

– Адам Станкевіч у першую чаргу ўсё-такі быў католікам, мне здаецца. Альбо, магчыма, можна сказаць, Адам Станкевіч быў роўна і беларус і католік аднолькавай вагі. Можна сказаць у такі спосаб, каб правільна выразіць яго погляд. Але другія ксяндзы былі ў першую чаргу ксяндзы. Я ніколі не забуду выпадак у 1939 годзе ў Баранавічах.

Гэта было ў верасні ці перад вераснем, калі выбухнула вайна. Я затрымаўся ў доктара Вайтэнкі і прыбеглі два беларускія ксяндзы: "Дзе ксёндз Гадлеўскі? На Усходзе адкрываюцца вялікія магчымасці рэлігійнай работы, а ён недзе ездзіць". А ён быў тады ў Берліне і даваў беларускія перадачы. "Ён недзе балтаецца там замест таго, каб несці Слова Божае", – гарэла ў іх. Я не вытрымаў, і так наехаў на гэтых двух ксяндзоў, што ім аж мутарна стала: "Дайце меры, царства нябеснае! Давайце дзяржаўнае што-небудзь рабіць. Хочаце беларускую работу рабіць – я вам дапамагу, каб вы ў Баранавічах аднялі. Я паспрабую, каб гэтага паляка забралі, а вас прызначылі". А ў Баранавічах вялікі касцёл быў, а ксяндзом – паляк. Не, яны не захацелі гэтага, яны хацелі каб у Баранавічах надалей ксёндз быў паляк. Яны хацелі ў Савецкім Саюзе на ўсходзе Беларусі, дзе не было ксяндзоў і там толькі праводзіць свой каталіцызм.

Я думаю, што ў тых варунках у якіх Беларускі студэнцкі саюз працаваў, ён зрабіў да поўнай меры велізарную работу, і рабіў усё магчымае, што можна было, і дасягнуў усяго магчымага, чаго можна было дасягнуць тады ў сэнсе чыста палітычным. Ён паказаў магчымасць супрацоўніцтва праціўных палітычных кірункаў – камуністаў, хрысціянскіх дэмакратаў, нацыяналістаў і г.д. Мы працавалі разам у адной арганізацыі. Гэта таксама сведчыць аб палітычнай спеласці тагачаснага беларускага студэнцкага руху.

– А вось зараз, што б вы хацелі змяніць, што вы лічыце няправільным ці памылковым у дзейнасці былога Беларускага студэнцкага саюза?

– Мне здаецца, што без нараджэння арганізацыі нічога больш няможна было зрабіць у тых абставінах, у якіх праходзіла жыццё. Былі пад абухам двух камянёў... Гэта не такое лёгкае жыццё.

– А з Танкам у вас былі сустрэчы?

– Вельмі прыемныя, мне здаецца, што ён шанаваў мой погляд, а я шанаваў яго погляд.

– Калі вы ў першы раз з ім спаткаліся?

– У студэнцкім саюзе.

– Ён і раней прыходзіў?

– Так. Амаль на ўсіх студэнцкіх арганізацыйных зборках быў. Ён сваю першую кніжку там выдаў "На этапах", якая была зліквідавана,

канфіскавана палякамі. Між намі, я нядаўна да яго напісаў ліст. Я яго адрасу не ведаў, так што я напісаў на адрас газеты "Літаратура і мастацтва" з тым, каб уручылі яму. Не ведаюі атрымаў ён ліст, ці не? Я напісаў яму дзеля таго, што сітуацыя палітычная ў некаторай меры мяняецца, што мая асоба цяпер на дадзеным этапе ўяўляецца менш камернай для яго і што я вельмі быў бы рады навізаць старыя нашы суадносіны, якія былі ў віленскія часы. Не ведаю, ці ён гэты ліст дастаў і як на гэты ліст зрэагаваў.

– А тады Танк трымаўся якіх поглядаў?

– Танк тады камізуючым быў. Але, безумоўна, тады ён не мог выразна выступіць і прапагандаваць камуністычную ідэалогію і камуністычную праграму альбо нешта іншае ў гэтым сэнсе. Але ягоныя творы былі ў пэўнай меры пазітыўныя, адбівалі ягоны погляд. Другі паэт быў там (прозвішча не памятаю) слугой патрыятычным, значыцца, беларускі патрыёт, але потым, калі бальшавікі прыйшлі, ён пачаў спяваць нейкія бальшавіцкія песні, перамяніўся на 150 працэнтаў.

– А паэзія Танка была папулярнай?

– Так. Ён быў даволі прыемнай асобай, асабістыя кантакты з ім былі вельмі прыемныя. Ён як Заходняя Беларусь была занята, паехаў на Усход. Не ўсе ж падаліся на Захад, я і Тумаш паехалі на Захад. Замест таго, каб паціснуць працягнутую руку Савецкага Саюза, мы схавалі свае рукі ў кішэні і пайшлі на Захад.

– Паехалі на роварах?

– Так, на "дамках", дамскіх роварах.

– Вельмі шмат людзей, якія належалі да Беларускага студэнцкага саюза, апынуліся потым у эміграцыі, ці вы не можаце так сказаць?

– Пэўная частка. Не можна сказаць, што вельмі шмат.

– Пераважна пайшлі ў Саюз, у Саветы, так?

– Савецкая Армія акупавала іх. Але не забывайце другога моманту, нянавісць да палякаў павялічвала сімпатыі да Савецкага Саюза. Калі Савецкі Саюз заняў Заходнюю Беларусь, то яны ўсе ўключыліся ў змаганне з польскім элементам і пачалі рабіць прасавецкую работу да абставін часу. Потым пабачылі, чым яна пахне і пачалі памалу адсоўвацца, але адсунуцца ім было даволі цяжка. У Савецкім Саюзе, адсунуцца афіцыйльна – гэта вельмі цяжка. Нянавісць да польскага элемента, да палякаў перавышала ўсё паняцце рэальнага думання сярод

беларускай інтэлігенцыі, якая была пераважна беспрацоўная і пацярпела матэрыяльна ад польскай акупацыі.

— Камуністы, саветы далі ім працу?

— Безумоўна, усе былі настаўнікамі, прафесарамі г.д. Праўда, праз тэўны час, праз калектывізацыю іх пасадзілі. Тое самае, як пры беларусізацыі – Тарашкевіча, якога ў 1937 расстралялі. Вось вам і сімпатыя бальшавіцкая ў адносінах да замучанага нацыянальнага беларускага народа. Гэтая асоба, якая змагалася за лепшую долю для беларускага народа, была абмяняна, выкуплена з тым, каб быць, значыцца, расстралянай. Вось вам савецкая палітыка ў адносінах да беларусаў.

Разумеете, адным словам, нельга было не рабіць тое, што мы рабілі. З тымі лічацца, хто мае сілу. Калі вы не будзеце мець сілы, з вамі ніхто лічыцца не будзе, і ў першую чаргу – бальшавікі. Не будуць лічыцца. А цяпер, цікавая рэч, разумеете, я асабіста не веру гэтай сучаснай уладзе. Таму што тыя самыя людзі, якія праз цэлы час вялі да сённяшняга такую нацыянальную палітыку ў адносінах да беларусаў займаюць зноў тыя самыя пазіцыі, яны змянілі шыльдачкі і засталіся. Я не веру, што погляды можна мяняць як рукавічкі. Палітычных поглядаў, палітычных перакананняў нельга мяняць як шкарпэткі. У гэтым я перакананы. Таму апынуўшыся на Захадзе, а потым у Амерыцы мы, былыя сябры Беларускага студэнцкага саюзу, працягваем нашу барацьбу, развіваем беларускія традыцыі.

— Добрыя вы калёсы ўзялі тады, з'ехалі на роварах своечасова, невядома што там было б тады.

— Я ведаю, што было б...

Антон Шукелойць

Наша гутарка з сп. Антонам Шукелойцем, легендай беларускай эміграцыі ў Амерыцы, вялікім адраджэнцам, не пра эміграцыю і не пра Беларуска-Амерыканскае Задзіночанне (БАЗА), адзіным кіраўніком якога ён з 'яўляецца, а пра тую пару беларускай гісторыі 30–40-х гадоў, якую цяпер мала хто і помніць. Антон Шукелойць быў удзельнікам тых падзей, сведкам адраджэння нацыянальнай свядомасці беларускага студэнцтва.

Напярэдадні выдання гэтай кнігі, у жніўні 2009, я тэлефаную сп. Антону Шукелойцю, каб удакладніць некаторыя імёны яго былых настаўнікаў. Застаць сп. Антона ўдалося не адразу. Зранку да вечара ён у колавароце грамадскіх спраў, да хаты прыходзіць позна. І толькі калі спякота на Манхэттане сягнула да рэкордных 34 градусаў, спадар Антон прыйшоў дадому раней звычайнага, і мне пашчасціла перагаварыць з ім.

– Святлана? Вельмі рады чуць вас, – чуўся ягоны бадзёры па-ранейшаму малажавы голас. – Даўненька не гутарылі. Як бацька, што новага ў клубе "Спадчына"? Вы дзе, у Нью-Йорку? А то бы я заўтра сустрэў вас дзе...

Дзядзька Антош па-ранейшаму не шкадуе ні часу, ні сілаў на карысць Бацькаўшчыны. Час, здаецца, не ўладны над ім. Імёны настаўнікаў узгадаў мне адразу, быццам бы развітаўся з імі ўчора.

Я ўдакладніла некаторыя дэталі. Дамовіліся пра нашу сустрэчу на восень, калі плануецца адбыцца прэзентацыя гэтай кнігі.

– Вельмі добрую справу вы зрабілі, спадарыня Святлана. Мне вельмі прыемна вітаць праз вашу кнігу беларускіх чытачоў.

Беларусы Бацькаўшчыны, а найперш моладзь, павінны ведаць пра тыя складаныя часы беларускага Адраджэння.

– А як вы лічыце, сённяшня моладзь мае той беларускі запал, што быў у маладых людзей вашага пакалення?

– Час, пэўна іншы, ды і абставіны іншыя, – крыху падумаўшы сказаў спадар Антось. Але сённяшня беларуская моладзь, студэнты, якія ідуць на мітынгі, мельмі моцна свядомыя людзі. Традыцыі тых часоў працягваюцца і сёння. І мы павінны данесці іх да нашых нашчадкаў.

Ніжэй падаюцца ўспаміны Антона Шукелойця, запісаныя 15 гадоў назад.

Сам насам з Шукелойцем

Гутарка з гэтым вядомым беларусам замежжжа атрымалася даволі вялікая, змястоўная. Каб ашчадна аднесціся да кніжнай плошчы і не забытацца ў дыялогу мною ўведзены скароты, сэнс якіх чытач лёгка зразумее: С.Б. — Святлана Белая, Ш. — мой суразмоўца – Антон Шукелойць.

– Спадаар Антон вы паступілі ва ўніверсітэт у 1935 годзе?

Ш. – Так. Я выбраў спецыяльны факультэт славянскай філалогіі і этнаграфіі. Але нам трэба будзе вярнуцца крыху да гімназіі, таму што з Вільняй я быў перад гэтым знаёмы. Мы ў Польшчы былі напаўэмігранты, таму што мае бацькі з 1905 і да 1914гг. былі ў Петраградзе. Бацька мой быў уладальнік бізнесу. Яны з суседям мелі невялічкую мясную фабрыку і некалькі магазінаў. Бацьку забралі на фронт у 1914 г., і мы мусілі выехаць, маці мая выехала да дзёда. Адна частка нашай сям'і пераехала ў Вільню, другая – да сястры маці. Яна мела двух дзяцей, старэйшых за мяне. Адзін хлопец яе вучыўся ў каталіцкай духоўнай семінарыі (потым стаў святаром), а яго сястра займалася на гістарычным факультэце Віленскага ўніверсітэта. Так што ў Вільні я часта бываў у іх. Сям'я гэта была такая: матка, сястра маёй маці – беларуска, а бацька быў літовец.

Дзядзька мой Сергіевіч з рэспектам беларускай мовы вадзіў там мяне ў беларускія арганізацыі, у касцёл святога Мікалая, дзе адбывалася служба для беларусаў і католікаў. Я мусіў пайсці ва ўніверсітэт адразу пасля сканчэння гімназіі. Ужо ў гімназіі я, як беларус, меў дрэнную рэпутацыю. І калі б я прапусціў год альбо два, то мне прыйшлося б браць у старасты пасведчанне аб маёй маральнасці. Яны б мне яго ў наступным годзе не далі, і ва ўніверсітэт я паступіць не змог бы. Таму я мусіў адразу пасля гімназіі ісці без пасведчання.

С.Б. – А рэпутацыю атрымалі за свае нацыянальныя погляды?

Ш. – І сацыялістычныя і нацыянальныя. Я меў такую дрэнную рэпутацыю, што і на брата майго малодшага паўдзейнічала.

С.Б. – Які вучыўся ў гімназіі?

Ш. – Які не вучыўся ў гімназіі. Які скончыў пачатковую польскую школу і закончыў агранамічную школу. Але ён хацеў ісці ў войска, дык яму гэта пасведчанне не далі.

Я мусіў адразу ісці ва ўніверсітэт. Але, калі я яшчэ быў у старшым класе гімназіі прафесар Мушынскі з Кракаўскага ўніверсітэта прыслаў такі апытальнік, дзе яго цікавілі розныя тэмы з этнаграфіі. Я меў у гімназіі апытальнік аб свяце вясны на Беларусі. Я яго вельмі дакладна выканаў і са старымі жанчынамі і з песнямі і гэтак далей. На яго гэта зрабіла такое добрае ўражанне, што ён запрасіў мяне ва ўніверсітэт. Сказаў, што ён пераязджае ў Вільню на некалькі гадоў ва ўніверсітэт, каб знаходзіцца на памежжы літоўскіх і беларускіх этнічных вёсак. Ён хацеў каб я таксама паступіў ва ўніверсітэт. І таму я на запросіны прафесара Мушынскага паступіў на гуманістычны факульт. Хаця гэтым засталіся вельмі незадаволеныя мае настаўнікі з Ашмянаў.

С.Б. – А бацькі?

Ш. – Бацька не жыве ўжо. Незадаволеныя былі мае палітычныя настаўнікі з Ашмянаў. Яны хацелі каб я ішоў на юрыдычны факультэт. Таму што для палітычнага дзеяча вельмі патрэбны юрыдычныя, а не гуманітарныя навукі. Ва ўніверсітэце яшчэ прафесара Мушынскага не было, і я паступіў на славянскую філалогію. Па славянскай філалогіі прафесарам быў немец Кашмідэр, якога палякі запрасілі ва ўніверсітэт. Вялікі прыяцель беларусаў, ён быў апекуном нашых беларускіх арганізацый ва ўніверсітэце. Арганізацыі ва ўніверсітэце

мелі сваіх апекуноў, якія перад адміністрацыяй універсітэцкай былі адказныя за дзейнасць дадзеных арганізацый. У гімназіі я вучыў французскую мову і нават матуру здаваў з французскай. Калі паступіў на філалогію, прафесар Кашмідэр сказаў: "Як вы будзеце з філалогіяй, калі не ведаеце нямецкай мовы?" У тыя міжваенныя часы найвышэй славянскія навукі існавалі ў Нямеччыне. Асноўная граматыка на славянскай мове – гэта лексіка. Таму мусіў я вывучаць нямецкую мову, як лектарат. Гэта не тое, што ў гімназіі. Тут яе вывучалі, каб карыстацца навуковай літаратурай. Ва універсітэце я быў на сваім месцы. Этнаграфію я студыяваў. Потым прафесар перацягнуў яшчэ на этнаграфію цэлы шэраг людзей, якіх ён ведаў і, найперш, літоўца Ёзаса Альдуліса, камуніста, ён выцягнуў яго з турмы. Пасля з прыродазнаўчага факультэта перацягнуў Цітовіча. Ён скончыў сельскагаспадарчыя навукі (сельгас факультэт). Мушыньскі таксама перацягнуў яго да сябе. Так што мы з ім многа працавалі, ездзілі з Цітовічам супольна песні запісваць. Я вось таксама думаю ўспаміні пра Цітовіча напісаць, як у маёй вёсцы запісвалі песні з ім. Вельмі багаты фальклор. Вёсачка невялікая, але яна пазбегла гарадскога ўплыву. Там да канца яшчэ захавалася абраданасць. Кароў гналі ў поле вясною – трэба было яйкі класці заўсёды пад хлеб ці ганак. Вельмі сурова захоўвалася ўся абраднасць. Так што на мяне гэта таксама ўплыў рабіла, я палюбіў этнаграфію. Мяне перацягнулі з тых, хто мог працаваць. Я з імі многа хадзіў, у мяне нават ёсць два фотаздымкі дзе мы разам.

С.Б. – З Цітовічам ці прафесарам?

Ш. – З прафесарам. З Цітовічам таксама ёсць. З ім агульны здымак. З прафесарам, там дзе я з ім збіраў фальклор у вёсках каля Вільні.

С.Б. – Язэп Драздовіч некалі таксама там падарожнічаў.

Ш. – Язэп Драздовіч хадзіў таксама з прафесарам, яны недзе ездзілі, збіралі матэрыялы для музея.

С.Б. – Колькі тады было на вашым гуманістычным факультэце чалавек?

Ш. – Бачыце, этнаграфія – гэта такі вузкі прадмет. Таму чалавек з восем было. Але на лекцыі прыходзіла многа, усе географы, напрыклад. Яны нават не з гуманістычнага факультэта. Быў такі

матэматычна-прыродаведчы факультэт. Але яны абавязаны былі здаваць іспыт з этнаграфіі. І таму яны ўсе прыходзілі, часам ездзілі на экскурсіі. Пасля, частка гісторыкаў прыходзіла, якая цікавіліся старызнай. Апрача этнаграфіі была ў мяне цікаўнасць да педагогікі. Мяне цягнула да працы ў школе. Я ўжо будучы вучнем гімназіі, хлопцам заўсёды памагаў рабіць лекцыі. У другім класе ў мяне была цяга да рэпетыцыі (калі нехта адстае, дык з ім робяць тады вярчэнні заняткі). У польскіх гімназіях ці ў старых царскіх гімназіях, калі нехта адстае, то ён мусіць узяць настаўніка, з якім бы ён дадзены прадмет падганяў. Але вельмі часта, калі нехта прыходзіў з іншай школы, я рабіў лекцыі і дапамагаў вельмі здольным хлопцам. Адным з іх быў сын настаўніка гімназіі, дарэчы сваяк вядомага мастака Рушчыца. Але першы год у гімназіі ён быў недысцыплінаваны, бацькоў не слухаў, і таму бацькі папрасілі, каб нейкі хлопец з ім сядаў разам і рабіў лекцыі. А пасля, калі ўжо я зрабіў сабе імя добрага настаўніка ці, як у нас называлі, рэпетытара, дык ужо мяне многія бралі на працу. Былі такія, што я цікавіўся, як да яго знайсці “ключык”, падыход. Таму ва ўніверсітэце браў урокі педагогікі.

Вельмі цікавым быў прафесар па педагогіцы – Мар’ян Масоніус. Ён выкладаў гісторыю беларускай педагогікі і школьніцтва, псіхалогію. Тады яму было гадоў 90. Але ён быў вядомым літаратарам-філолагам і таму пры арганізацыі Віленскай беларускай гімназіі выступіў адным з яе арганізатараў.

Імя прафесара беларускай культуры Мар’яна Масоніуса, асабліва часоў “Нашай Нівы”, было вядома так, як і прозвішча Рушчыца, скажам. Вельмі цікавы прафесар быў. Ён глухаваты быў. Калі канчаў лекцыю і падымалі пытанні, то ён ужо хадзіў па зале. Але ў яго былі асістэнты, многа іх было. Сямінары былі, і вось на семінарах гэтых адпадалі ўсе пытанні. Бо там цяжкія заўсёды заданні для студэнтаў былі, з кніжкі на французскай мове ці на нямецкай пытанні, цяжка працаваць было. У канцы года на семінарах адпадала каля 200 студэнтаў. Усяго гэта некалькі факультэтаў было. Гуманітарны ці гуманістычны цалкам, матэматычна-прыродаведчы і мастацкі. Яго прадмет абавязуючы быў для ўсіх тых, хто хацеў ісці далей вучыцца.

С.Б. – А колькі тады ва ўніверсітэце факультэтаў было?

Ш. – Факультэтаў, па-мойму, было 6. Тэалагічны, гуманістычны,

юрыдычны, матэматычна-прыродаведчы, медычны і была яшчэ пры медычным факультэце студыя фармацэўтычная і пры матэматычна-прыродаведчым – земляробчы факультэт.

С.Б. – А мастацтва?

Ш. – Мастацтва было. Мастацкі факультэт быў. Закладаў яго Рушчыц. Вельмі багаты быў факультэт такі. З нас, беларусаў, пасля яго заканчэння выйшлі два такія выдатныя мастакі, як Сергіевіч і Сяўрук.

С.Б. – Драздовіч там не выкладаў?

Ш. – Не, ён толькі ў гімназіі выкладаў. Яшчэ мастацкая школа ў Вільні была, сярэдняя. Там Сяўрук выкладаў. Там пасля Рушчыца прафесар Слюндзінскі быў. Слюндзінскі вельмі арыгінальны прафесар, яго вучнем быў Сяўрук, так як у Рушчыца – Сергіевіч. Гэтыя два мастакі наогул найвыдатнейшыя мастакі з Віленскага ўніверсітэта, другіх такіх выдатных не было.

Я многа ездзіў, збіраў матэрыялы для музея. Летам заўсёды працаваў у этнаграфічным музеі Віленскага ўніверсітэта. Там ёсць некалькі экспанатаў дарагіх для мяне, вывезеных з маёй хаты. Адзін – гэта вельмі рэдкая скульптура Хрыста Журботнага. Гэта вельмі пашыраная скульптурка. Тут на эміграцыі яна ёсць у Юлі Андрусішынай, паходзіць ад Луцкевіча. У нас у этнаграфічным музеі такой фігуркі не было. Таму я са сваёй хаты перадаў яго туды. Праблема была – Хрыстосік стаяў у кутку запылены. Калі я хацеў забраць, то цёткі падымалі вэрхал супраць мяне. Потым я ад гэтых цётак забраў іконку зробленую бісерам. Цяпер я дапамагаю ў Беларусі аднаўляць гэта мастацтва. У Беларусі бісерам вышываюць у горадзе Ветка на Гомельшчыне.

С.Б. – Ікона бісерам? Што яна ўяўляла сабой?

Ш. – Ікона Божай Маці, хаця гэта было так даўно і я ўжо не помню. Гэта два мае даражэйшыя экспанаты, якія я пакінуў у музеі з маёй хаты.

С.Б. – Гэта быў этнаграфічны музей Віленскага ўніверсітэта? Асновай музея была беларуская культура?

Ш. – І літоўская. На Віленшчыне вёскі раскінутыя, ёсць вёскі і літоўскія. Ёсць вёскі такія, дзе спаланізаваныя літоўцы, або беларусы. Там цяпер ёсць моцная польская калонія. Гэта вёскі былыя або літоўскія, або беларускія.

С.Б. – Калі ласка, раскажыце крышачку пра гэты музей. Вось музей Луцкевічаў быў прыкладна з 5 пакойчыкаў. Маленькіх сціплых. Экспанаты стаялі, дзе толькі была мясцінка. Цікава пра этнаграфічны Віленскі музей, у якім корпусе універсітэта ён знаходзіўся?

Ш. – Віленскі этнаграфічны музей быў вельмі багаты таму, што дырэктаркай музея была доктарша Смаляроўская, жонка прафесара. Яна шмат часу аддавала арганізацыі музея і мела магчымасць даставаць грошы на закуп матэрыялаў і ўтрыманне супрацаўнікоў. Студэнты там працавалі заўсёды. Дзе ён знаходзіўся? Гэта быў цэлы аддзел этнаграфіі пры універсітэце, у які ўваходзіла зала для лекцый, кабінеты для працы асістэнтаў і музей. Былі залы цалкам занятыя экспанатамі, а недзе экспанаты на калідорах віселі.

С.Б. – Значыць усё захоўвалася ў корпусе універсітэта?

Ш. – Так. Частка на другім паверсе старога будынка, цэлая зусім незалежная частка. Там размяшчалася этнаграфія. Апрача гэтага побач быў археалагічны музей. У гэтым самым будынку дзве лішнія залы займаў археалагічны музей. І этнографы, і мастакі былі абавязаны займацца археалогіяй. Адзін з экзаменаў быў археалагічны. Мусіў адбыць курс лекцый пасля раскопкі на Бекішавай гары ў Вільні. Кіраўніцай археалагічнага музея была доктар Цэгак-Галубовіч. Яе муж – калега Галубовіч, паходзіў з Маладзечаншчыны, этнаграфію праходзіў разам са мной і пасля ў Польшчы спецыялізаваўся. Ён нават прафесарам археалогіі стаў. Там і памёр.

Праца на раскопках была вельмі цікавай. Вялася ў Бекішавай гары. Гэта старыя славянскія могілнікі. Бекіш у часы Сцяпана Батуры быў галоўнакамандуючым войскам ВКЛ, мадзьяр. Батура таксама быў мадзьяр, дык ён узяў яго. Бекіш па веры належаў да той самай групы, што Сымон Будны, Цяпінскі. Таму ксяндзы і праваслаўныя святары не дазволілі яго пахаваць, калі ён памёр, на могілках. Тады быў прынцып: хаваць на могілках па веры. А паколькі ён быў разам з Будным антытранітарыем, дык яны не дазволілі. Але кароль упёрся, гэта такі заслужаны быў ваеннакамандуючы, пад Полацкам вайну выйграў. Дык узяўся кароль пахаваць яго на адной з найпрыгажэйшых гор у Вільні, яго імем называецца гара і, дарэчы, паколькі ён быў такой адыёзнай асобай для праваслаўных у царс-

кія часы, яго помнік знішчылі. Для палякаў ён таксама невыгодны быў, бо не католік, таму магілы не захавалася, толькі гара Бекішава. А дзе ён пахаваны, у якім канкрэтным месцы, ніхто не ведае. Паколькі гэта старое месца ў Вільні, то мы праводзілі там археалагічныя раскопкі. Недзе ёсць матэрыялы вельмі цікавыя і вельмі некарысныя для літоўцаў. Таму што першыя насельнікі ў Вільні былі славяне.

С.Б. – Колькі прыблізна экспанатаў было ў музеі? Ён быў вялікі?

Ш. – Музей быў вельмі вялікі. Экспанаты ўсе былі выстаўлены. Асабліва вопратка. Яе раз у год трэба было перастаўляць, пераглядаць і бараніць ад молі, каб не папсавалася. Народных паясоў было многа. Дарэчы адзін з найцікавейшых экспанатаў, які захоўваўся ў Віленскім музеі ў Луцкевіча, быў дыван з народных паясоў. Каля 130, ці што, паясоў розных.

С.Б. – А слувкія паясы былі?

Ш. – Ад нас гэта не залежала, гэта не этнаграфія – слувкія паясы Багуслаўскія. Але былі вельмі цікавыя.

У сучасных беларускіх музеях многа такой старызны, усё гэта ёсць. Я таксама стараўся знайсці старыя, чаго не было. Вельмі багаты быў аддзел рыбаловства, сеткі. Таму што дырэктарка музея доктарскую працу сваю рабіла з рыбаловства на азёрах Троіцкіх.

Стараліся папаўняць музей асабліва жанчыны. Праўда, дзяўчаты больш займаліся такімі прадметамі, па якія не трэба было ездзіць.

Прыехаўшы ва ўніверсітэт я адразу ўступіў у Беларускі студэнцкі саюз. Каб у яго ўступіць трэба было мець дзве рэкамендацыі. Адну доктар Тумаш даў, а другую доктар Войценка, які мяне ведаў раней. Доктара Тумаша я ведаў, калі быў вучнем гімназіі, прыязджаў у Вільню. Я тады наведваў беларускія арганізацыі, з ім пазнаёміўся ў бібліятэцы ў Рублеўскіх. Там быў аддзел саветыкі, якім загадваў мой далёкі сваяк Мар'ян Пецюкевіч, таксама этнограф (ягонага брата сын – паэт Пецюкевіч Уладзімір).

С.Б. – Бібліятэка Рублеўскіх лічылася прыватнай?

Ш. – Не, яна па-мойму была гарадская. Вельмі цяжка цяпер сказаць, дзяржаўная ці гарадская. Пры ёй была яшчэ школа палітычных навук. Там нашы беларусы вучыліся. Адна з навучэнак – Люда Бяленіс. Гэта менш цікавая школа была, але пры ёй вельмі

багатая бібліятэка Ўрублеўскіх, якая мела “закрыты” савецкі аддзел і каб туды прыйсці пачытаць, трэба было мець дазвол. Але паколькі дзядзька мой быў дырэктарам гэтага аддзела, я там заўсёды цікавіўся, і Тумаш там чытаў. І Танка туды я зацягнуў у першы раз, калі той вярнуўся з турмы.

С.Б. – Студэнцкі саюз быў папулярны ў Вільні. Гэта была адзіная легальная арганізацыя?

Ш. – Было шмат легальных. Ёсць мой успамін у “Беларусе” пра Беларускі студэнцкі саюз. Я там пачынаю з таго, што ў Заходняй Беларусі найбольш уплывовыя былі дзве арганізацыі: Грамада, якая мела 100000 сяброў і Беларускі студэнцкі саюз, які меў каля 100 сяброў.

С.Б. – А вось Тумаш лічыць, што было каля 50 сяброў.

Ш. – Не, ён заўсёды меў болей. Недзе ад 60 да 100 сяброў, у гэтых межах. Проста ад яго часам адкальваліся групы. У той час, напрыклад, 20 чалавек арганізавалі карпарацыю “Скарынія”.

Беларускі студэнцкі саюз меў рэпутацыю левай арганізацыі, хаця розных палітычных кірункаў. Людзі там былі ад правых нацыяналістаў, сацыялістаў і камуністаў. І таму тыя беларусы, якія пападалі ва ўніверсітэт, не ўсе ішлі ў студэнцкі саюз, некаторыя не хацелі, бо ведаеце, пасля заканчэння ўніверсітэта, як сябрам Беларускага студэнцкага саюза, разлічваць на дзяржаўную працу нельга было. І нават для лекараў, якім быў Тумаш, нават ім не было магчымасцяў дастаць працу на Заходняй Беларусі, а трэба было шукаць недзе ў межах этнічнай Польшчы. Таксама і для розных іншых, што канчалі, напрыклад, па сельскагаспадарчых навук. Яны мусілі выязджаць у Польшчу, у Заходняй Беларусі знайсці работу цяжка было. І дзеля гэтага ва ўніверсітэце, польскі ўрад стараўся стварыць нейкую арганізацыю, каб з Беларускага студэнцкага саюза адцягваць моладзь. Скажам, было такое Таварыства земляў паўночна-ўсходніх, карпарацыя Скарынія да гэтых належала. Гэта беларуская карпарацыя, але група студэнтаў правага кірунку. У іх камуністаў і сацыялістаў не было. Яны, гэтыя карпарацыі, мелі іншы тып, іншыя традыцыі. Яны прыходзілі з нямецкіх універсітэтаў. У асноўным там таварысцкае жыццё.

С.Б. – Гэта значыць вечарыны ладзілі, пілі піва?

Ш. – Вечарыны ладзілі, выпівалі піва, у сувязі з гэтым песні прыгожыя розныя студэнцкія пелі.

С.Б. – Гэта значыць адмова ў палітычным і нацыянальным жыцці?

Ш. – Адмова ў палітычным жыцці. Прынамсі на мяне такое ўражанне рабіла іх форма з корцікамі альбо шпагамі.

С.Б. – Са шпагамі хадзілі на заняткі?

Ш. – Неўсюды хадзілі, але як трэба было, на ўрачыстасць нейкую – яны са шпагамі. Кожная з гэтых групіровак мела нейкія свае знакі адрознення. Кпялюш, напрыклад. Апрача таго ў іх былі такія нейкія паяскі цераз плячо. У беларускім студэнцкім саюзе капялюш быў белы, наўерсе "БСС" было вышыта залатым (г. зн. – Беларускі студэнцкі саюз) і бел-чырвона-белая акалышка. Гэта паясок таксама такі быў, вы пабачыце там, на здымках ёсць. Ён быў тканы.

С.Б. – А якога колеру?

Ш. – Бел-чырвона-белы.

У скарынічаў былі шапкі аксамітныя чорныя, а ў нас – аксамітныя белыя. Апрача нашых быў і агульнаўніверсітэцкі студэнцкі капялюш. Нешта падобнае на французскі дэкаль, толькі ён не стаячы, а звальваўся і пры тым гэта частка квадратная была, а не круглая. На ім быў герб – воўчыя зубы. Гэта герб караля Баторага. І тут вось пад гэтым гербам на капелюшы былі шнурочки. Яны мелі розныя колеры факультэтаў. Гуманістычны факультэт меў сіні, а медыцына, напрыклад, чырвоны, мастацтва – жоўты шнурочак. Я, большай часткай, насіў гэты агульнаўніверсітэцкі капялюш. Бо як я ехаў на вёску, то ў ім там лягчэй было з паліцыяй ладзіць.

С.Б. – У той перыяд ужо вядома было, што бел-чырвона-белы сцяг – гэта сцяг Беларусі? Не забаранялі яго?

Ш. – Забаронена не было, але адносіны да колераў нашага сцяга былі дрэнныя. Як вы з'явіліся на вёсцы ў такім капелюшы, вам могуць не дазволіць пайсці запісваць этнаграфічныя матэрыялы. У мяне раз забралі фатаграфічны апарат. Прафесар мусіў хадзіць, каб забраць яго назад. Так што, капелюшы гэтыя розныя былі. Акалышкі капелюша і паясок цераз плячо былі аднаго колеру. Я вось у скарынічаў не помню. У іх, здаецца, нешта сіняе было, залаты колер, чорнае нешта. Паглядзіце Галякова кніжку. Перавязкі вялікія былі.

С.Б. – Як у сватоў?

Ш. – Так.

С.Б. – У скарынічаў былі шпагі. А ў вас?

Ш. – Не. Гэта ж дэмакратычная арганізацыя, смяяліся б з гэтага.

Апрача гэтага, што студэнцкі саюз рабіў? Ну, па-першае, самаадукацыя, лекцыі былі з розных нагодаў, святкаванняў. Пасля – ладзілі канцэрты. Свой хор быў пры Беларускам студэнцкім саюзе, хор Шырмы. Паводле пісьменніка Арсена Ліса, гэта быў найлепшы хор у Вільні. Далей, канцэрты ў вялікай зале, найбольшай зале універсітэцкай. Студэнцкі саюз карыстаўся ўсімі тымі прывілеямі, якімі карысталіся універсітэты ў Польшчы. А ў Польшчы універсітэты да 1933 года заставаліся так званымі універсітэцкімі аўтаноміямі. Гэта значыць, што універсітэты былі дзяржавамі ў дзяржаве. Студэнта нельга было арыштаваць, судзіць не можна. Судзіў яго толькі універсітэцкі суд і г.д. Паліцыя не мела права зайсці ва універсітэт. Так што, карыстаючыся гэтымі прывілеямі беларускі студэнцкі саюз ладзіў заўсёды вельмі прыгожыя канцэрты Забэйды-Суміцкага.

С.Б. – Забэйда-Суміцкі даў два канцэрты для БСС?

Ш. – Можа, і болей. Пасля, у 1939 годзе, такі канцэрт не дазволілі зрабіць. Вельмі цяжкія ўмовы былі. Рэктарам быў ксёндз.

С.Б. – Як яго прозвішча?

Ш. – Ягонае прозвішча Вуйціцкі, прафесар тэалагічнага факультэта. Ён даў загад – для яўрэяў асобныя лаўкі ўвесці. Супраць гэтага студэнцкі саюз пратэставаў. Калі загадалі яўрэям сядзець з левага боку, дык і нашы студэнты разам з імі сядалі. Там бойкі былі, бо іх адцягвалі палякі. Спыніўся універсітэт, закрылі, мусіць, на месяц дзейнасць. Так антысеміцкі была настроена польская дзяржава перад вайной. Можа, не столькі дзяржава, колькі моладзь, асабліва ва універсітэтах. Увесь час бойкі былі.

С.Б. – Студэнты біліся паміж сабой?

Ш. – Палякі-студэнты біліся з яўрэйскімі студэнтамі. А беларускія студэнты якраз наадварот падтрымлівалі апошніх.

С.Б. – А ў вашай арганізацыі былі яўрэі?

Ш. – Былі. Яны мелі свае арганізацыі, але некаторыя былі і ў беларускіх арганізацыях. На гістарычным факультэце была Залкінд – сяброўка Беларускага студэнцкага саюза, яшчэ адна была на прыродзе, я не памятаю яе прозвішча. У мой час былі дзве яўрэйкі ў беларускім студэнцкім саюзе. Але, як раскажыць Тумаш, у іх у гімназіі было мала яўрэяў.

С.Б. – 40 чалавек ён казаў.

Ш. – У гімназіі магчыма. Дачыненні з гімназіяй у нас былі вельмі добрыя. На выбары, скажам, у сойм ішлі разам заўсёды. Апрача гэтага ладзілі сумеснае таварысцкае жыццё, вечарыны ўсякія. Адна вечарына была трох студэнцкіх саюзаў – беларускага, літоўскага і ўкраінскага. Гэта адна з найпрыгажэйшых вечарын была ў Вільні.

С.Б. – Раскажыце пра яе. Там сабралася каля 500 чалавек?

Ш. – Колькі чалавек цяжка сказаць, але многа. Інтэлігенцыя прыходзіла беларуская, літоўская і многа палякаў прыходзіла ліберальнай такой плыні.

С.Б. – Як пачыналіся вечарыны?

Ш. – Вечарыны пачыналіся з народных танцаў, пераважна з "Лявоніхі", потым літоўскі і ўкраінскі танцы. Я спяваў у хоры.

С.Б. – Значыць распачыналі танцамі?

Ш. – Так, танцавалі. Студэнцкі саюз карыстаўся сваімі прывілеямі. Студэнты заўсёды ехалі ў вёскі з дакладамі. Арыштаваць нельга было, паліцыя не магла. Аўтаномія універсітэта дазваляла студэнтам ездзіць па вёсках і чытаць лекцыі на розных тэмы. Акрамя таго, студэнты прымалі ўдзел у выданні розных часопісаў. Паглядзіце "Калоссе", "Шлях моладзі", апрача таго старэйшыя сацыялістычныя часопісы. "Золак" быў, свая "Студэнцкая думка" была. А пры "Студэнцкай думцы", пры часопісе моладзі, быў такі дадатак студэнцкі. Так што студэнты ў выдавецтве працавалі.

С.Б. – Вы працавалі ў выдавецтве, вам даводзілася пісаць артыкулы?

Ш. – Прыходзілася, хаця спецыяльна я гэтым не займаўся. Пачаў пісаць маладым вучнем у гімназіі. У "Крыніцу" нешта пра нашу мясцовасць напісаў, ці не трэцюю частку надрукавалі.

С.Б. – Ага, значыць і ў тыя часы рэдагавалі?

Ш. – Можна ўявіць, як пісаў чатырнаццаці- ці пятнаццацігадовы вучань.

С.Б. – У якіх студэнцкіх выданнях вы прымалі больш плённы ўдзел?

Ш. – Ва ўсякіх, але перадусім – у "Золаку".

С.Б. – Раскажыце крышачку пра "Золак".

Ш. – "Золак" не быў рэгулярным выданнем. Па-першае, спачатку ён друкаваўся на рататары, а потым, пад канец ужо, выходзіў

нармальна надрукаваным. Але гэта нерэгулярны часопіс быў. "Наш шлях" – гэта моладзевасе выданне – выходзіла рэгулярна раз у месяц. Рэдактарам "Золака" быў студэнт юрфака Аніська Яўген. Але там яшчэ былі два старэйшыя студэнты з Пражскага ўніверсітэта: доктар Чарнецкі, якога палякі забілі ў Беласточчыне і гісторык і інжынер Сяргей Бусел, слуцак, удзельнік Слуцкага паўстання, моладзёвы дзеяч са скаўцкіх арганізацый. Ён быў арыштаваны ў 1939 годзе разам з Луцкевічам і таксама загінуў.

"Золак" быў сацыялістычны часопіс палітычнага характару. Цяпер яшчэ ад Беларускага студэнцкага саюзу паўстала ў пачатку 30-х гадоў новая арганізацыя – Таварыства прыяцеляў-беларусаведаў.

Яна лічылася літаратурна-краязнаўчай. Гэта арганізацыя, у якой доктар Тумаш быў перада мной, а пасля я быў там старшынём два гады. Ва ўніверсітэт прыходзіла моладзь з польскіх гімназіяў, бо ўжо былі зачынены беларускія гімназіі. Таму студэнцкі саюз арганізаваў новы часовы курс беларускай літаратуры, гісторыі, гісторыі мастацтва. Надавалі студэнтам адукацыю па прадметах – беларуса-веды. І там маглі быць не толькі беларусы, а і яўрэі, палякі, якіх цікавіла тое, што адбываецца ў свеце.

З маіх часоў, калі я прыйшоў туды, багата было студэнтаў з многіх гімназіяў. Я звярнуўся да Янкі Станкевіча, ён быў лектарам пры ўніверсітэце, Луцкевіч чытаў літаратуру. Адвакат Шкялёнак чытаў гісторыю, інжынер-архітэктар Дубейкоўскі – беларускае мастацтва. Апрача гэтага, таварыства выпускала друкам два апытальнікі дзеля збору моўных асаблівасцяў розных мясцовасцей. Гэта дыялекталагічныя такія апытальнік, а другі апытальнік – этнаграфічны. Так што студэнты, калі ехалі на канікулы, то займаліся, хто хацеў, зборамі моўных або этнаграфічных асаблівасцей. Мы мелі архіў даволі цікавы, які, верагодна, загінуў. Вельмі цікавыя працы там былі, прыгадваецца праца Тумаша пра мову іхняй мясцовасці.

Я там многа гэтых апытальнікаў зрабіў. Дзе гэта ўсё – невядома. У апытальніках пытанні былі з розных дзялянак этнаграфіі: з матэрыяльнай культуры, будаўніцтва, сельскай гаспадаркі, з духоўнай культуры, розныя песні, казкі і, скажам, абрады. Нажаль адказы не друкаваліся. Яны так у архівах і заставаліся. Не было магчымасці друкаваць. Усе яны ў форме збораў і засталіся.

Я асабіста працаваў у галіне народнага ткацтва і народнай вопраткі. І пасля заканчэння трэцяга года я атрымаў нават стыпендыю ад арганізацыі, якая займалася пашырэннем ведаў сярод землеаробчых арганізацый. Такая была арганізацыя – "Віленска-Наваградская ізба ", нападзяржаўнае таварыства. Іхнім заданнем было шырыць веды, падняць землеаробства праз аграномію, гадоўлю коней, свіней. Яны думалі скарыстоўваць у мэтах гандлю народныя вырабы. Скажам, калі жанчына тчэ на вузкіх кроснах, то гэта вузкая тканіна збыту гандлёвага не мае. Трэба было рабіць шырокія кросны і на гэтых шырокіх кроснах вось гэты самы ўзор пакласці, тады палатно мела збыт у самой Польшчы. Яны меркавалі рабіць гандаль гэтымі вырабамі і з замежжам. Дзеля гэтага маё заданне было такое – скарыстаць адшуканыя ўзоры супольна з мастакамі, якія працавалі ў гэтай дзялянцы праекта, скажам дываноў, каб развіваць іх у духу, у якім бы хацеў бачыць гатовы выраб інтэлігент. Ці, словам, перакінуць мастацтва з народа на ўзровень інтэлігенцыі. Прыкладам, скажам, Шапэн, ён народную песню ўзяў і падняў яе так высока, што яна стала з'явай рафінаванай культуры. У нас вельмі шырока народную песню скарыстоўвалі розныя кампазітары – Манюшка скарыстоўваў, асабліва Карловіч. Ягоная рапсодыя – літоўская. Мой прафесар меў такую ідэю, каб мы – маладое пакаленне этнографіі, народныя этнаграфічныя ўзоры перакінулі ў урбаністычны свет.

С.Б. – А вы вялі такія гутаркі з народам?

Ш. – З майстрамі, з лепшымі майстрамі. Знаходзілася вёска, дзе найлепшыя майстры, і з імі вялася гутарка, а потым недзе паўтаралася ў іншым месцы, каб гэты ўзор выпаў як найбольш цікавы.

С.Б. – А дзе на Віленшчыне былі самыя знакамітыя ткацкія вёскі? Дзе там былі сапраўдныя майстры?

Ш. – Мне цяпер цяжка сказаць. Але ў кожным раёне была такая вёска, у якой былі цікавыя майстры. Наш музей быў пабудаваны па прынцыпе геаграфічным. Прафесар Мушыньскі ў этнаграфіі быў лідэрам так званай геаграфічнай школы. Яна заўважае, што прычынай розных твораў этнаграфіі, матэрыяльнай і духоўнай культуры – у будаўніцтве, землеаробстве, песнях, казках прысутнічаюць прыкметы геаграфічныя. Гэта значыць нейкі вялікі лес – ён развівае свае асаблівасці, нейкая рэчка вялікая – свае. За гэтым прынцыпам у яго

былі карты. І за гэтым прынцыпам у нас музей быў пабудаваны. Так што з поўначы і на поўдзень можна было прасачыць колеры касцюмаў. Жаночыя, скажам, на поўначы будуць цёмныя і да поўдня так паступова мяняюцца, і на Палессі будуць вельмі светлымі, чырвонымі такімі.

Могуць быць блакітныя. А калі і чырвона-чорны колер, дык чырвонага перавага. Можа быць проста чырвоны. На поўначы, можа быць чорны, цёмна-зялёных і г.д. спалучэнняў. Тое самае ў дзяржках: чорны з чырвоным колер пераважаў на поўначы на мяжы з Латвіяй, пераходзячы на поўдзень у светлыя колеры, пераважна чырвоныя.

Я думаю, што аб'ядноўвала нас праца для беларускага народа ў розных галінах ведаў: у палітычнай, у першую чаргу, навукавай, культурнай, мастацкай. У тыя часы беларускі рух вызвалення быў больш у летуценнях, бо рэальнасць тады была вельмі цяжкая. Напрыклад, Ашмяншчына, адкуль я паходзіў, гэта каталіцкая частка Беларусі з моцнай беларускай мовай, з традыцыямі, песнямі і г.д. У час першай сусветнай вайны на тэрыторыі Ашмяншчыны, было 100 беларускіх школ, і была семінарыя настаўніцкая ў Бару. Усе гэтыя школы, калі я прыйшоў у гімназію, ужо былі зліквідаваны, усюды паўсталі польскія школы.

Я вам цяпер раскажу такі выпадак. Гэта было ў 38-м годзе. Мы былі студэнтамі трэцяга года. Дзядзька мой запрасіў нас, каб прыехалі. Бацькі мае ўжо памерлі. Дзядзька вельмі багаты селянін быў і ў суботу мы прыехалі. Па дарозе з Ашмянаў ад чыгункі да маёй вёскі сем кіламетраў ішлі пехатой. Пад вечар там ужо пастухі былі ў полі. Цітовіч запісаў некалькі мелодый ад гэтых пастухоў, што на такіх трубах граюць. Ну прыйшлі да хаты, дзядзька вельмі цёпла спаткаў. У нас традыцыя была – у нядзелю заўсёды ідзем у царкву або касцёл, ідзем заўжды ў хор і там спяваем. Побач з арганістам ці рэгентам лягчэй знаёміцца з людзьмі. Так мы прама ў касцёле прыйшлі да ксяндза. Гэта быў польскі ксёндз, а перад ім пераважна былі беларускія ксяндзы. Калі мы ішлі песні запісваць дык яму і кажам, што пойдзем беларускія песні запісаць. А ён пытае: "Якія?" Ну, кажам, жніўныя. Я спяваю беларускую песню, а дзядзька мой пры гэтым стаіць і кажа: "Хлопцы, ксяндзочка гэтага жагнайце леваю рукою".

С.Б. – Жагнайце?

Ш. – Гэта значыць: пакіньце яго ў спакоі. Мы так і зрабілі, пакінулі. Не хацеў дазволіць, каб беларускую песню запісвалі. А тут кругом

паліцыя, ведаеце, гэта ў перадваенныя часы. Дзядзька нам кажа: "Яшчэ ў Картуз Бярозу сашлюць". Словам, мы на гэтым скончылі, пайшлі, а дзядзька па дарозе набраў розных спевакоў. З імі мы запісалі вельмі многа прыгожых, цікавых песень. Так што сітуацыя была вельмі цяжкая. Таму моладзь, што выходзіла з гімназій, з поўнай пасвятай, што аддасць жыццё для дабра беларускага народа ішла ў Беларускі студэнцкі саюз.

С.Б. – Але студэнцкі саюз карыстаўся недатыкальнасцю, ці значыць гэта, што нікога са студэнтаў саюза не арыштоўвалі?

Ш. – Тады, калі ён быў студэнтам. А так, па-мойму, да 1933 года Польшча паступова ішла ў кірунку фашызма. Таму ў 35-м годзе, прыблізна, яны скасавалі аўтаномію універсітэтаў. Паступова яе знісілі. У мой час яшчэ студэнтаў не арыштоўвалі за актыўнасць. Хіба што нейкую крымінальную справу шылі.

С.Б. – А цяпер раскажыце пра самае памятнае ў вашым студэнцкім жыцці.

Ш. – Цяжка сказаць. Такіх выпадкаў наогул было многа. Скажам, звязаных з маёй прафесійнай працай. Заўсёды вельмі цікава было ехаць у вёску з прафесарам.

Я яго суправаджаў, але ён беларускую мову калі і ведаў, то ведаў слаба. Я добра ведаў і ведаў наогул вёску. Для яго цікава было пазнаёміцца з новымі экспанатамі, з новымі арыгінальнымі весткамі невядомымі да гэтага часу. Прафесар быў аўтарам вельмі вялікіх прац, такіх як "Культура народаў славян" – тры тамы на 800 старонак. Яна абдымае матэрыяльную і духоўную культуру. Ён не паспеў зрабіць частку абрадавай грамадскай культуры, самай цікавай. Так што, вельмі цікава было яго падправіць – выяўленыя ў яго творах думкі з'яўляліся састарэлымі. Потым, скажам, паездкі з Цітовічам. Цікава было знайсці новыя песні, знайсці нешта арыгінальнае. Часам песня сядзела ў галаве цэлы тыдзень. А парой і месяц сядзіць тая мелодыя. Напрыклад, цікавыя песні, што засталіся ў памяці – гэта калыханкі. Вы, відаць, не ведаеце іх, вы з паўднёвай часткі Беларусі. Ну, скажам, вядомая мелодыя тая, што нарачоная Міцкевіча спявала. Гэта і ёсць песенка з Ашмяншчыны, яе мая цётка спявала Цітовічу.

*Ды цераз той двор,
Ды цераз той сад,
Цяцёрка ляцела.*

*Ды не даў мне Бог,
Не судзіў мне Бог
Каго я хацела.*

(Шукелойц праспяваў.)

Магчыма, у канцы я зрабіў памылку, не ведаю?

С.Б. – Канцоўка цікавая.

Ш. – Але гэтую мелодыю вы чулі?

С.Б. – Я трошкі другую ведаю.

Ш. – Гэтай самай песенкі? Ведаеце, ёсць песні калыханкі і калысныя песні. У вас ёсць варыянт такой калыснай песні. У нас ёсць іншы. Зараз трэба нейкую іншую знайсці. Ёсць калыханкі, а калысныя песні – гэта іншая група песень, гэта тыя, якія моладзь спявае вясной. Я прыпомніў адну з іх:

*Рэчанька, рэчанька
Чаму ты няпоўная?
Люлі, люлі,
Чаму ты няпоўная?*

Такі прыпеў ёсць: "Ай люлі-люлі". Які яна пачатак мае? Ёсць другі варыянт:

*Ой люлі, люлі, люлі
Чаму ты няпоўная?*

С.Б. – Гэта калыханка?

Ш. – Гэта калысная. Вясной для людзей робяць калыску. На гэтай калысцы яны спяваюць, таму яна пад калыску ідзе.

С.Б. – А гэта таксама з вашай мясцовасці?

Ш. – Гэта з маёй мясцовасці, мы з Цітовічам запісвалі. Зараз гэта Ашмянскі раён Гродзенскай вобласці.

С.Б. – Калі вы праглядалі запісы, зборнікі Цітовіча, вы бачылі гэтыя песні?

Ш. – У яго запісана адна песня майго дзядзькі – такая цікавая з паўтарэннямі. Між іншым ён памылку зрабіў, імя дзядзькі непраўільна даў. Дзядзька, між іншым, вельмі добры меў слых, музычны. Гарэла, усё гарэла на ім, я б не сказаў, што ўраўнаважаны чалавек.

С.Б. – А як вы запісвалі песні?

Ш. – Калі мы з Цітовічам хацелі ехаць запісваць песню, я ехаў пераважна раней. Таму, калі я знаходзіў вёску, песню адпаведную,

адпаведную спявачку ці спевака, то я прасіў, каб яна спявала фразамі, каб лягчэй было запісваць. У Цітовіча быў такі спосаб: яму спявалі адразу цэлую песню. Ён тады арыентаваўся ў такце. Прыблізны такт ёсць у беларускіх народных песнях. Не рэгулярны, у пачатку рытм, у гэтым трэба было арыентавацца. А пасля ўжо яна спявала яму па фразях і ён запісваў. Калі яна яму яшчэ раз спявала, то часта гэтага хапала. Калі гэта простая нескладаная мелодыя, невысокі дыяпазон песні. У нас мусілі быць такія пару разоў у стараверскіх вёсках. Вам ніколі не даводзілася іх чуць? У іх вельмі шырокі дыяпазон песень і таму, каб гэту песню запісаць і яе пералівы, то там і сам Цітовіч мучыўся. Вельмі часта мы карысталіся фанографам. Такая простая форма гуказапісу. У тых часы шмат было такіх запісваючых прылад, хця ў Саветаў у тых часы іх не было. У гэта інструмента галоўная частка – валік. Ён быў зроблены з вельмі мяккага матэрыялу. Мелодыя запісвалася на яго, а з яго можна было адзін раз ці два паслухаць, потым усё сціралася – матэрыял быў блізкі да воску. Нешта ігралі на трубе – Цітовіч гэта запісваў на валік. У нас у Вільні быў адзін хлопец, слых у яго слых быў надзвычайны. Цітовіч нават тады сцягваў яго, калі гэтыя валікі былі яшчэ вельмі слаба запісаныя. Пры запісах на валкі трэба каб была, адпаведная атмасфера. Як у холадзе – то было вельмі цяжка разабраць потым. Цітовіч хлопца гэтага (ён быў нямецкага паходжання) сцягваў, а потым запісваў мелодыі.

С.Б. – Цітовіч вучыўся на сельскагаспадарчым, потым ён пайшоў на фальклор і адназначна ў кансерваторыю. І зноў прыйшла плаціць за вучобу?

Ш. – Так. Плаціць трэба было. Віленская кансерваторыя не лічылася з найлепшых. Там у асноўным былі дзеці вайсковых музыкантаў. Бацькі добра плацілі, і дзеці навучаліся іграць на розных інструментах. А Цітовіч, па-мойму, быў на такім факультэце настаўнікам.

С.Б. – А многа беларусаў вучылася ў кансерваторыі?

Ш. – Тыя, што спявалі ў хоры.

С.Б. – А ў вашым хоры спявалі выключна студэнты універсітэта?

Ш. – Не, не толькі. У нас спявалі і некаторыя вучаніцы з гімназіі. Напрыклад, Курчэнка, Сяднёва жонка.

С.Б. – Раіса Галяк?

Ш. – Не, Раісы Галяк у нас не было. Яна ў гімназіі, у беларускім хоры спявала. Яшчэ былі вучаніцы, якія спявалі. Апрача гэтага некалькі студэнтаў кансерваторыі было.

Мой дзед таксама быў музыкам, хадзіў іграць на вяселлі. Значыць, пачыналася так. У суботу яны ігралі пры вяселлі, у нядзелю ігралі вяселле ў маладой, у панядзелак – вяселле ў маладога – там, куды ўжо маладую завезлі. Потым яны вярталіся, пераважна, зноў да хаты маладой і ўжо тут ігралі і дапівалі. Мой дзед да хаты прыходзіў альбо ў аўторак, або ў сераду.

С.Б. – А ў чацвер пачыналі зноў?

Ш. – У суботу зноў пачыналася ў іншым месцы. Але ёсць перыяд, калі вяселлі не робяць. Гэта перад Вялікаднём, перад Калядамі. Дык тады да яго ксёндз прысылаў сляпых. Ён вучыў іграць іх. Цэлы дзень была музыка ў хаце. Бацьку майму гэта так абрыдла, што калі я пайшоў у гімназію і мяне запрасілі іграць у наш гімназічны аркестр, дык ён за галаву ўзяўся. Пайшоў да дырэктара і кажа: "Я ад гэтых музыкантаў чуць вызваліўся, а тут у другім пакаленні зноў?". Дырэктар неяк угаварыў бацьку, сказаў: "Ён доўга іграць не будзе". Так яно і сталася. Але ў хоры потым я застаўся. Я спачатку пачаў як скрыпач, яшчэ іграў на альце, а потым ужо перайшоў на трубу, кларнет. На гэтым і скончыў.

С.Б. – А вось скажыце, хор Шырмы ў якім годзе быў закладзены ва ўніверсітэце?

Ш. – Калі я прыйшоў ва ўніверсітэт – ён ужо існаваў, доўга існаваў.

С.Б. – Не быў вядомы?

Ш. – У Вільні ён быў вядомы. Сам Шырма быў кіраўнік хору ў праваслаўным Прачысценскім кафедральным саборы. І там хор Шырмы і хор кафедральнага сабора спявалі разам. Хор Шырмы, апрача таго, рабіў канцэрты беларускай народнай песні, рабіў кожны год канцэрты рэлігійнай песні. Гэта было вельмі арыгінальнае ў Вільні. Іншыя хоры не мелі гэтага, польскія хоры не рабілі гэтага. І таму гэта адшукала Шырме вялікую славу.

Запісы песень былі не толькі Шырмы. Ён стараўся прыцягнуць да апрацоўкі песен розных кампазітараў. Знойдзеныя народныя песні,

якія яму падабаліся, пасылаў на апрацоўку нейкаму кампазітару. У Вільні быў такі кампазітар Галкоўскі, беларус, з Гомельшчыны ці з Магілёўшчыны. У Вільні ён быў, па-мойму, прафесарам кансерваторыі, апрача таго арганістам у Кальвінісцкім зборы, вельмі багатая рэлігійная група была. Як кампазітар ён быў класік, класічную форму кампазіцыі любіў. Ён заўсёды акампаніраваў нашаму хору. Але Шырма, апрача гэтага, пасылаў да савецкіх кампазітараў – Аладава, Грачанінава. Грачанінаў жыў у ЗША, па-мойму, у Нью-Йорку, і тут памёр. Апрача гэтага ў Амерыцы жылі яшчэ два ўкраінскіх кампазітары. Адзін быў Кошыц, па-мойму. У Канадзе ў яго быў вялікі слаўны хор. А другі кампазітар, тут, прама ў Нью-Йорку працаваў, – Гайваронскі. Прычым гэты Гайваронскі таксама вельмі любіў беларускую песню, вельмі ахвотна апрацоўваў беларускія песні. Ён нават апрацаваў службу праваслаўную па матэрыялах беларускай народнай песні. Мы яе знайсці не зможам. Магчыма, што Танк сюды прыязджаў і, можа, ён забраў яе, часам, у Савецкі Саюз. Але мы з Кіпелем пару разоў спрабавалі навесці даведкі ва Ўкраінскай акадэміі навук і Таварыстве імя Шаўчэнкі, нідзе не знайшлі яго матэрыялаў. Так што розныя кампазітары былі.

С.Б. – Гайваронскі кім быў па нацыянальнасці?

Ш. – Гайваронскі быў украінец, але ён левы быў. Тут ён меў вялікі хор з украінскага левага элемента, прагрэсіўнага. Таму ён ахвотна апрацаваў некалькі вершаў Танка, паклаў на песні. Апрача гэтага ў Вільні ў кансерваторыі былі прыяцелі Цітовіча і мой быў таксама адзін – прафесар Сельгоўскі. Ён апрацаваў даволі многа беларускіх песень. Так што ўсе вельмі ахвотна працавалі на Шырму і любілі ягоны хор. Прафесійныя добрыя хоры. У палякаў добрых хораў не было не толькі ў Вільні, але наогул.

С.Б. – А колькі чалавек тады было ў хоры Шырмы?

Ш. – Я думаю, чалавек 40–50.

С.Б. – Вы з першага курса пайшлі спяваць туды?

Ш. – З першага курса. А наогул спяваць я пачаў, калі прыйшоў у польскую школу. Я вам раскажыў, што ў першым класе я хадзіў у дырэктарскую школу. Настаўнік першага класа, у якім я быў, прыйшоў з польскай настаўніцкай семінарыі, з добрым веданнем спеваў, бо ў польскія настаўніцкія семінарыі прымалі толькі тых, хто

мае добры слых. Няма слыху – не прымуць у семінарыю. Там трэба было валодаць скрыпкай, і ён, настаўнік, таксама валодаў скрыпкай. І вось ён з першых лекцый са скрыпкай выявіў, што ў мяне надрэнны слых. І таму так скталіся абставіны, што калі памерла матка графа, якая была Радзівілянкай, то трэба было арганізаваць на скорую руку хор. Спявалі дзве песні: адну на лаціне – псалом пахаронны, а другую – польскі пахаронны марш. Настаўнік мяне прыцягнуў у вялікі хор. Гэта быў сталы школьны хор, а я быў такі смаркач сямігадовы ці васьмігадовы, наперадзе стаяў.

С.Б. – Ваша прэм'ера была?

Ш. – Мая прэм'ера. Мяне пакінулі ў школе дапазна. Бацька думаў, што я недзе заснуў па дарозе. А мне ж да вечара трэба было вучыць псалом на лаціне. Дык бацька прыехаў да мяне. Вось з таго часу я пачаў займацца музыкай.

Мы працягнулі размову пасля перапынку. Спадар Шукелойц прыгадаў іншыя старонкі з сваёй студэнцкай маладосці.

Ш. – Доктар Рабінскі закончыў медыцыну, а пасля дэнтэстыку. У яго офіс быў вельмі прыгожы, зала-пачакальна вялікая, а там абраз пэндзля Сергіевіча. Я да яго прыходзіў раз у месяц. Пры студэнцкім саюзе існаваў фонд дапамогі студэнтам, там быў ксёндз Глякоўскі. За нямецкім часам яго знішчылі. Мы, студэнты, хадзілі да доктара Рабінскага, спадароў Грабінскага і Дубейкоўскага, каб прыняць складкі, якія яны ахвяравалі на дапамогу студэнтам. Я заўсёды раз у месяц да Грабінскага хадзіў. Ён быў заступнікам старшыні навуковага таварыства. Калі Луцкевіча забралі, як другая асоба, меў ключы ад музея. У сваіх успамінах Грабінскі пасля смерці мастака Сергіевіча піша, як яны адчынілі музей.

С.Б. – А Луцкевіча не было па адкрыцці?

Ш. – Луцкевіч быў арыштаваны. Тады ён быў галоўнай асобай. У грамадскім жыцці, ў палітычным, ён – дзесяць хадэцкага кірунку, беларускай хрысціянскай дэмакратыі. Тумаш расказваў, што адзін раз былі выбары ў сойм, то ён таксама быў кандыдатам. Ён не прайшоў бы таму, што мацнейшым канкурэнтам быў у яго яўрэй.

Ва ўніверсітэце Рабінскі быў старшрым асістэнтам пры анатоміі. У яго здавалі іспыты Тумаш, і Смаршчок. Вельмі строгі быў. Некую

сабачую костку падкіне і кажа: адкуль гэта костка паходзіць? Жонка яго была вельмі маладая, паходзіла з слаўнага віленскага роду Мантвілаў – былі такія віленскія дзеячы ў старыя часы. Наогул студэнцкае жыццё было цікавае. У вялікай зале кожную нядзелю, ці праз нядзелю, рабілі вялікія нядзельнікі – дэкламацыя вершаў, выступленне хора, але не Шырмы. Там другі хор быў, беларускі, якім кіраваў Клімовіч.

С.Б. – Там спявала ўжо не студэнцкая моладзь?

Ш. – І студэнты спявалі, я там спяваў. Рэпертуар быў народны. Уяўленне пра яго можна было б вынесці, калі б вы пабачылі спеўнічак Стэповіча, такі кампазітар быў у Заходняй Беларусі. Хор быў слабейшы за хор Шырмы, не рэпрэзэнтацыйны, тыпова самадзейны хор.

С.Б. – А колькі хораў беларускіх наогул было ў Вільні?

Ш. – У гімназіі яшчэ быў хор, Шырма кіраваў – хор Беларускага інстытута гаспадаркі і культуры. А дзел гэтага інстытута ладзіў вечарыны.

С.Б. – Так што ў Вільні беларусам было куды пайсці?

Ш. – Была гімназія. Апрача таго 7 школ у Вільні было беларускіх.

С.Б. – І яны мелі хоры?

Ш. – Пры мне палякі ліквідавалі гэтыя школы. Таксама ва ўніверсітэце быў хор, невялічкі такі, арганізаваны Цітовічам, калі ён быў студэнтам.

С.Б. – Вы спявалі ў яго хоры?

Ш. – Не, пару разоў. Ведаеце, у Польшчы была такая аўдыцыя радыёвая "З песняй па краю". І гэту аўдыцыю вёў адзін прафесар Варшаўскай кансерваторыі – Рудкоўскі, беларус. Калі ён ішоў у адпачынак, то тады яго замяняў Цітовіч. І замяняў яго на цэлую Польшчу. У Цітовіча тады ўжо былі беларускія песні. Дарэчы, ён некалькі песень згарманізаваў. У другой Варшаўскай кансерваторыі былі два беларусы-прафесары: Рудкоўскі і другі добры кампазітар, здаецца, Казуля.

С.Б. – А хор Цітовіча пераважна пеў песні, знойдзеныя Цітовічам?

Ш. – У яго быў універсітэцкі агульны хор. Спявалі не толькі беларускія, расійскія песні, быў такі агульны міжнародны рэпертуар, польскія, усякія спявалі.

С.Б. – А з Танкам, якія ў вас былі ўзаемаадносіны?

Ш. – Танк вельмі добры паэт быў у Заходняй Беларусі. Я думаю, што ў Савецкім Саюзе адбываўся палітычны ціск, не даў магчымасці яго росту. Вельмі далёка мог пайсці з яго талентам, на ўзровень лепшай польскай літаратуры – ён і Арсеннева.

С.Б. – А як вы святкавалі 25 сакавіка?

Ш. – Не заўсёды можна было святкаваць. Польскія ўлады супраць былі. Апошні раз нам не далі.

С.Б. – Ну, а святкавалі з песнямі? Якія студэнцкія песні, які гімн спявалі?

Ш. – Ёсць некалькі з беларускіх гімнаў. Гімн "Мы выйшлі шчыльнымі радамі", гэты гімн прынялі ў час другой сусветнай вайны. Аўтар яго Краўцоў-Макараў і кампазітар знішчаны бальшавікамі. А ў тых часы на вёсцы спявалі "Ад веку мы спалі". А такім нацыянальным гімнам быў яшчэ "Не гаснуць зоркі ў небе..."

С.Б. – А на чые словы?

Ш. – Па-мойму, нейкага Зязюлі, не помню дакладна.

С.Б. – Па-мойму, у Канадзе ёсць гэты гімн.

Ш. – Можа, можна недзе знайсці "Ад веку мы спалі..."

С.Б. – Кліч "Жыве Беларусь!" быў ужо?

Ш. – Гэта кліч Янкі Купалы. Ён быў, але амаль не ўжывалі яго. Найбольш папулярным ён стаў у час нямецкай акупацыі.

С.Б. – А якія ў тых часы былі нашы сымбалі?

Ш. – Бел-чырвона-белы сцяг і Пагоня. Вельмі папулярная песня была "Пад гоман вясёлы..." Аўтар слоў Мяцелік. Песня створана ў польскай турме, а мелодыя – нейкая пераробка гімна анархістаў, які вельмі пашыраны быў.

Мне прыходзілася часта бываць у беларускім музеі ў Луцкевіча. Часам на пасяджэнні, калі рабіла беларускае навуковае таварыства.

С.Б. – З Антонам Луцкевічам сустракаліся?

Ш. – Сустракаўся. Яшчэ як вучнем быў у гімназіі да яго ў музей прыходзіў. У музеі былі багаты архіў і бібліятэка, і вельмі мала месца было. Беларускія выданні, беларусіка, вялікая бібліятэка ў іх была. Пра Беларусь на розных мовах: расійскай, польскай, нямецкай. Па-мойму, яны бібліятэкарку мелі, ці бібліятэкара. Там адзін час студэнтка працавала, з Беларускага студэнцкага саюза – Трафімук, таксама студэнтка Мілючанка.

С.Б. – Вы скончылі ўніверсітэт у якім годзе?

Ш. – У 1939 г., тады ўжо пачалася вайна.

С.Б. – Універсітэт працаваў, ці ўжо зачынілі яго?

Ш. – Ужо зачынялі. Смаршчок пасля мяне быў яшчэ адзін семестр. Тады ўжо Вільня была ў Савецкім Саюзе. Як перадалі Вільню, я выехаў у Савецкі Саюз. А ён, магчыма, да канца года ва ўніверсітэце быў.

С.Б. – А чаму ўтойвалі, што ён – Бярозка?

Ш. – Ён не ўтойваў.

С.Б. – Смаршчок напісаў успаміны, як загінуў паэт Бярозка.

Ш. – Ён гэта сказаў сімвалічна, ён пакончыў як паэт. Ён быў папулярны, рэдактарам часопіса быў, добры рэдактар. Таксама ён працаваў у "Шляху Моладзі", рэдакцыйную функцыю выконваў.

С.Б. – Якія былі нашы найбольш папулярныя паэты? Танк, Бярозка, Арсеннева. У яго ёсць зборнічак "З сялянскіх ніў". Машара быў, Бярозка. На Палессі – Хмара. Ён пераважна ў турмах сядзеў, старэйшы быў. Машара таксама ў турмах сядзеў. Гэта ўсе людзі без асветы, самавучкі. Мой прафесар літаратуры Крыгель таксама добры літаратар быў. Як яго не любілі масоны! Калі вывучалі літаратуру XIX ст. і нам параўноўвалі Міцкевіча і Сыракомлю, то ён казаў, што Сыракомля ёсць насадка-паэт, які іграе на адзіным інструменце. Сыракомля добры паэт, але не на тым узроўні, што Міцкевіч, які грае цэлай гамай.

С.Б. – Як адносіўся польскі друк да творчасці Танка, Арсенневай, Бярозкі?

Ш. – Польскі літаратурны свет да іх адносіўся як да сваіх калег. На высокім узроўні ёсць пераклады Танка на польскую мову. Ёсць такі часопіс "Сігналы". У 1939 г. цэлы нумар часопіса (ці газеты па фармаце), быў прысвечаны беларускай паэзіі. Танк у палякаў левых кругоў быў высока ацэнены.

С.Б. – Значыць, неафіцыйнымі польскімі коламі нашыя паэты прызнаваліся?

Ш. – А афіцыйна ва ўніверсітэтах залежала ад прафесараў. Левых сацыялістаў там высока цанілі. Але калі не тое яны казалі іх запісвалі ў камуністыя.

С.Б. – А што вы ўзгадаеце пра святкаванне Слуцкага паўстання?

Ш. – Першыя ўгодкі Слуцкага паўстання святкаваліся ў 1930

годзе. Іх арганізавалі ў Вільні ў шырокім маштабе, у прыгожай вялікай зале кансерваторыі. Там наш хор выступаў. Бусел успамінаў, што ён рабіў рэферат аб Слуцкім паўстанні. Ад студэнцкага саюза заўсёды нехта рэферат рабіў на гэту тэму. Макар Косцівёвіч таксама ад вайскавай камісіі першай сусветнай вайны.

С.Б. – Што ў вас, як студэнта, займала найбольш часу?

Ш. – Я думаю прафесійная праца: этнаграфія, філалогія, логіка, адным словам, навукі займалі, пераважна пераклады з нямецкай, з французкай моў. Прыходзілася добра працаваць, часам ночамі.

С.Б. – Трэба было здаваць залікі, бо калі не здасі, то маглі выгнаць з універсітэту?

Ш. – Не, ва ўніверсітэце ў Польшчы былі вельмі вольныя наведванні, такога не было. На некаторых факультэтах, напрыклад на медыцыне, там трэба было абавязкова за год здаць, на юрыдычным – таксама, на гуманістычным, літаратурным, прыродаведным факультэце – свабодная форма. Вы мусіце выбраць некалькі прадметаў, каб здаць семінарныя работы, залікі за год. І вельмі часта на філалогіі, напрыклад, два кірункі былі – літаратура альбо мова. Я мову браў. Тады працу трэба было рабіць альбо з літаратуры, альбо з мовы. І вельмі часта тыя студэнты, якія абіралі літаратуру, мову пакідалі, але здаваць яе трэба было ўсё роўна. На гуманістычным факультэце былі такія выпадкі, што царкоўнаславянскую граматыку ці гістарычную граматыку польскай мовы, то гэтыя прадметы кідалі і ў канцы, на трэцім годзе, ім прыходзілася рабіць нейкі семінар. А на тым самым семінары сядзелі студэнты другога і трэцяга гадоў і рабілі той самы прадмет. Тое ж самае і на літаратуры было, на псіхалогіі. Калі я здаваў псіхалогію, прафесар быў амерыканец польскага паходжання Завадскі. Такі мадэрны прафесар, зала поўная была, слухачоў 200–300 чалавек. Семінары па псіхалогіі былі цяжкія. І для студэнтаў-псіхолагаў цяжкія, таму што туды ўваходзяць розныя праблемы. Помню на адзін такі семінар мы папалі з самымі старэйшымі, нейкімі настаўнікамі спецшкол для дзяцей з хворай псіхікай. Там псіхалогія стаіць вельмі высокая. Настаўнікі такія, што недзе самі псіхалогію выкладаюць у настаўніцкіх семінарах. А мы, яшчэ смаркачы па 18 гадоў, сядзелі на першых лаўках. Семінар трэба разбіраць, асістэнка чытае. Кніжка шведскага аўтара "Дасканалае су-

жэнства". Ніхто не хоча браць. Дык кіраўнік кажа: "Тут мы маем двух маладых адэптаў псіхалогіі. Можа, яны б узялі?" Мы пайшлі ў бібліятэку паглядзець. Паглядзелі мы згаданую кніжку, і не захацелі браць. Я тады дастаў на расійскай мове, што нашмат лягчэй было.

С.Б. – Якая паэзія гучала на студэнцкіх вечарынах?

Ш. – Пры мне чыталі і Багдановіча, і Купалу, і Коласа, але найбольш папулярнымі ў часе 1935–1939 гг. былі, безумоўна, Танк і Арсеннева. Потым часопісы былі літаратурныя, "Нёмана" пяць нумароў выйшла, "Калоссе". У яе высокая культура мовы. Яна дзве мовы – французскую і нямецкую з хаты ведае. А яшчэ ж расійская, англійская мовы. У час нямецкай акупацыі яна рабіла пераклады з нямецкай у тэатры. Перакладала з арыгіналаў класічных операў "Севільскі цырульнік", "Вяселле Фігаро".

С.Б. – А хто ў той час вызначаўся з паэтаў?

Ш. – Хмара на высокім узроўні быў, Брыль вершы свае пісаў. З Брылём сустракаўся, але мала. Здольны чалавек.

Танк толькі пачынаў, друкаваўся ў "Шляху моладзі". Пра Танка я помню адну падзею на Першае мая. Гэта было ці ў 1937-ым ці ў 1939-ым. Рэктарам быў яшчэ Станевіч. Ва ўніверсітэце была вельмі вялікая група ППСС з старымі сацыялістычнымі традыцыямі, на яе ліку былі змаганні за незалежнасць. Аднойчы Танк чытаў перад імі свае вершы і ў гэты час польскія нацыяналісты ўчынілі балаган. Даклады былі мабыць па-польску, але пераклады былі з савецкіх вершаў – з Маякоўскага і Тувіма. Тувім – яўрэй па паходжанню. Бойка пачалася ў час дэкламацыі Танка.

С.Б. – Танк скончыў чытаць?

Ш. – Не не скончыў, перарвалі яго.

С.Б. – І на гэтым вечар скончыўся?

Ш. – Я не ведаю. Асістэнтка там была з этнаграфіі. Я прыйшоў з гэтай асістэнткай. Такая шчуплая жанчына – полька Скрабава. Бойка як пачалася, яе ўзяў на рукі і вынес адтуль. Я не помню, што там рабілася. Яна вельмі баялася, каб не пабілі. Яна працавала ў гарадскім тэатры ў час нямецкай акупацыі. Выдатная рэжысёрка. Я вельмі шкадную, што не забраў яе ў эміграцыю, вельмі шкадную. Кажуць, што яе павесілі ў тэатры пад час вайны.

С.Б. – Давайце вернемся ў больш раннюю пару. Паступленне ва ўніверсітэт, вашы першыя дні студэнцтва.

Ш. – Незадоўга да таго, як я прыйшоў у студэнцкі саюз, студэнты сабіраліся на хор і забралі нас маладых. Прыйшлі да Шырмы на прыватную кватэру, там два галасы мелі пробу. Я прайшоў адбор, аказалася, што я пару чалавек ведаў, дзяўчат таксама. Мяне прадставілі Шырме. Цікавы чалавек быў, гаварыў па-беларуску але з палескім акцэнтам "Корова", "Коза". І дэманстравалі карыстаўся гэтым палескім гаварком, хаця пісаў на літаратурнай мове. Літаратурную мову ведаў – настаўнік гімназіі. Але тое, што палескі дыялект ён трымаў, ён быў вялікім палескім прапагандыстам.

С.Б. – Спёвакі размаўлялі толькі па-беларуску?

Ш. – Не толькі. У нас былі спёвакі і з расійскіх сем'яў. Так што яны гаварылі па-руску. Мы гаварылі па-беларуску, яны – па-расійску.

З нотамі таксама трэба было арыентавацца. Нельга было зусім не ведаць нотаў. Смех, калі не аднаму, а ў дваіх трэба было спяваць на пробах. Шырма чуў, у яго добры слых быў. Дарэчы, наш калега быў студэнтам медыцыны, ён тэнарам спяваў, ноты ведаў. У яго голас такі рэзкі быў. Ён аднойчы як гыркне, дык Шырма яго пагнаў. "Лепш табе сола спяваць, – сказаў, – а не ў хоры".

С.Б. – Салісты ў вас былі?

Ш. – Былі. Я не быў, але ад нас Савіцкі быў, расеец, ён па-руску заўсёды гаварыў.

С.Б. – А які рэпертуар быў, што было самае папулярнае, любімае Шырмам?

Ш. – Не было такіх любімых. Шырма народныя песні любіў. Былі песні на словы вядомых паэтаў, вельмі розных – Танка, Коласа.

С.Б. – А Багдановіча "Зорка Венера" была?

Ш. – "Зорка Венера" пашыраная была. Я не помню ці спявалі мы яе ў хоры. Але яе спявалі ў таварыстве.

С.Б. – А якія песні вы памятаеце з таго рэпертуара?

Ш. – О, гэта цяжка сказаць. У нас жа былі і вялікія музычныя творы, кантаты, ці як іх там называюць. Вялікія такія музычныя творы. Песні суправаджаліся скрыпкай, Шырма са скрыпкай быў заўсёды. Рэпетыцыі былі ў ягонаў хаце, ён жыў пры царкве – Прачысценскі сабор у Вільні. Гэта вельмі старая царква белага духавенства. Шырма быў у ёй рэгентам хору. Там такая царкоўная зала была дзе адбываліся канцэрты рэлігійнай музыкі.

С.Б. – Шырма кіраваў двума хорамі. Адзін – гэта быў народны, другі – царкоўны.

Ш. – Так. У адным – песні на словы паэтаў, а ў другім – царкоўная музыка. Гэта зусім асобна. У хоры не спявалі асобныя царкоўныя спевакі.

С.Б. – На якой мове спявалі? На беларускай ці польскай?

Ш. – На царкоўнаславянскай, ці на старой беларускай. Наогул хор спяваў песні не толькі беларускіх, але і расійскіх кампазітараў. Я помню нават, як быў на першай пробе, то нейкая песня была пра Сценьку Разіна-атамана. Часта рабілі вечар славянскай песні. І не толькі для беларускай часткі насельніцтва, туды хадзілі расійскія і ўкраінскія слухачы.

Рэпетыцыі праходзілі ў нас, разы два за месяц. Калі лічыць розныя выступленні мы, можа, на месяц разы тры выступалі, часам па радыё. Вельмі цікава на радыё было. Цяпер – па-іншаму, а ў старыя часы непасрэдна ў студыі спявалася. Спачатку запісу не рабілі. У Савецкім Саюзе рабілі спачатку запіс, які пасля праходзіў цензуру. Дык у Шырмы вельмі цікава было. Хор стаяў у зале, наперадзе быў дыктар, з прыгожым голасам. Калі хор супакойваўся перад поўнай гатоўнасцю, заціхаў, загараліся каляровыя агні. Гэта значыла, што мы ўжо на паветры, у эфіры. Пачыналі спяваць. Пераважна перад гэтым быў яшчэ нейкі ўступ пра беларускую песню, аб фальклоры беларускім, нехта рабіў маленькія такія рэферацікі па-польску, а потым ужо спявалі.

Калі я прыйшоў, то спявалі на радыё часта, потым нам забаранілі. Ведаеце, песня прапаганда вялікая.

Пагартайце "Шлях Моладзі". Усе грамадскія арганізацыі беларусаў у 1938 годзе зачынілі. За выняткам быў музей і Беларускі студэнцкі саюз. Беларускі студэнцкі саюз быў абмежаваны. Там меліся быць канцэрты хору Шырмы, але ніводны канцэрт ужо не адбыўся, было такое паведамленне, што канцэрты забаронены. Гэта ўсё за часамі ксёндза-рэктара, вельмі паскудны чалавек быў, польскі нацыяналіст, памешчык беларускі з Браслаўшчыны. Ён сам быў эканаміст. Апрача гэтага ён быў вельмі ліберальны, казалі быў вялікім магістрам масонскай ложы. Ложы масонскія былі вельмі ліберальнага кірунку. Я вучыўся пад яго кіраўніцтвам два гады. Пасля стаў Навік – выбраны

рэктар, вельмі цікавы чалавек, таксама вельмі ліберальны. Як толькі пачаліся гэтыя антысеміцкія выступленні ён востра паставіўся, але не дазволіў, каб адбылося адасабленне яўрэяў. Студэнцтва імкнулася перасадзіць яўрэяў на асобныя месцы. Гэта патрабавалі студэнты – палякі-нацыяналісты. Праўда, не ўсе такія палякі былі. Былі палякі-сацыялісты, якія таксама востра выступалі. А пасля выбралі гэтага рэктара-ксяндза і ён перасадзіў яўрэяў-студэнтаў на асобныя лаўкі. А для нас ён забараніў апошні канцэрт Забэйды-Суміцкага ва ўніверсітэце. Гэта быў ужо 1939 год, перад вайной, настолькі ён не арыентаваўся, што вайна на носе.

С.Б. – Хор Шырмы выступаў ва ўніверсітэце?

Ш. – Ва ўніверсітэце, ва ўсіх залах Вільні, лепшых залах, якія былі, усюды выступаў. Пасля гэтага выступалі ў царквах.

С.Б. – А ў замежжы?

Ш. – Па-мойму, не. Пры мне – не.

С.Б. – А вы колькі вучыліся столькі і спявалі там?

Ш. – Так, 4 гады. Испыты трэба было ўжо здаваць, таму студэнты адыходзілі ад актыўнага жыцця. Але я, калі прыязджаў, то безумоўна ў хор прыходзіў.

С.Б. – А Тумаша засталі ў ўніверсітэце?

Ш. – Так. Тумаш вельмі моцны, вельмі ліберальны чалавек. У яго пад час вайны гарадская ўправа ў Мінску была ліберальная. Два камуністы адразу прыйшлі. Гэта будучы першы прэзідэнт сацыялістычнай Польшчы Берут, загадчык гаспадарчага аддзела і загадчык банка прафесар Манаў, камуніст. Многа было яўрэяў усюды. Адзін быў загадчыкам аддзела, па-мойму, па электраэнергіі. Ён жонку перахоўваў нейкі час у музеі. Іваноўскі яе накіраваў, каб яна ў мяне папрацавала. Гэта пра Мінскія часы мы гаворым.

С.Б. – Пра Мінскія часы яшчэ ў нас будзе гаворка. А вось пра віленскія часы. Вы былі студэнтам у Вільні, выезджалі на вёску, ці заўважалі розніцу паміж свядомасцю селяніна і свядомасцю гараджаніна? Сяляне былі прыхільнікамі беларускай ідэі, ці гэта пытанне для іх не існавала?

Ш. – Залежала ад мясцовасці. Некаторыя часткі Наваградчыны вельмі свядомыя былі, Палессе таксама. Там вялікую ролю адыгрывала беларуская школа, Таварыства беларускага школьніцтва.

Яно існавала, зноў жа да 1938 года, потым яго знішчылі. Між іншым, Шырма там адзін з найактыўнейшых быў. У гэтых вёсках свядомасць моцнай была, я ніколі не адчуваў там нейкую непрыязнасць. Затое ў паўночных раёнах – на Віцебшчыне ці ў Віленскім раёне, там калі прыедзеш трэба было замальдавацца ў солтыса. Як толькі прыехаў – адразу трэба было замальдавацца. Штэмпмы ставілі ці не, не помню. Але там вас маглі запытаць, з якой мэтай прыехалі.

С.Б. – А самі сяляне, як яны адносіліся?

Ш. – Сяляне адносіліся вельмі добра. Не было такога выпадку, каб сяляне засцярогі рабілі, калі вы гаворыце па-беларуску, скажам, ці што. Не ўсюды аднолькава было. Раёны некаторыя былі вельмі моцна свядомыя, некаторыя раёны былі слабейшыя.

С.Б. – У вёску даходзілі газеты?

Ш. – Газеты даходзілі, іх часта затрымоўвалі на пошце, радыё слухалі. Слухалі таксама савецкае радыё. Так што ведалі, што тварылася.

С.Б. – У Беларускам студэнцкім саюзе адбыліся два расколы. Першы – калі "Скарынічы" вызначыліся, другі раскол прайшоў па беларускай славеснасці.

Ш. – "Скарынія" адлучылася. Так.

С.Б. – А чаму яна адлучылася?

Ш. – Гэта было не пры мне. Я думаю, што Беларускі студэнцкі саюз прыняў левы накірунак, таму правая частка студэнтаў вымушана была адысці. Але не толькі гэта. Яны мелі добрую ўрадавую дапамогу.

С.Б. – Урад спецыяльна зрабіў гэты раскол?

Ш. – Таму ўступ у Беларуска студэнцкі саюз быў абавязкова па рэкамендацыі. Да таго ж, туды маглі шпікоў падсунуць. І так яны былі ў нас, былі шпікі. Мы асабіста іх не ведалі, але старшыні нашыя ведалі іх. Доктар Шчорс разам з Тумашам скончыў універсітэт. Ён таксама быў старшынём тры гады. Тумаш у студэнцкім саюзе быў старшынём у таварыстве беларусаведаў. Гэта іншае таварыства. Не ўсе студэнты Беларускага студэнцкага саюза належалі да Прыяцеляў-беларусаведаў. Гэта арганізацыя займалася грунтоўна этнаграфіяй, мовай,

С.Б. – Мне здаецца, Тумаш ніколі не быў старшынём Беларускага студэнцкага саюза.

Ш. – Гэта Прыяцельства саюза беларусаведаў. Ну яны так заўсёды былі. Яго старшыні і ўправы заўсёды былі з Беларускага студэнцкага саюза. Так што гэта тое самае. Тая самая група, толькі што творыць іншую студэнцкую арганізацыю. Студэнцкія арганізацыі ва ўніверсітэце вымушаны былі быць зацверджанымі.

С.Б. – А вы якую арганізацыю ўзначальвалі?

Ш. – Прыяцеляў-беларусаведаў.

С.Б. – Пасля Тумаша?

Ш. – Пасля Тумаша. Пасля мяне, калі я ўжо быў на 4 годзе ўніверсітэта, выбралі дзяўчыну адну з матэматычнага факультэта.

С.Б. – А вось якія даклады пад вашым старшынствам рабіліся?

Ш. – Я ўжо казаў: гісторыя, літаратура, мастацтва.

С.Б. – Хто выступаў тады?

Ш. – Станкевіч, Танк, цяжка ўжо ўспомніць. Вы можаце знайсці справаздачу ў "Шляху Моладзі". Доктар Смаршчок быў маім заступнікам. Я ўжо казаў: мы здымалі кватэру. Ён быў асістэнтам пры фізіялогіі на медыцыне, а я працаваў у музеі. Так што мы ўжо мелі грошы, першыя 2 гады мы жылі ў грамадскім беларускім доме. Там была вялікая зала, і там Шырма рабіў збор поўнага хора, там студэнцкі саюз быў, мы збіраліся ў адной зале.

У адной частцы дома была друкарня Скарыны, кнігарня там была. Быў яшчэ адзін такі дом, там 4 студэнты жылі. А другая частка – невялікая зала была. Там вісела "Пагоня" работы Драздовіча і была зала чалавек на 50, яе студэнцкі саюз займаў. Апрача таго, там была рэдакцыя газеты "Крыніца". Яе рэдактарам быў Пазняк – дзед Зянона Пазняка.

С.Б. – Колькі гадоў быў рэдактарам Пазняк?

Ш. – Не ведаю. Пры мне ён ужо быў, пакуль не зачынілі "Крыніцу". Потым адчынілі.

С.Б. – Потым яе ксёндз Адам Станкевіч вёў.

Ш. – Гэта ўжо за літоўскім часам. Я гэтае "Крыніцу" ўжо не чытаў. Але Пазняка шкада было. Яго жонка вельмі прыгожая голас мела і жанчына прыгожая была, спявала ў хоры ў нас, мы яе любілі. А сам Пазняк быў арганіст, заўсёды ўвечары на фартэпіяна іграў. А ў гэтай зале вялікай пры сценах былі такія тапчаны драўляныя, памалёваныя, прыгожа, добра зробленыя. Можна было сядзець сабе,

а ўночы спаць. Там падымалася частка, дзе была зложена наша пасцель. Там 3 гады жыў Смаршчок, а я 2 гады.

С.Б. – Вы працавалі ў музеі?

Ш. – Так. Вы не думайце, што ў музеі лёгка працаваць было. Студэнтам самыя цяжкія работы давалі, пафарбаваць помнікі ўсякія, дзяружкі, ручнікі, паясы. Дастаць з куфра, пераглядзець у якім стане, нафталіну дадавіць – гэта адна работа. Другую работу студэнты рабілі: пераглядалі інвентарныя кнігі. Да нас многа экспанатаў паступала, ці нехта прыносіў, ці куплялі – у картатэцы запісана было. Дырэктарша музея вельмі энергічная жанчына была, але не мела на ўсё часу, і таму гэту работу студэнтам давалі.

А яшчэ часта праходзілі экскурсіі. Школа як прыйдзе, трэба было праводзіць. Ну і выезджалі ў экспедыцыі. Часам, калі з'яўляліся грошы, ездзілі купляць экспанаты.

С.Б. – Што было ў будынку на 2-м і 3-м паверхах?

Ш. – Гэта была па-мойму яўрэйская гімназія. Такі жабрацкі дом. Там была вялікая зала, балетам займаліся, нейкая школа балетная была. А насупраць вялікая яўрэйская гімназія.

Мы вечарам прыходзілі толькі спаць. Тады дзед Пазняка прыходзіў і нам нейкую гісторыю правіў, анекдоты расказваў палітычныя.

С.Б. – Памятаеце якія-небудзь?

Ш. – Нічога не памятаю. А бацька Пазняка і яго сям'я жылі там, кватэру там мелі. Трое дзяцей у дзеда было: Станіслаў – бацька Зянона Пазняка, малодшы брат і сятра была Галінка. Станіслаў і Галінка хадзілі ў гімназію, а меншы хлопец – у пачатковую школу. Мы як уставалі, то там чай варылі, там кухня была вялікая. Маці іх выпраўляла ў школу, і мы таксама чай пілі. Калі я прыйшоў ва ўніверсітэт, мне было 19 гадоў, а бацьку Зянона Пазняка тады было гадоў 14, у малодшых класах гімназіі быў.

Я з Танкам у добрых дачыненнях быў. Ён у нейкай газеце пісаў, але ў асноўным вершы. Ён быў выразна камуністычнага кірунку чалавек, таму гэтыя газеты то адчыняліся, то праз некалькі нумароў зачыняліся.

Танк паходзіў не з беднай сям'і. Бацька заўсёды яму прывозіў яду.

С.Б. – А вам прывозілі?

Ш. – У мяне бацькоў не было. Я, як да дзядзькі ездзіў, дык прывозіў.

С.Б. – А як студэнты харчаваліся? Кавалак хлеба заўсёды быў, ці перабіваліся?

Ш. – Усюды хлеб можна было купіць. Хлеб танны быў, масла было. Студэнты з Палесея прывозілі мяшкі сухароў, булачкі спецыяльна зробленыя і высушаныя. Былі пернікі з пшанічнай мукі, прапітаных маслам. Так што цётка, калі зрабіла мне такі мяшок, дык я трымаўся амаль месяц. Чай быў добры.

С.Б. – А якімі бібліятэкамі карысталіся ў той час?

Ш. – Для студый сваіх карысталіся універсітэцкай бібліятэкай, вельмі багатая была. Па беларускай тэматыцы там было не шмат. Па этнаграфіі ці археалогіі былі. Былі кніжкі расійскія. Наогул ва універсітэтах польскіх было мала сваіх падручнікаў. Трэба было карыстацца чужымі – часта расійскімі, а найбольш нямецкімі падручнікамі. Працы трэба было выконваць на семінарах, пераважна, на славянскіх і чужых мовах. Апрача гэтай бібліятэкі, была яшчэ бібліятэка музея, так званага Даклада этнаграфічнага, там цэлы кампетэнт быў. Апрача галоўнай цэнтральнай бібліятэкі філалагічная бібліятэка была, пры семінарах былі бібліятэкі. Яшчэ былі бібліятэкі (не ведаю ці былі яны ў вас) пры факультэтах. Скажам, археалогія мела музей для лекцый. Студэнты вечарам прыходзілі і працавалі там. На філалогіі былі розныя граматыкі, дапаможнікі, калі вы не вельмі адолелі царкоўнаславянскую мову, то тут можна было знайсці падручнікі для шрыфтоў розных. Мастацтва штудзіравалі з французскай акадэміі мастацтваў.

С.Б. – Я хачу запытацца пра абставіны адпачкавання ад вашага студэнцкага саюза невяліччай групы студэнтаў на чале са спадаром Глінскім.

Ш. – Глінскі быў, Бартуль, Галяк – цэлая купка. Я думаю, што доктар Тумаш мог лепш пра яе расказаць. Вы ў яго пыталіся?

С.Б. – Я пра гэта пыталася, але ён сказаў, што гэта была невялічкая купка. Палітычных момантаў яна ў сваёй дзейнасці не мела. А вось сабрацца выпіць, пагуляць – ці варта пра гэта ўспамінаць. У кнізе Галяка згадваецца, як усё пачыналася. Быў сход, і Галяк на гэтым сходзе падыйшоў да Міхася Тулейкі, які быў старшынём, і ўдарыў яго па твары.

Ш. – Ага, пабіў.

С.Б. – Потым, значыцца, увайшла ўправа і яна вырашыла гэты

сход разагнаць, але сход не разагналі. Тады паўстала гэтая арганізацыя.

Ш. – Скарынія.

С.Б. – Яны былі неяк абражаныя ці пакрыўджаныя і стварылі сваю карпарацыю.

Ш. – Карпарацыю Скарыніі. Але гэта ранейшыя часы, я не быў там, гэта 1930 г., а я ва ўніверсітэт прыйшоў у 1935 г. Тады скарынінскай арганізацыі і следу не было. Яна існавала нядоўга.

С.Б. – Не пакінула аб сабе ўспамінаў, акрамя ўспамінаў Галяка?

Ш. – Так, успаміны Галяка, некалькі прыгожых песняў, вершы. Гімн быў, яны такі прыгожы пераклад зрабілі. Паэт Сяргей Панізнік збіраў матэрыял пра Бартуля, як паэта, і прасіў мяне таксама дапамагчы. Я яму прыгатаваў і некалькі вершаў паслаў. Але перад усім гімн студэнцкі "Гаўдэамус" – міжнародны студэнцкі гімн на лаціне. Але ёсць яшчэ даспевак (па-мойму на нямецкай мове), бо ўсе гэтыя звычкі ішлі з нямецкіх універсітэтаў. Прыпевак пра тое, што пакінулі ўжо ўніверсітэт, але, часам, калі знаходзяцца ў таварыстве студэнцкім, то прыпамінаюць мінулыя часы. Песенка вельмі прыгожая:

*Як часамі сам адзін вечарамі мрою,
За ўспамінам мне ўспамін нізкай залатою.
Успамінаю ічасця дні на жыцця прадвесні,
І, здаецца, чую зноў дарагую песню.*

Тады спяваецца "Гаўдэамус".

Гэга пераклаў Бартуль. Ён быў здольны, але так дрэнна скончыў. "Гаўдэамус" часта спяваўся на такіх вечарынах. І цяпер, часам, у нас спяваецца. У час нямецкай акупацыі, калі нашы з нямецкімі юрыстамі сустракаліся, што працавалі ў цывільнай адміністрацыі, то на застольных мерапрыемствах гэты гімн заўсёды спявалі. Гэтак часам сола спявае Самоцін, тэнар. Данчык яго не спяваў. Я знайшоў ужо ўсё – ноты, словы.

Куратарамі ў студэнцкіх арганізацыях заўсёды былі людзі, якія сімпатызавалі дадзенаму кірунку. Пры мне куратарам Беларускага студэнцкага саюза быў прафесар Кашнідэр – немец, філолаг-славіст. А калі ён выехаў, па-мойму, у 1939 годзе, перад вайной, то тады ўзначаліў славянскі саюз адзін з прафесараў мастацтва. Здаецца, скульптар, не помню прозвішча. А, напрыклад, саюз

сацыялістычнай моладзі курыраваў прафесар Зыкмунт. Ён матэматыку выкладаў тут, у Амерыцы.

С.Б. – О, значыць тады ён яшчэ быў малады?

Ш. – Яшчэ мог выкладаць. Нядаўна памёр. Такі слаўны быў матэматык. У саюзе дэмакратычнай вольнадумчай моладзі куратарам быў прафесар Дымбоўскі, такі ваюючы бязбожнік.

С.Б. – А вось акрамя беларускага студэнцкага саюза, у якія яшчэ арганізацыі ўваходзілі беларускія студэнты?

Ш. – Пераважна пераходзілі ў так званыя прафесійныя арганізацыі. У нейкім часе была прынята Беларускай студэнцкай саюзам пастанова, што яго сябры не могуць належаць да іншых арганізацый палітычнага характару. Перадусім мелася на ўвазе – польскіх. Паколькі была свабода поўная, было многа арганізацый палітычнага характару то студэнты-беларусы мусілі адтуль выйсці. Былі яшчэ студэнцкія арганізацыі прафесійнага характару, скажам, гурток медыкаў ці гурток земляробаў.

С.Б. – Ці гурток фалькларыстаў?

Ш. – Фалькларыстаў. Да гэтых арганізацый беларусы маглі належаць. І гэтыя арганізацыі часта мелі сваю форму, шапку. Я асабліва насіў шапку агульнаўніверсітэцкай арганізацыі самапомачы. Гэта арганізацыя была вельмі вялікая. Для студэнтаў ужо. У арганізацыі можна было дастаць таннейшыя абеды ў студэнцкай сталоўцы, выехаць недзе на экскурсію, ці выехаць, калі нехта хворы, лячыцца, скажам у горы Карпацкія.

С.Б. – І такія формы існавалі?

Ш. – І такія існавалі. Тое, што я вам раскажваў, што гэта шапка агульная была і на ёй быў герб караля Баторыя і пад нізам былі такія шнурочки колеру дадзенага факультэта. Я такую шапачку насіў, таму што яна была агульнастудэнцкая. Як вы недзе выязджаеце, вас не вельмі пазнаюць, хто вы.

С.Б. – Вы належалі да нейкага гуртка?

Ш. – Я належаў да гуртка беларусаведаў. Гэта была студэнцкая арганізацыя тыпу прафесійных. Гурток гісторыкаў быў, гурток паланістаў быў. Таксама як гурток медыкаў, ці земляробаў. Такія гурткі існавалі і наша арганізацыя лічылася гуртком беларусаведаў. Усё ж гэта арганізацыя была не палітычнага характару, бо яна не займалася ніякай палітычнай акцыяй. Мы былі за пашырэнне ведаў, рабілі

рэфераты, запрашалі паэтаў, якія з нашай арганізацыі. З Варшавы запрашалі вядомага паэта, пісьменніка, ці журналіста. Такого тыпу арганізацыя – дзеля павышэння ведаў.

С.Б. – Вы зараз ды і раней былі прыроджаны прамоўца. А ў студэнцкія гады, у віленскі перыяд вашых студыяў, вам даводзілася выступаць публічна з прамовай на нейкім сходзе?

Ш. – Так. Як і цяпер. У мяне пачатак ад гімназіі. У гімназіі польскай таксама былі гурткі. Быў гурток красамоўства.

С.Б. – Вось дзе вашы вытокі...

Ш. – Гуртком красамоўства кіраваў лацініст – настаўнік лаціны. Ён з нямецкай школы, вельмі добры цытатар і не толькі польскіх, а і лацінскіх вершаў. У лацінскіх вершах прынецп рытмікі. Калі вы рытміку захавасце, то ўсё ў парадку. Іх цяжка чытаць, нават у рытміцы, а што гаварыць пра дэкламацыю. У гэтым гуртку была цэлая справа вучыць напамяць прозу, такія цэлыя старонкі польскай прозы напамяць. Выпрацоўвалася дыкцыя. У нашым гуртку прымаў удзел ксёндз. Ён быў вельмі здольны чалавек, шырокага дыяпазону. Гранс – прозвішча яго было. Згадаю прозвішча настаўніка лаціны – Фурнагель, таксама нейкага нямецкага паходжання. Ён вельмі добрым быў прамоўцам царкоўнага характару. Бо, ведаеце, цэлая штука прамаўленняў. У тыя часы яна зусім іншы характар мела. Вам трэба было вучыцца дыкцыі, трэба было сказаць так, каб людзі чулі. Мікрафонаў не было. Гаварыць трэба, часам, да дзесяці тысяч слоў і таму ксёндз ставіў нам голас, паказваў, як трэба гаварыць. Часам, вы гаворыце адным тонам, а потым, каб падкрэсліць нешта, не мацней трэба сказаць, а наадварот – цішэй. Тады гэта ўспрымаецца. Трэба было многа такіх тэхнічных патрабаванняў ведаць і навучацца ім. Трэба было навучыцца кінуць гук у паветра так, каб ён адчуваўся.

Гэты лацініст вучыў у прамовах каб было прынцыпам граматычным сказана, але і каб мусіў быць момант, нейкі такі арыгінальны, каб вы эмацыянальна перадалі пачуцці. У мяне было многа прамоваў, пісання толькі ў пачатках сказаў пераважна, недзе – абзацы. Я скончыў універсітэт і вайна пачалася.

С.Б. – І універсітэт зачынілі?

Ш. – Не, яшчэ не. Я яшчэ прыехаў ва універсітэт, думаў далей працаваць, думаў працаваць над кніжкай той, што прыгатаваў.

С.Б. – А што гэта за кніжка была?

Ш. – Народнае мастацтва. Пра народнае ткацтва Беларусі і вопратку. Бацькоў не было. Я скончыў і паехаў да дзядзькі на канікулы. Вайна ўжо ішла. Мяне маглі схапіць у войска, альбо ў канцэнтрацыйны лагер. Палякі хапалі ўсіх падазроных. Дык я тады вымальдаваўся там, спаў на сене. Потым прыйшла Чырвоная Армія і я паехаў зноў ва ўніверсітэт.

С.Б. – Універсітэт існаваў?

Ш. – Усё польскае было, з’явілася больш лібералаў, левыя папрыходзілі на рэктараў.

С.Б. – А гэты рэктар, пры якім жыдоўскае пытанне ўзнікла і які падпісаў указ аб тым, каб жыды сядзелі асобна, ён-такі пайшоў?

Ш. – Пайшоў, пайшоў. Гэта быў ксёндз Вайціцкі. На яго месца прыйшоў ліберальны прафесар Эвенкройц – юрыст, гісторык права. Яго, між іншым, арыштавалі пры саветах, ён памёр у турме.

С.Б. – А вы тады бралі яшчэ некаторыя студыі?

Ш. – Не, я не меў часу, але яшчэ працаваў у музеі. А потым Сталін перадаў Вільню Літве. Вельмі цяжка было аставацца там, у Вільні. Тады і Цітовіч паехаў, і я, многа людзей паехала ў Беларусь.

С.Б. – У Мінск?

Ш. – Не, я паехаў у Ашмяны. Там арганізаваў школьніцтва і туды запрасіў яшчэ сваіх калег некаторых, Хаеса. У першы год з Хаесам мы арганізавалі першую школу вячэрняю беларускую.

С.Б. – Гэта быў 1940 год?

Ш. – Гэта быў 1939 год, пачатак верасня. Зарганізавалі сярэдняю вячэрняю школу беларускую. Бо былі патрэбныя людзі ў канцылярыі розныя. Трэба было арганізаваць школу вячэрнюю, дзе не агранічаны век навучэнцаў. Там былі хлопцы і дзяўчаты па 25–30 гадоў, беларусы, якія хацелі працаваць. Яны пайшлі працаваць у розныя офісы, пры саветах ужо многа пайшло. Спачатку з’явілася рабочая гвардыя, потым паліцыя ператварылася ў міліцыю. Тады я арганізаваў першы настаўніцкі курс для настаўнікаў з розных школаў Ашмяншчыны.

С.Б. – Колькі, прыблізна, там было школ?

Ш. – 60 школ было.

С.Б. – Яны былі беларускія?

Ш. – Усе польскія былі.

С.Б. – А вы хацелі іх перавесці на беларускія?

Ш. – Так. Я паклікаў першую групу настаўнікаў. Гэта былі людзі, якія ведалі беларускую мову альбо з семінарыі, альбо беларусы былі, альбо з былых царскіх школ рускую мову ведалі, але перакваліфікаваліся. Яны, паехалі пасля месяца адукацыі працаваць у свае школы. Пазней, у зімовыя канікулы мы арганізавалі такі курс для ўсіх настаўнікаў. З Мінска прыехалі некалькі настаўнікаў памагаць весці гэты курс.

С.Б. – А вы тады ўжо працавалі інспектарам?

Ш. – Яшчэ не, яшчэ быў настаўнікам. На другім курсе веў па-польску, бо там было шмат палякаў-настаўнікаў. Я выкладаў ім беларускую мову. Пасля гэтых настаўнікі пайшлі ў школы, і ў гэтых школах ужо часткова была беларуская мова, хаця і не ва ўсіх класах. Некаторыя класы вучыліся па-польску, хаця беларуская мова, як прадмет, была ўжо ва ўсіх. І ў гэтым самым часе мы арганізавалі шасцімесячныя курсы для настаўнікаў. Недзе ў чэрвені 1940 года адбыўся першы выпуск. На гэтых шасцімесячных курсах апрача беларускай мовы і літаратуры выкладалася гісторыя партыі, прадметы палітычнага характару, матэматыка ці арыфметыка, і ўжо была metodyка вывучання. Сюды былі пакліканы настаўнікі з розных найлепшых школ, з нашай гімназіі быў матэматык. На гэтых курсах былі людзі з рознай адукацыяй. Былі такія, што мелі скончаныя гімназіі, хацелі працаваць настаўнікамі, бо не было дзе падзецца. Былі такія, што мелі незакончаную гімназію. Былі такія, што мелі нейкую прафесійную адукацыю, закончылі, скажам, сельскагаспадарчую, гандлёвую, тэхнічную школу. У 1940–1941 гг. усе школы на Ашмяншчыне ўжо працавалі на беларускай мове. Гэта каля 90 школ. За год! Таму калі я быў у Бартуля і Краўчанкі, то там быў і Бураўкін. Дык я сказаў, што сучасны стан беларускай школы – гэта сабатаж. Бо я перавёў (а я меў тады толькі 24 гады) на працягу аднаго года 90 школ на беларускую мову і гімназію польскую, якая існавала з 1918 г. таксама перавёў на беларускую мову, і ўсе прадметы.

С.Б. – І ўсе вывучалі і спецыялісты знайшліся?

Ш. – Знайшліся. Толькі адзін настаўнік матэматыкі трапіўся, які папрасіў вучыць на расійскай мове. Яму дазволілі, а так усе ў 1940 годзе перайшлі па беларускую мову. А я сам паехаў на 2 месяцы на

інспектарскія курсы ў Мінск і ўжо вярнуўся на інспектарскую пасаду. Ужо я назіраў, як нашы беларускія школы працуюць.

Да гэтага часу ўсе праблемы былі развязаны. Напрыклад, былі настаўнікі-палякі, якія беларускай мовы не ведалі. Яны спасціглі яе толькі з гэтых курсаў. Вучыць дзяцей трэба ўмець, гэта прафесія. Першы клас вельмі цяжкі з пункта гледжання метадычнага. І таму там у падручніках націскі ўсюды былі пастаўленыя. Слоў там не многа, настаўнік аперуе невялікай колькасцю слоў, але ён мусіць іх заўсёды кідаць, ведаеце, каб правільны націск быў. У беларускай мове праблема націскаў даволі цяжкая. У польскай мове націск просты – перад апошнім гукам з канца. І таму заўсёды ў пачатковых школах пры настаўніку-паляку былі маладыя настаўнікі, якія яму прастаўлялі ў падручніку націск. Я ездзіў па школах, настаўнікі-палякі вельмі добра супрацоўнічалі з маладымі хлопцамі і дзяўчатамі, усе школы перайшлі на беларускую мову. Тое, што цяпер творыцца на Беларусі – сабатаж, самы сапраўдны сабатаж.

Тое самае ў час нямецкай акупацыі. Назначылі восенню 1941 г. дырэктарам школ ці галоўным інспектарам ксяндза Гадлеўскага. Гэты інтэлігентны чалавек быў настаўнікам гімназіі з акадэмічнай асветай, аўтар падручнікаў. Праўда, ён прыйшоў займацца беларускай мовай ад рэлігіі. Але ён ведаў школу, ён не такі сабе, што паставілі нейкага камісара – і ён арудзе. Не, ён ведаў і пераклаў на беларускую мову падручнікі, паклікаў з'езд інспектараў.

С.Б. – І вас?

Ш. – Не. Я ўжо перайшоў у аддзел асветы і культуры. Гэта справа тычылася архіваў, музеяў, аховы помнікаў і г.д. Толькі напрыканцы я зноў вярнуўся ў школьніцтва. Тумаш запрасіў. Я да яго прыйшоў проста так, адведаць хацеў, каб ісці далей у Ашмяншчыну. Ён запрасіў, кажа: "Заставайся тут". У час вайны я быў у Ашмянах, у гарадскі савет быў абраны, а ў гарсавеце аддзелу асветы не было, бо гэта малы горад, 4 школы толькі. Пры гарсавеце я і загадваў пытаннямі школьнымі.

Як пачалася вайна, у нядзелю, то я яшчэ прамову гаварыў на рынку, самую маю цяжкую прамову. Можна з 10000 людзей было на адкрытым рынку, гаварыць было вельмі цяжка, гэтая мая адзіная такая прамова на такую вялікую колькасць людзей. Мая самая большая прамова па-беларуску была.

С.Б. – Вы заклікалі да патрыятычных пачуццяў?

Ш. – Так. Лейтматыў маёй прамовы быў такі: вайна пачалася і канец вайны невядомы. Але вось тое, што мы беларускую школу здабылі, то ўжо яна застанецца і тыя сацыяльныя розныя здабыткі застануцца. Хаця, я магу і памыліцца, бо цяпер кампартыя заводзіць і польскія школы.

С.Б. – Так вы, значыць, 10 хвілін гаварылі, ці болей?

Ш. – Не, не болей, меней відаць. На другі дзень казалі: "А ну, галубчык, давайце з намі".

С.Б. – Хто сказаў?

Ш. – НКВД. І забралі.

С.Б. – За прамову?

Ш. – За ўсё...

С.Б. – Забралі вас у Мінск?

Ш. – Забралі, пасадзілі. Потым эвакуацыя. Я яшчэ добра трапіў – мяне прывезлі ў Вілейку ў турму. Але там ўсё ўжо гарэла. Мінск ужо гарэў, таму мяне закінулі на Усходнюю Беларусь у Крупкі.

С.Б. – І вас там пакінулі без надзору?

Ш. – О, не! Там суровы надзор быў. Але немцы вельмі хутка ішлі, бамбілі Крупкі. Калі бамбілі, нехта адчыніў дзверы, і мы паўцякалі. Але ў турме было ўжо многа савецкіх афіцэраў. У маёй цэлі быў афіцэр, элганцкі такі. Высветлілася, што ў яго пятліцы чырвоныя былі з іншага матэрыялу.

С.Б. – Дык яго за гэта забілі?

Ш. – Ага, забілі, мусіць расстралялі, не ведаю.

С.Б. – А вам тады пашчасціла і немцы вызвалілі вас?

Ш. – Але, так. Многа яшчэ афіцэраў было. У нашай камеры быў адзін афіцэр міліцыі з двума кубікамі.

С.Б. – А яго за што пасадзілі?

Ш. – Яго па падазрэнню, што ён быў пераадзеты, што нібы-та ён быў з нямецкага дэсанту. Але ён не быў з дэсантнікаў, звычайны сабе, такі ў скромнай вопратцы з двума кубікамі. Ён нешта там заблытаўся, памыліўся ў нечым і, туды яго...

С.Б. – А пасля гэтай турмы-каталажкі накіраваліся зноў у Ашмяншчыну?

Ш. – Не.

С.Б. – Вы баяліся туды ісці?

Ш. – Не, я нічога не баяўся. Потым ездзіў туды. А спачатку прыйшоў у Мінск і адведаў Тумаша.

С.Б. – А вы ведалі, што ён ужо там, вас прапусцілі да яго? Вы ўжо ва ўправу зайшлі? Хто быў ва ўправе з сваіх людзей-беларусаў? Можа, па віленскаму перыяду знаёмыя вам?

Ш. – Ну, там многа было маладых людзей. Са студэнцкага саюза там было некалькі чалавек, якіх я потым спаткаў. Ну, гэты самы Галяк.

С.Б. – Галяк таксама быў?

Ш. – З Вільні прыехаў туды. Суд арганізавалі.

С.Б. – Гарадскі суд?

Ш. – Ён такі – і гарадскі, і агульны акруговы.

С.Б. – А хто яшчэ? Жонка яго там была?

Ш. – Жонка яго потым прыехала. Яна працавала там, дзе рыхтаваліся падручнікі, у школьным аддзеле.

С.Б. – У школьным аддзеле ўправы? А хто яшчэ? Потым прыйшлі вашыя віленскія студэнты?

Ш. – З віленскіх студэнтаў Арэхва быў, Кашкурэвіч таксама вельмі чалавек цікавы. Ён слуцак быў.

С.Б. – Айцец Васілій Кендыш пабачыў у часопісе гравюру Кашкурэвіча, напісаў да нас ліст. Аказваецца ён з ім вучыўся разам у гімназіі ў Наваградку.

Ш. – Айцец Кендыш, быў без рук, але маляваў добра. Маляваў, ён, па-мойму, на эміграцыі. Ён не меў частак рук, яму адарвала. Але ён меў тут кут, пісаў заўсёды і маляваў. Ён у Аўстрыі скончыў мастацтва, выехаў недзе ў Паўднёвую Амерыку і там дзесьці быў прафесарам.

С.Б. – Здольны чалавек быў?

Ш. – Вельмі здольны. Суддзя з Віленскага універсітэта Кашкурэвіч. Я вось думаў, што можа нехта з ягоных родзічаў, Кашкурэвіч, быў потым у Слуцку акруговым суддзёю?

С.Б. – Пасля заканчэння універсітэта ён у Слуцку быў у часе нямецкай акупацыі.

Ш. – А скуль ён паходзіць, я добра не ведаю.

С.Б. – А хто яшчэ быў, каго яшчэ прыгадвалі?

Ш. – Арэхва, я вам казаў.

С.Б. – Арэхва потым на эміграцыі апынуўся.
 Ш. – І скончыў на медыцыну ў Чыкага.
 С.Б. – У Чыкага маці Арэхва, а сын яго зараз добры фізік.
 Ш. – Можа быць.
 С.Б. – Мы сябравалі з ім.
 Ш. – З гэтай сям'ёй?
 С.Б. – Так. І калі яны былі ў Чыкага, я тату вазіла і Аляксандра Лецку ў Чыкага.
 Ш. – Яна была ў Мінску.
 С.Б. – Так. Значыцца, сын Арэхвы быў там? А ён якую функцыю выконваў?
 Ш. – Суддзя таксама. Добры суддзя быў. Суровыя там суддзі былі.
 С.Б. – А хто яшчэ быў?
 Ш. – Касяк. Вы чулі?
 С.Б. – Касяк?
 Ш. – Гэта інжынер, ён у Чыкага жыў. Старшыня беларуска-амерыканскага задзіночання. У Беларуска-амерыканскім кангрэсе ён быў старшынём.
 С.Б. – А ён якую функцыю там выконваў?
 Ш. – Інжынер-архітэктар быў. Домікі правіў. А потым, недзе ў 1944 годзе, пайшоў працаваць у агульную адміністрацыю, нават намеснікам старшыні нейкай акругі быў. У самапомачы там недзе працаваў.
 Адзін яшчэ са мной жыў, вельмі цікавы чалавек, Свячкоўскі Антон.
 С.Б. – А хто ён быў?
 Ш. – Яго немцы змабілізавалі. Я вам раскажваў?
 С.Б. – Не, не раскажвалі.
 Ш. – Перадавая нямецкая частка ідзе і ўязджае ў мястэчка, скажам, ці вялікую вёску. Пытаюць, хто ў вас тут добра ведае нямецкую мову? Ну, кажучь, хто – настаўнік. Выклікаюць настаўніка. Немец паглядзеў – малады чалавек, праверыў ягоную мову і кажа: "Мы цябе мабілізуем у нямецкую армію".
 С.Б. – І ўсё?
 Ш. – І ўсё. Скінулі з яго цывільную вопратку, далі яму нямецкую, і ён з гэтым на перадавую як перакладчык пайшоў. Калі не на першай лініі, то пры афіцэры, пры камандзіры батальёна, скажам. Вось так Свячкоўскага змабілізавалі. Вясёлы хлопец быў. З танкавая часткай,

ён заехаў аж за Маскву нават. Бо Масква была не зусім у акружэнні, у паўкальцы была. Быў кантужаны. Прыехаў да нас у Мінск, мяне адшукаў.

С.Б. – Вы вучыліся разам у Вільні?

Ш. – Так, ведаў яго з Вільні. Мы яму адразу сказалі, каб заставаўся ў Мінску. Такі заслужаны перакладчык, на фронце пабываў. І ён застаўся. Паўгода яму было дадзена на адпачынак па здор’у. А потым, здаецца, яму яшчэ прадоўжылі на паўгода. Словам, ён быў аж да эвакуацыі ў Мінску. А мундзір ягоны так і вісеў на сцяне, накрыты посцілкай. А потым, як трэба было адступаць, ён мундзір надзеў і ўжо быў з нямецкай арміяй да канца, але ў палон трапіў.

С.Б. – Расстралялі мабыць?

Ш. – Не, выпусцілі. Палон адседзеў, як жаўнер. Настаўнікам вярнуўся працаваць у тое самае мястэчка ў гімназію. Такіх тады многа немцы мабілізавалі.

С.Б. – А вось калі вы працавалі ва ўправе на грошы, на маркі тады нічога нельга было купіць. Вам харчаванне, паёк нейкі давалі?

Ш. – Картачная сістэма была.

С.Б. – Пражыць можна было неяк?

Ш. – Пражыць можна было. Паўголадам жылі.

С.Б. – І немцы таксама паўголадам жылі, ці трохі лепш ім было?

Ш. – Трошкі лепш было. А ў тых, хто не працаваў, то ў іх зусім мізэрныя пайкі былі, а ў тых, хто працаваў, былі пайкі лепшыя, а нямецкія пайкі яшчэ ляпейшыя былі.

С.Б. – А вам не давалі нямецкія пайкі?

Ш. – Не.

С.Б. – Ціхановіч піша, што мастакі за банку тушонкі немцам малявалі.

Ш. – Бачыце, у Ціхановіча, добра апісана цяжкае палажэнне ў Мінску. Мяне Хадыка пытае, як жылі мастакі? І там у мяне ёсць адказ іншы, чым у Ціхановіча. Мастакі мусілі жыць, бо ў іх сем’і былі і таму яны стараліся неяк зарабляць. Адны рабілі іканастасы, асабліва для цэркваў на вёсках, ці малявалі абразы. Яны мелі вельмі добрыя прыбыткі. Святары прывозілі ім жыта, пшаніцу, сала. Другія мастакі рабілі партрэты немцам, афіцэрам асабліва. Салдат сам бедна меў. І ім плацілі як вы кажаце – кансервамі, папяросамі, рознай натурай плацілі. Зноў, іншыя мастакі, так я ўспамінаю, Дудчыц,

скажам, малявалі краявіды Мінску, разваленыя дамы, хаты вёсак і прадавалі немцам. З гэтага мелі.

С.Б. – Ціхановіч пра гэта таксама піша.

Ш. – Ціхановіч не так піша. Тое, што я гавару – ёсць праўда. А Ціхановіч кажа, што мастакі супрацоўнічалі з немцамі, з гарадской управы. Яшчэ арганізаваў першую выстаўку, і на ёй немцы, быццам, адбіралі абразы, запісвалі быццам бы адрасы мастакоў, каб з імі мець справу.

С.Б. – Калі мастак добры, то трэба прыйсці да яго і малюнка замаўляць.

Ш. – Там ён згадвае аднаго мастака Каржанеўскага. Я яго добра ведаю. На яго выстаўках пераважна былі абразы, нейкія цэрквы. Цэркваў многа было.

С.Б. – Палітычнага там нічога не было?

Ш. – Не. Тады яму прызначылі медаль нейкі, што прызначаюць паліцаям.

С.Б. – Яго медалем ўзнагародзілі?

Ш. – Так. А чаму? Таму што ў 1943 годзе да мяне прыйшоў гэты самы мастак Каржанеўскі, сказаў, што ў Мінску вытрымаць не зможа, памрэ з голаду. Рагуй. Такіх выпадкаў у мяне было вельмі многа. Не толькі мастакі, прафесары розныя, пісьменнікі: "Не дам рады ў Мінску, – прасілі, – адпраў мяне ў правінцыю". Хаця я ў музеі быў, але з аддзела асветы звязаны. Каржанеўскага, як яны пішуць, я адправіў у Вілейскую акругу настаўнікам малюнка. Там ён быў з канца вайны. А потым, што з ім стала? Адправіў туды прафесара Скіжаў. Той ажаніўся з маёй каляжанкай, да якой я яго адправіў.

С.Б. – У вас лёгкая рука.

Ш. – Вельмі лёгкая рука. І потым яшчэ ведаеце каму таксама не мог даць рады ў Мінску? Салаўю.

С.Б. – Вы яго таксама адправілі?

Ш. – Таксама адправіў у Вілейку. Салавей прыйшоў у такой, ведаеце, насілі ў Савецкім Саюзе, – рубашцы доўгай і з поясам.

Адамовіч прыехаў.

С.Б. – Адамовіч не працаваў ва ўправе?

Ш. – Працаваў спачатку. Ігнатовіч вельмі цікавы чалавек. Для

мяне заўсёды пытанне: як маглі быць у войску такія цікавыя вельмі рэлігійныя людзі? Я з ім быў ў вельмі добрых дачыненнях, бываў заўсёды на яго імянінах, якія прыпадалі ці не на 4 снежня. Ну, як у Мінску забілі Іваноўскага, альбо Казлоўскага – людзей такіх, што не вельмі верылі, у касцёл не хадзілі, то гэты айцец Ігнатовіч тады адразу захацеў збегчы з Мінска, каб яго немцы не прымусілі хаваць. Ён да мяне ў музей заехаў, кажа: "Слухай, як будучь мяне шукаць, скажы, што мяне няма ў Мінску". Настолькі моцна рэлігійны чалавек быў, што не хацеў хаваць людзей, якія не хадзілі ў касцёл.

Так што заданне для мастакоў і мастацтваведаў, гістрыкаў старыны адшукаць тыя абразы, якія былі перададзены ў Чырвоны касцёл.

Каталіцкі на Кальварыйскіх могілках. Ён захаваўся. Ён быў у добрым стане, там быў і алтар, і там прыгожы абраз. Абраз беларускага мастака XIX ст. Данэлія "Хрыстос перад чашай". Малітва Хрыста – тэма асабліва пашыраная ў праваслаўнай царкве. Заўсёды ў прыстоллі вісіць малітва Хрыста перад чашай. Стары абраз, цікавы, і цікава, дзе падзеўся? Таму, што палякі касцёл гэты спольшчылі. Забралі гэты абраз, а павесілі на чырвоным шчыце крыж і польскі надпіс. Парабілі польскія надпісы, якіх раней не было. Мастак Данэлія, пахаваны пад гэтым касцёлам. Яго там брутальна спольшчылі.

С.Б. – Гэта ў якім годзе было?

Ш. – Паланізацыя гэта адбылася цяпер вот, калі настала свабода, з дазволу Вярхоўнага Савета, Шушкевіча, Кебіча і, відаць, таксама пры гэтым усім – Краўчанкі. У выніку перамоваў з палякамі паланізацыю касцёла правялі на Кальварыйскіх могілках. Краўчанка памог, а не правёў.

Абраз знік нядаўна, недзе ў канцы 70-х можа, ў 80-х гадах. Там дазволілі палякам прыехаць і заняцца паланізацыйным касцёлаў, дазволіў усё гэта так званы "дэмакратычны ўрад".

Яшчэ адзін касцёл (як я ішоў з турмы ён яшчэ гарэў), гэта на Залатой Горцы касцёл Святога Роха. Ён згарэў, ніхто ўжо не думаў яго аднаўляць. Восень прыйшла. Я помню ўжо прымаразкі былі, я ішоў дахаты, па-мойму, спаткаў Алеся Матусевіча – бацьку Чэчухі – журналісткі, што працуе ў Беластоку. Тады ён працаваў у газеце, а пасля ў 1942 годзе пайшоў у партызаны.

С.Б. – У якой газеце працаваў?

Ш. – У Мінску, у "Беларускай газеце".

С.Б. – А да вайны ён кім быў?

Ш. – Журналістам. Ён прафесійны журналіст. Мы з ім ішлі дахаты. Я жыў тады ў старым доме пасёлка, для друкароў – стаялі такія 2-х павярховыя дамы для працаўнікоў друку насупраць Акадэміі Навук. Побач Дом друку быў. У вайну ён застаўся.

З гэтым домам далей былі такія домікі для працаўнікоў. Я там жыў, Алесь Матусевіч жыў са мной. Жылі ў адным доме, часта разам хадзілі на працу. Адзін раз Алесь кажа, што варта было б зайсці і паглядзець, што гэта ў згарэўшым касцёле робіцца. Кажа, што там нейкі архіў быў. Так што мы позняй восенню 1941 года зайшлі туды, прымаразкі ўжо былі, груды снегу.

У падвале касцёла, нічога не знайшлі. Толькі ў сам касцёл былі сцягнутыя два трупы жаўнераў. Прыйшла зіма, а касцёл гэты стаіць і не заваліўся. Тады нашыя католікі звярнуліся да старшыні горада прафесара Іваноўскага. Той дазволіў ім з нейкага складу набраць дошак, яны забілі вокны, вясной пакрылі будынак. У такім стане ён застаўся да 1944 г., болей яго не рамантавалі, толькі падтрымлівалі парадак. Але для мастакоў цікава – пры ўваходзе ў касцёл ёсць круглая ніша і ў ёй ёсць ікона Божай Маці, барэльеф іконы Божай Маці. Відаць, цяпер яна альбо разбіта, альбо замазана. Пры гэтым вельмі цікава, што палякі аддаюць беларусам гэты касцёл. Гэта смешна, у сталіцы Беларусі, дзе ўсе касцёлы будаваны беларускімі рукамі, беларускімі памешчыкамі, скажам. Палякі з сябрамі гэтага "дэмакратычнага ўрада" Кебічам і Краўчанкам – міністрам замежных спраў – аддаюць беларусам з ласкі вось такія капліцы на могілках. Гэта сорамна. Сорамна прызнацца, што мы жывём і маем сваю сталіцу.

І вось гэты касцёл зараз перароблены ў канцэртную залу. Палякі ўжо туды не ідуць, адсылаюць беларусаў, маўляў, ідзіце і адбывайце сабе беларускі касцёл. Так што, нешта смешнае адбываецца ў Мінску ў сувязі з дэмакратычнымі парадкамі, у сувязі з такой свабодай і комплексам НІЖЭЙШЧЫНЫ нашых дзяржаўных кіраўнікоў.

Цяпер яшчэ што да каталіцкіх святыняў. Больш каталіцкіх святыняў не было. 4 святыні каталіцкія з нямецкіх часоў.

С.Б. – А колькі ўсяго было?

Ш. – Тры кафедральныя саборы, Чырвоны касцёл і на Кальва-

рыйскіх могілках. Пры тым ужо ў тыя часы праз Мінск праходзіла многа вайсковых адзінак апрача нямецкіх. Так у 1941 годзе праз Мінск праходзіла, так званая, блакітная дэвізія. Гішпанская, ахвотнікі прымалі ў ёй удзел. Гішпанія ў час вайны была нейтральнай. Вельмі цікавая гэта дывізія была, вельмі рэлігійная, там святароў было многа. Вось гэтыя святары і служылі ў нас у касцёлах. Другая вайсковая частка была мадзьярскай. Праходзілі мадзьяры і ў іх гэтаксама многа святароў было. Затрымаўшыся, яны ў касцёлах служылі.

І трэцяя група вельмі рэлігійная – гэта славакі былі. У іх святароў многа было, і мова іхняя найбліжэйшая да беларускай была. Таму яны не мелі ніякіх цяжкасцяў паразумецца з людзьмі. Праўда, гэты айцец Ігнатовіч іх не любіў. Яны вельмі вольна сябе паводзілі, іх капеланы прымалі ўдзел у нашых урачыстасцях, вяселлях. "Што гэта за святары?" – казаў айцец Ігнатовіч, але ахвотна даваў ім службы ў касцёле, бо ён быў гаспадаром. Пасля ліквідацыі беларускіх святароў немцамі з канца 1942 г. і да эвакуацыі, гаспадаром каталіцкіх касцёлаў у Мінску заставаўся айцец Ігнатовіч. Ён, дарэчы, на эміграцыі быў, працаваў прафесарам недзе ў Паўднёвай Амерыцы, ці не ў Аргенціне, а мо ў Бразіліі. Напісаў успаміны пра часы ў Мінску. Яны пабачылі свет на літоўскай мове.

С.Б. – Нашыя цэрквы і касцёлы мелі вельмі многа багатых рэчаў?

Ш. – Вельмі многа, трэба шукаць.

С.Б. – Як вы лічыце, дзе яны могуць быць?

Ш. – Прафесару Беламу пайшлі нашыя гутаркі. Ён энергічны чалавек і смелы, так што няхай шукае. Так што не пабаіцца пайсці да Краўчанкі і да Кебіча, і, магчыма, нават да самога Шыркоўскага.

Яшчэ што да іншых. На час адступлення немцаў на другі кангрэс прыехаў беларускі святар айцец Віктар Цітовіч. Ён у кангрэсе ўжо ўдзелу не прымаў. Але з нагоды атрымаў дазвол ад немцаў прыехаць. Ён затрымаўся недзе ў каталікоў і застаўся да прыходу Чырвонай Арміі. Пасля ён быў арыштаваны і яго саслалі. Што потым рабілася ў гэтых касцёлах, я не ведаю.

С.Б. – А гэты Цітовіч меў дачыненне да рэдакцыі "Калоссе"?

Ш. – Меў, гэта ягоны дзяцёк, ён нейкі час быў у Амерыцы, пасля вярнуўся.

С.Б. – І яшчэ што да іншых веравызнанняў.

Ш. – Ну, нашыя татары. Татары мелі сваю мячэць. Пасля вайны

мячэць захавалася, але цяпер, здаецца, разбурана. Яны аднавілі рэлігійнае жыццё, аднавілі мячэць. А абразоў у іх асабліва не было. Затое ў іх была асноўная кніга рэлігійная "Аль Кетаб" на беларускай мове. Што сталася з ёю, я не ведаю.

С.Б. – Гэта кніга была ў музеі Івана Міцкевіча?

Ш. – Гэта не тая. Экзэмпляр у музеі Івана Міцкевіча, паходзіў з вёскі Сорак Татараў недалёка ад Вільні.

С.Б. – А гэты?

Ш. – Гэта быў Мінскіх татараў, ён быў пазнейшы, чым Луцкевічаў з XVIII ці XVII стст.

С.Б. – Колькі прыблізна татараў было?

Ш. – Мне цяжка сказаць, але цэлы раён татарскі быў. Я не ведаю, што там цяпер. Гэта ў кірунку штучнага возера, за Камсамольскім возерам, туды далей, татарская слабада была.

Вельмі актыўнымі былі яшчэ бабтысты. У горадзе іх вялікая грамада была, сам старшыня горада Кастусь Раманоўскі пратэстант быў кальвіністым. Перайшлі на беларускую мову, распаўсюджвалі малітоўнік на беларускай мове. Пры тым яны з вялікай павагай былі да беларускіх вучоных, паэтаў, і таму іх спеўнік адрэдагавала Наталля Арсеннева. На эміграцыі гэты спеўнік правыдадзены.

С.Б. – Колькі дамоў было такіх баптысцкіх?

Ш. – Адзін на Ніжнім рынку, не вельмі далёка ад праваслаўнай царквы. Яна, нават, пратэставала, чаму так блізка каля праваслаўнай царквы баптыстам далі малітоўны дом. Вялікая зала была. Вельмі актыўна праяўлялі дзейнасць хрышчэння. Яно заўсёды праходзіла на возеры вельмі ўрачыста, аб'яўлялі заўсёды перад гэтым у газеце. Імпрэзы яны рабілі беларускія. Мне давялося быць з Арсенневай і Кушалем ужо ў 1943 г. Там стол такі багаты быў. Ясна, гарэлкі на ім не было. Здзівіла, што ўдзельнікаў было ля тысячы, а сярод іх шмат вайскавікоў. І Кушаль, як увайшоў туды ў вайскавай форме маёра, да яго падскочылі вайскавікі, яму плашч памагалі знімаць. Немцаў таксама было многа і афіцэраў.

С.Б. – Вялікая была баптысцкая арганізацыя?

Ш. – Вельмі вялікая. Ім горад даў дзіцячыя Дамы сіраціны – два дзіцячыя дамы. Адзін для малодшых дзяцей, другі для старэйшых. Загадчыкам гэтых сірацінаў знаеш хто быў? Ён цяпер жыве ў Канадзе. Гэты актыўны, вельмі актыўны баптысцкі дзеяч – ягоны

сын. Але і бацька стары яшчэ жывы. Сын вельмі актыўны. Прозвішча не ведаю. Там у іх вельмі многа яўрэйскай дзетвары перахоўвалася. Як збіралася дзетвары замнога, дык адпраўлялі яе на правінцыю.

С.Б. – Масонская ложа дзейнічала?

Ш. – Не, толькі будынак захаваўся.

С.Б. – А што там было?

Ш. – Прыватна жылі людзі. Я думаю і цяпер там жывуць людзі.

С.Б. – Ну, там у такім стане...

Ш. – Можна, яго адновяць цяпер. Нехта казаў, што цяпер у Мінску масонскія арганізацыі ёсць, значыць амерыканскія нейкія. Можна сказаць, што асноўных масонскіх арганізацыяў няма, але ёсць дапамагавыя арганізацыі, якімі кіруюць масоны. Вось гэтыя арганізацыі, мне здаецца, ужо ёсць у Мінску.

С.Б. – А што з сінагогай было?

Ш. – Ну, з сінагогай. У вельмі добрым стане захаваўся будынак сінагогі. Гэта група будынкаў называлася "школьны двор", там найстарэйшая сінагога была. Мне ў Мінску расказвалі, што гэты будынак калісьці прызначаўся на праваслаўную царкву. Гэта недалёка ад жоўтай царквы. А тут яго перадалі для яўрэяў і тут была найстарэйшая сінагога і каля яе многа будынкаў было. Ну яны захаваўся, дзейнасці ніхто не праяўляў. Галоўны будынак сінагогі скарыстоўваўся як сховішча тэатральных дэкарацыяў. Я помню там адзін раз былі адчынены дзверы, я заходзіў, дэкарацыі стаялі розныя. Сінагога вялікая была, прыгожая, так званая харальная сінагога. Неяк загарэўся будынак гэты, але захаваўся добра ў маўрытанскім стылі. Ён перароблены на класічны савецкі стыль і там зараз знаходзіцца Рускі тэатр. Сінагога вялікая, вельмі багатая. Там падсвечнікі з медзі былі. Я баяўся, каб немцы іх не забралі, дык перавёз іх у каталіцкі кафедральны сабор і ў падвале схаваў.

С.Б. – Колькі ўсяго на тэрыторыі Мінска дзейнічала культавых устаноў у час вайны?

Ш. – Праваслаўныя цэрквы: Праабражэнская, Петрапаўлаўскі сабор (жоўгая царква), Духаўскі манастыр – гэта цяперашні кафедральны сабор, царква на Старажоўскіх могілках, царква каля станцыі г. зн. чыгуначная царква, новапабудаваная царква ў Козыраве і царква Аляксандра Неўскага на Вайсковых могілках. Касцёлы

дзеінічалі тры. Гэта кафедральны сабор на Пляцы Волі, Чырвоны касцёл і касцёл на Кальварыйскіх могілках. Баптысцкі адзін быў дом. Апрача таго яшчэ была пратэстанцкая нямецкая царква, якая была знішчана. Яны скарыстоўвалі нейкую залу. Немцаў і менчукоў лютэранскай веры было многа. На эміграцыі ў нас Зубковіч кампазітар лютэранін, у тэатры была вядомая актрыса Зэбіц, немка. Многа немцаў было і яны маліліся на нямецкай мове разам з нямецкім капеланам. Нейкі час яны скарыстоўвалі залу Кіжа. Потым будынак гэты быў разбіты ў час налёту, па-мойму, савецкай авіяцыі, дык я не ведаю, дзе яны ўжо збіраліся маліцца.

Была адноўлена (мусіць у 43-м ці 44-м годзе) ўрачыстасць праваслаўная калі свенцяць ваду – Вадохрышча. Ішло да Свіслачы ад усіх цэркваў можа да 100 000 народу, вайсковыя адзінкі з бел-чырвона-белымі сцягамі, епіскапы. Такой вялікай рэлігійнай дэманстрацыі я ніколі не бачыў.

Каталіцкае жыццё аднавілася ў форме польскай веры. З польскімі святарамі, з паланізацыяй не толькі людзей, а і будынкаў. Першым фатографам у Мінску быў Васіль Емельяновіч. Ён рабіў першыя здымкі, калі заглянуў на Кальварыйскія могілкі, і зрабіў мне здымкі ў спаланізаваным касцёле. У час нямецкай акупацыі захаваўся стары Дамініканскі касцёл, што на рагу вуліцы Энгельса і Інтэрнацыянальнай. Але ён не быў адноўлены, не скарыстоўваўся. Там, ці не, відаць, быў нямецкі склад з лекарскімі матэрыяламі, я там бачыў нейкіх нямецкіх лекараў, шпітальны персанал.

С.Б. – У школах выкладалі Закон Божы?

Ш. – Я думаю, што так. Не ведаю, не быў у школе. Пры Праабражэнскай царкве была зарганізавана першая арганізацыя моладзі. Некаторыя пішуць, што маладзёвыя арганізацыі заарганізаваны ў 43-м г. Гэта няпраўда. Немцы далі на гэта афіцыйны дазвол значна раней.

С.Б. – А хто быў першым кіраўніком?

Ш. – Першым кіраўніком пры Праабражэнскай царкве была Абрамава. Ёсць яе фотаздымкі.

С.Б. – Яна ўзначальвала ўвесь час?

Ш. – Яна першую арганізацыю заарганізавала яшчэ ў 41-м годзе.

С.Б. – А хто яна па адукацыі была?

Ш. – Абрамава – доктар медыцыны.

С.Б. – І ў якім веку яна тады была?

Ш. – Гадоў ёй было недзе 30. Не, я не думаю, што ёй было пад 40.

С.Б. – Гэта была фактычна яе ініцыятыва?

Ш. – Самой. Я думаю, што пасля, ацэньваючы яе арганізатарскія здольнасці, немцы поўнасьцю ёй даверыліся.

С.Б. – У гэтую арганізацыю маладзей 17 гадоў не прымалі. Ва ўзросце 18 гадоў яны пераходзілі ў Саюз вызвалення Беларусі. Усе аўтаматычна пераходзілі. Гэта было задумана?

Ш. – А дзе гэта было? Ужо на эміграцыі хіба? Або ў час існавання Нямеччыны?

С.Б. – У час існавання Нямеччыны былі ідэі стварэння такой арганізацыі.

Ш. – Саюз вызвалення Беларусі? Я не чуў.

С.Б. – А раскажыце пра Абрамаву крыху болей.

Ш. – Я таксама з ёю меў мала спраў. На арганізаваных ёю курсах для моладзі (ці інструктараў моладзі), я чытаў лекцыі па беларускаму народнаму мастацтву, гісторыі мастацтва, дэманстраваў іконы беларускія.

С.Б. – Якія вы бралі з музея?

Ш. – Ага, з музея.

С.Б. – Фактычна праца рабілася Саюзам беларускай моладзі. Што там былі нейкія звязы, так?

Ш. – Проста я з гэтай дзялянкі руку не меў дзела.

С.Б. – Колькі прыблізна народу было ў тым Саюзе?

Ш. – Дзе? У Саюзе моладзі? Паняцця не маю! Цяжка сказаць. Я пару разоў быў з лекцыямі ў іх, Абрамава арганізавала. Вельмі цікавыя ўрачыстасці – гэта прысяга моладзі. На ваенных могілках пры магіле Ігнатаўскага. Ён быў камуністычнага накірунку, але вялікі патрыёт, там народу многа было.

С.Б. – А ў членаў моладзевай арганізацыі былі якія знакі адрознення?

Ш. – Па-мойму, былі нейкія, уніформа нават была.

Узнікла арганізацыя ў 41-м, але афіцыйна зарэгістравана ў 43-м. Прысяга была 25 сакавіка. Кубэ быў на нейкіх урачыстасцях моладзі, вярнуўшыся адтуль яго ўзарвалі.

С.Б. – Беларускі саюз моладзі існаваў у Мінску і ва ўсіх буйных гарадах. А яна кіравала ўсім з цэнтра, як камсамолам.

Ш. – Нешта такое.

С.Б. – Паміж піянерамі і камсамольцамі, узрост такі?

Ш. – Гэтыя хлопцы і дзяўчаты былі старэйшыя.

С.Б. – Якія песні яны спявалі?

Ш. – Рэпертуар быў вялікі, спеўнічак быў немалы. Ён быў выдадзены на Беларусі, у Нямеччыне быў выдадзены, а пазней і ў Мінску ў 90-х гадах.

С.Б. – У 1942-1943 гг.?

Ш. – Можа ў 43-м ці ў 44-м. Я нямецкія выданні маю, а Мінскіх не маю. У мяне ёсць фотакопія яго.

Інфармацыя, пра якую пойдзе ніжэй гаворка, цікавая для гісторыкаў мастацтва, для мастакоў, для дзеячаў рэлігійных культур. Гэта тэма пра тое, што сталася ў час нямецкай акупацыі са святынямі Мінскімі, і што сталася з імі пасля прыходу Чырвонай Арміі. Я хацеў бы асабліва падкрэсліць, што сталася і з мастацкім наданнем старым і новым, якім былі забяспечаны святыні ў час нямецкай акупацыі. На гэту тэму я ўжо гаварыў і з прафесарам Хадыкам, гаварыў з прафесарам Мальдзісам, але відаць гаварыў яшчэ зарана. Магчыма, што некаторыя дзеячы яшчэ не хацелі брацца за газеты. Для вас, для маладой журналістыкі гэта вельмі цікава. Дык вось на гэту тэму я буду гаварыць.

Незадоўга, пасля прыходу немцаў, першая праваслаўная святыня, якая пачала дзеяць, гэта была Праабражэнская царква, якая знаходзіцца на Праабражэнскай вуліцы, або вуліцы Інтэрнацыянальнай. Цяпер яна быццам знесена. То быў калісьці будынак каталіцкага манастыра жаночага. Пасля закрыцця каталіцкіх манастыроў будынак перадалі праваслаўнаму жаночаму манастыру. 4 манахкі гэтага манастыра перахоўваліся ў Мінску. Яны жылі недзе на ўскраіне Мінска і жылі вырабамі коўдры. Шылі коўдры для розных савецкіх высокапастаўленых людзей. Гэтыя манахкі адразу, як немцы занялі горад, вярнуліся ў свой манастыр. Ён быў перароблены ў нейкі спартовы клуб. У самой царкве гімнастычная зала была.

Немцы прывезлі першага святара. Гэта быў Уладзімір Клінкоўскі, іераманах. Ён першы пачаў службу ў праваслаўнай царкве. Ён адразу з'явіўся ў гістарычным музеі, калі я яшчэ там не працаваў. І там набраў усякіх старых іконаў, старых аблачэнняў, розных патрэбных рэчаў для

службы. Усё, што патрэбна было ён перавёз і гэтымі рэчамі ён уладзіў царкву. Так што ў пазнейшыя часы, калі я туды прыходзіў, заўсёды там адчуваў сябе як у музеі. Іконы ў іконастасе былі няроўныя, розныя, але з-за праваслаўнага культу яны былі расставлены ў парадку. Тым больш, што ён яшчэ раз потым прыехаў з возам, паставіў на калені служачага музея і кажа: "Ты, Собаль, маліўся бальшавікам, вось царква аднаўляецца, мусіш усё царкоўнае аддаць".

Служачы расказаў многа рэчаў. Ну і дзеля таго, што ён прыйшоў у гарадскую ўправу, то гарадская ўправа паслала мяне туды навесці парадак. Бо там яшчэ і немцы яго штурхалі, мовы не ведаў. А мяне не штурхнуць, бо я нядаўна выйшаў з турмы – такі пэўны чалавек з нямецкай мовай. Так што ў мяне такое пытанне да дзеячаў мастацтва ў Мінску: дзе падзеліся гэтыя рэчы з Праабражэнскай царквы пасля таго, як у ліпені 44 года прыйшла Чырвоная Армія і тады, калі зачынілі гэтую царкву і, урэшце, яе разбурылі, дзе гэтыя рэчы мастацтва ёсць?

С.Б. – А ці можаце вы ўзгадаць, якія абразы там былі?

Ш. – Паколькі не я іх выдаваў, дык мне цяжка ўзгадаць. Я, наколькі помню, дык там былі з Магілёўскай мастацкай школы ад XVII ст. Многа было цікавых ікон старых. Ну, апрача ікон, там і іншыя рэчы былі: дараносіцы, дарахраніцельніцы, усякія рэчы патрэбныя для царквы. І калі б нехта меў ахвоту, не толькі ахвоту, але трэба мець і адвагу запытацца, дзе ж гэта падзелася, пашукаць вялікую цэннасць.

С.Б. – Праабражэнская царква была не адзіночная царква. У час вайны, іх было некалькі.

Ш. – Я далей буду гаварыць. Дарэчы, калі скончыць Праабражэнскай царквой, то яе знеслі за тое, што ў час вайны ў 1942 г. у ёй адбыўся сабор, які аднавіў аўтакефалію беларускай царквы. На маю думку гэта быў найвышэйшы ўздым незалежнаскага беларускага духу, які адбываўся ў час другой сусветнай вайны.

Калі гаварыць пра іншыя царквы. Яшчэ адной праваслаўнай царквой, якая за час вайны была адноўлена, быў Петрапаўлаўскі сабор на ніжнім рынку. Гэта найстарэйшая праваслаўная царква ў Мінску, пабудаваная, здаецца, у 1610 годзе. Яна ніколі не была уніяцкай, перахоўвалася ў час новай уніі і была ў руках праваслаўнага брацтва. У гэтай царкве настояцелем быў айцец Іван Балай. Вельмі цікавы святар, стары, адзін з найлепшых прамоўцаў і наогул найлепшы прамоўца праваслаўнага кола, якога я чуў. Вельмі энергічны чала-

век, ён аднаўляў яе і пасля быў настояцелем. Іканастанас у царкве быў новы, яго намаляваў мастак Гаўрыіл Віер. Гэты мастак працаваў у музеі рэстаўратарам. З найкаштоўных рэчаў, якія там былі, гэта адноўленая, рэстаўраваная цалкам, ікона Мінскай Божай Маці, якую на працягу года рэстаўраваў Віер (потым яна была перададзена ў Петрапаўлаўскую царкву). Ікона гэтая цяпер знаходзіцца не ў саборы, а там, дзе цяпер служыць мітрапаліт Філарэт. Я яе бачыў на розных фотаздымках, так што яна захавалася. Што сталася з самім іканастанасам – не ведаю.

Трэцяя праваслаўная царква, якая была адноўлена – цяперашні сабор. Ён тады называўся Духаўскі манастыр. Настояцелем там быў пераехаўшы з Жыровічаў архімандрыт айцец Серафім Сважын. Я меў гонар быць на адкрыцці гэтай царквы, на ўрачыстым абедзетрапезе. У гэтай царкве іканастанас намаляваў вядомы ў нямецкія часы ў Мінску мастак Гусеў. Меў ён мастацкую і царкоўную адукацыю, канчаў вышэйшую ўстанову. Гэты іканастанас ці не захаваўся? Думаю, магчыма, у вас у Мінску не ведаюць пра гэта. Калі прыйшла Чырвоная Армія, дык ён сам, Гусеў, не хацеў прызнавацца, што іканастанас намаляваў. І мне здаецца, што часам ён быў праследуемы так, як Дучыц і Тычына.

У гэтым манастыры многа ёсць старых кніг. Я пра гэта ўжо пісаў і гаварыў з прафесарам Мальдзісам, напамінаў, каб яны зазірнулі часам у гэты манастыр.

Быў такі выпадак. Я ўжо не працаваў у музеі, перайшоў у школьны аддзел Беларускай нацыянальнай рады. Але аднойчы я зайшоў у музей і мне казалі (загадчыца музея немка была), што да іх прыйшоў нейкі стары манах з сёвай барадою са ваім памочнікам і кажа: "Чуў, што тут у вас ёсць царкоўныя кнігі старыя". Ён хацеў паглядзець. Яму адказалі: "Паглядзіце ў шафе і бярыце якія трэба". Ён як пачаў выбіраць, цэлыя ахапкі набраў і ўсё кажа: "У Духаўскі манастыр". Звярнулі ўвагу, што гэта былі старыя кнігі, якія цяпер не ўжываюцца. Дазволілі каб манахі, часам, не валялі дурня і расчывалі гэтыя старыя кнігі. Духаўскі манастыр захаваўся. Там цяпер кафедральны сабор, ён мае бібліятэку і мноста старых кніг.

Розныя былі кнігі з беларускіх манастыроў. Музей наш быў перад вайной гістарычны. Перад першай сусветнай вайной гэта быў музей Царкоўна-гістарычны таварыства. І таму там вялікі збор быў старых

кніг і розных царкоўных рэчаў. Такіх, як гадзіннікі, дараносіцы, дахраніцельніцы, іконы старыя. Дзе аднаўлялася царква іконы ды інш. замяняліся новымі, а старыя не былі патрэбныя і аддаваліся ў музей. І таму там усё гэта захавалася. І гэты манах, як агледзеў, што бібліятэка была такая багатая, пазабіраў. Так што цікава будзе даведацца, дзе ж дзеліся тыя кнігі?

Трэцяя царква, якая з нямецкіх часоў была адноўленая – на Старажоўскіх могілках. Будынак там захаваўся. Яго, па-мойму, самым апошнім аднаўлялі. Аднавілі будынак. Іканастас, магчыма, намаляваў Віер, я добра не ведаю. Там нешта таксама засталася са старыны, заўсёды яны прыходзілі ў музей, каб нешта ўзяць.

С.Б. – Хто там быў настацелем?

Ш. – Хто быў настацелем, ужо не помню. Гэта быў стары святар, які прыехаў, здаецца, з Усходняй Беларусі.

Праваслаўная царква Аляксандра Неўскага на Ваенных могілках была ў найлепшым стане. І манастыр быў, і іконы былі. Яна адна з нямецкіх часоў адчыніла дзверы для веруючых. У ёй настацелем быў айцец Ян Кушнер. Вельмі сімпатычны чалавек з вышэйшай асветай Варшаўскага ўніверсітэта. Ён загінуў недзе ў 1943 г., наехаў на міну ў Заходняй Беларусі. Я быў на яго пахаванні каля самай царквы.

Яшчэ адна царква была недалёка ад чыгуначнай станцыі, называлася яна Чыгуначнай. Чыгуначная царква (цяпер яе няма) разбураная, старэнькая была, па-мойму, нават, драўляная. Там служыў айцец Міхаіл Лапіцкі, святар з вышэйшай асветай. Іканастас таксама, магчыма, Віер рабіў. Там было трохі старых іконаў. Я думаю, што Віер дапамагаў уладкаваць яе перад тым, як я прыйшоў.

Вялікія найпрыгажэйшыя цэрквы ў Мінску – знішчаныя бальшавікамі. Гэта чыгуначны сабор і царква на пляцы Свабоды, якая лічылася Кафедральным саборам. Яны былі ўзарваны яшчэ перад другой сусветнай вайной. Чыгуначны сабор знаходзіўся крыху далей як Дом урада, на гэтай самай вуліцы. З часоў нямецкай акупацыі была пабудавана яшчэ адна новая праваслаўная царква – у Козыраве. Гэта вёска цяпер, я думаю, уваходзіць у горад. Вельмі прыгожая цэркаўка такая, у беларускім стылі. Нашы беларускія архітэктары яе пабудавалі, была драўляная царква.

С.Б. – У якім годзе, прыблізна?

Ш. – Пабудавалі? Прыблізна альбо ў 42-м, альбо ў 43-м годзе. Патрэбы ў цэрквах былі вельмі вялікія, а цэркваў было замала.

Цяпер аб каталіцкіх святынях.

Першай каталіцкай святыняй, аддадзенай для карыстання вернікаў быў кафедральны сабор Дзевы Марыі на пляцы Волі. Будынак вельмі добра захаваўся. Там быў гараж, стаялі машыны, так што ў другую нядзелю, пасля прыходу немцаў, гэта значыць яшчэ ў канцы чэрвеня, машыны былі ўсе выцягнутыя адтуль і немцы, нямецкія капеланы першую службу правілі. Для гэтага сабора, яны відаць недзе забралі такое доўгае палатно, ці, магчыма, нават куртыну нейкую з беларускім арнамантам чорна-рудым. Павесілі палатно на цэнтральным месцы, дзе алтар, і на гэтым палатне вісеў вельмі прыгожы крыж. Вельмі прыгожы. Я думаю, яны з музея забралі яго. Вялікі і распяцце зроблена з дрэва, але скульптура ў стылі барока.

С.Б. – А які памер быў у крыжа?

Ш. – Ну, я думаю, натуральнай велічыні чалавека. Распяцце вельмі прыгожае, вельмі. Пасля прыехаў першы беларускі святар. Гэта быў Дубалтоўскі, айцец Дубалтоўскі малады святар патрыёт беларускі, цэлая сям'я патрыятычная. Ён быў першым беларускім святаром. Апрача гэтага шмат было немцаў-капеланаў. У нямецкай арміі было вельмі многа святароў. Пры тым, некаторыя святары былі як капеланы ў арміі, некаторыя працавалі ў шпіталях, а некаторыя былі проста афіцэрамі. Магчыма яшчэ ў першую сусветную вайну яны былі маладымі афіцэрамі, а потым пайшлі ў багатыя манастыры іезуітаў або бенедыктынцаў. А ў час вайны Гітлер іх усіх паклікаў у войска. Так што многа было святароў і вельмі высокіх рангаў. Нават у рангу палкоўніка.

С.Б. – На якой мове служылі ў гэтым касцёле?

Ш. – У каталіцкім касцёле была лаціна. Яна для ўсіх аднолькавая была. А дадатковыя набажэнствы, пацеры, песні і г.д. – на беларускай мове. У гэты касцёл Віер перадаў труну з мошчамі Феліцыяна. Святы Феліцыян колісь быў у гэтай катэдры. Дзіўна, што гэтыя мошчы спачатку перанеслі з катэдры ў музей, а там Віер пазнаў іх і перадаў у касцёл.

С.Б. – А вы ведаеце гісторыю гэтага святога?

Ш. – Ніколі не цікавіўся. І потым я яшчэ перадаў другія мошчы, труну цэлую. Я перадаў па-мойму ў 42-м годзе, недзе летам, мошчы святога Паўла. Гэта не апостал Павел, гэта святы, які быў ушанаваны

ў Радзівілаў. Радзівілы мелі такі алтарчык і там у невялікай труне былі мошчы гэтага святога Паўла.

С.Б. – Значыць, там дзіця было?

Ш. – Не, нейкія косці, частка касцей была ў такой невялікай трунцы. Я іх і знайшоў у дрывотніку пры музеі. Разбіраў розныя старыя рэчы, наткнуўся на шапік, адчыніў – труна. Яна была падпісана, што з дому Радзівілаў.

С.Б. – І вы перадалі гэта ў касцёл?

Ш. – У касцёл ксяндзу Гадлеўскаму. Тады ўжо ксёндз Гадлеўскі там быў.

С.Б. – Ён недалёка, мабыць, жыў ад касцёла святой Дзевы?

Ш. – Не, ён жыў пры Чырвоным касцёле. У гэтым касцёле, так мне здаецца, старыны больш не было. Хіба што можа нейкія людзі папрыносілі чашы там і г.д., не ведаю. Наогул касцёл выглядаў вельмі сціпла. Толькі недзе, магчыма, у 41-м годзе пачаў аднаўляць яго айцец Глякоўскі. Аднаўляў, выконваў мастацкія работы выдатны мастак Сергіевіч. Ён аднаўляў роспіс адной капліцы, часоўню рабіў, па-мойму, з левага боку. Што там здарылася я не ведаю. Айцец Дубалтоўскі (першы святар каталіцкі, што прыехаў у Мінск), потым паехаў у сваю парафію на Валожыншчыну і там яго польская АК забіла. Так што загінуў ён ад польскіх рук. І ягоны брат, дарэчы, афіцэр, які прымаў удзел у першых афіцэрскіх беларускіх курсах, таксама быў забіты. Другія два ці тры святары, што прыехалі ў Мінск, былі беларусы. Гэта былі айцец Станіслаў Глякоўскі з Вільні і айцец Дыянісій Малец. Яны пачалі аднаўленне рэлігійнага жыцця, выдалі першыя катэхізмаўкі на беларускай мове ці малітоўнікі нейкія, не помню.

У Мінску каталікі пачувалі сябе беларусамі. У канцы 43 года прыехаў таксама айцец Гадлеўскі з Нямецчыны. Ён з касцёлам у першым годзе не меў сувязі, а займаўся школай, ён быў генеральным інспектарам школьніцтва, працаваў пры самапомачы, пры генеральным камісарыяце. Другі касцёл, які аднаўлялі, гэта быў Чырвоны касцёл.

С.Б. – Ён быў больш вядомы, як Чырвоны касцёл, ці касцёл імя Святых Алены і Сымона?

Ш. – Так і так называлі. Афіцыйна ў каталіцкім слоўніку яго называлі Святых Алены і Сымона. А так жыхары называлі Чырвоным касцёлам. Ён вельмі прыгожы, вельмі прыгожы. Гэта найпрыгажэй-

шы будынак з перадваеннага Мінска. Я, праехаўшы Заходнюю Еўропу і тут у Амерыцы, ужо колькі гадоў не сустрэў нічога падобнага. Ягоны фундатар памешчык з Случчыны быў вялікім сімпатыкам беларускага адраджэння. Ягоны далёкі сваяк быў тут у нас старшынём беларуска-амерыканскага задзіночання. Паўтара года таму Вайніловіч памёр у Фларыдзе. А ягоны сваяк Вайніловіч тут называўся Пазняком, было зменена прозвішча. Вось гэты Пазняк і ёсць з роду Вайніловічаў. Калі гаварыць аб Вайніловічы, ягонай сімпатыі да беларускасці то, па-першае, яго нашы беластоцкія беларусы ў архівах і знайшлі. Калі яму прыслалі першыя кніжкі беларускія (ёсць недзе яго і ліст з падзякай), то ён адказаў, што беларуская мова – гэта яго першая мова, гэта мова, на якой яму, дзіцёнку, спявалі беларускія нянькі песні, мова, на якой першыя словы гаварыў і таму, ён кажа, што не можа не любіць гэтую мову.

С.Б. – У яго доме быў распрацаваны план Слуцкага паўстання?

Ш. – Ага, быццам. Я пра гэта не ведаў. Цяпер, што да Чырвонага касцёла. У ім быў нейкі тэатр, здаецца, дзіцячы. Я знайшоў у музеі на страсе два арыгінальныя абразы з гэтага касцёла. А яны два толькі там і былі, бо гэты касцёл ён, Вайніловіч, пабудаваў у памяць сваіх дзяцей, якія памерлі ў маладым веку. І таму адзін абраз быў – крыж, толькі крыж на цёмным фоне. А другі абраз – у мадэрновым стылі выкананая Божая Маці, унізе яго былі намаляваны выявы двух дзетак перад постаццю Божай Маці. Такі абраз скарыстоўваўся ў музеі для антырэлігійнай прапаганды, што быццам, бачыце, памешчыкі сваіх дзяцей намалявалі на абразе, а вы бедныя людзі – маліцеся. Але нягледзячы на ўсё гэта людзі прыходзілі ў музей, маліліся перад гэтым абразам. Таму потым знялі гэты абраз і закінулі пад страху, а намалявалі такую копію гэтага абразу ў мастацкім стылі прымітывізму і ўжо абраз скарыстоўвалі ў музеі. Словам, я два гэтыя абразы перадаў у касцёл.

С.Б. – Яны былі вялікія?

Ш. – Вялікія-вялікія, вышэй росту чалавека. Малюнак Божай Маці ў рост чалавека і дзеці былі ў натуральную велічыню. Ксёндз Глякоўскі спалохаўся, бо мастакі яму казалі, што абраз скарыстоўвалі ў антырэлігійнай прапагандзе. Глякоўскі баяўся вешаць іх у алтары і павесіў збоку, як гістарычна-мастацкую памятку. А

затое вельмі прыгожы абраз Божай Маці намалюваў мастак Сергіевіч. Вось што стала з гэтымі абразамі. Прытым два згаданыя абразы былі выкананы выдатным мастаком, я яго ўжо не помню, мабыць, італьянец, або з заходняй школы мастакоў.

С.Б. – Вітражы былі нейкія ў касцёле ў той час?

Ш. – Вітражы былі, па-мойму, знішчаныя толькі ў галоўным. Там так было, што галоўны меў тры нефы. У галоўным з іх быў вітраж, абразоў ніякіх не было, толькі вітраж. Затое ў яго бочных былі абразы – з аднаго боку абраз Божай Маці з краявідам Мінска, з другой – абраз крыжа.

С.Б. – Арган быў?

Ш. – Не, не было. Часткі аргана, валяліся на хоры. Гэты касцёл вельмі цікавым яшчэ быў таму, што ягоная вежа заканчваецца будынкам – як хатка такая. І таму немцы вельмі баяліся, каб палякі-каталікі не скарыстоўвалі гэтую хатку для шпіёнскіх мэтай, скажам, для ўладкавання там радыёстанцыі. Таму немцы далі катэгарычны наказ, што палякі не маюць туды права ўступу. Наогул у Мінску для святароў-палякаў ходу не было. Бо за святаром такім звычайна ехаў арганісты, за арганістым яшчэ нехта. Цэлая група польская, якую немцы лічылі падполнай арганізацыяй. У 41-м годзе ў выніку нейкай польскай правакацыі абодвух ксяндзоў Глякоўскага і айца Мальца перад Калядамі немцы забралі і вывезлі ў канцлагер, дзе яны ў Нямеччыне загінулі. Тады ўжо айцец Гадлеўскі мусіў вярнуцца ў касцёл. Ён жыў пры Чырвоным касцёле (ззаду касцёла ёсць прыбудаваны з чырвонай цэглы будынак, дзе жыў ксёндз Гадлеўскі да канца 1942 года). І зноў перад Калядамі 1942 г. у выніку нейкай правакацыі Гадлеўскі быў арыштаваны і адразу расстраляны.

С.Б. – Трагічныя Каляды былі?

Ш. – Трагічныя. Вельмі цікавы выпадак быў на Каляды: людзей поўна ў касцёле, а ксяндза няма. Я быў у кафедральным саборы, на плошчы Свабоды. Трэба сказаць, што ў аднаўленні рэлігійна-каталіцкага жыцця ў Мінску вельмі важную ролю адыгрывалі вайсковыя немцы-каталікі. Першую службу Божую ў кафедральным саборы яны ўладзілі. Там былі асабліва немцы з Паволжжа, яны каталікі ўсе.

Дык да выпадка. Быў поўны касцёл людзей, а святара няма. Недзе ўжо позна вечарам перад самай службай немцы прывялі афіцэра ў рангу палкоўніка. Гэты афіцэр прыйшоў як звычайны нямецкі афіцэр, скінуў свой плашч. Людзі ўсе дзівяцца. Я тады быў, Кушаль, Арсеннева была і шмат нашых каталікоў. Немец гэты кажа: "Як бы хацелі мяне арыштаваць, то мусіў бы быць афіцэр у такім рангу як я. Мяне ніхто арыштоўваць не будзе, не бойцеся". У кафедральным саборы гэту службу калядную правёў нямецкі афіцэр.

У Чырвоным касцёле, пасля таго, як арыштавалі Гадлеўскага, ужо гаспадаром быў літоўскі капелан. На тэрыторыі Беларусі быў раскінуты літоўскі батальён паліцыйна-ахоўнай службы. І вось капелан з літоўскага батальёна айцец Сымон Ігнатовіч (Ігнатовічус) вельмі інтэлігентны чалавек, прафесар адной з духоўных семінарыяў Літвы, ведаў вельмі добра расійскую і нямецкую мовы, ён быў гаспадаром гэтага касцёла. Ён вельмі прыхільна ставіўся да беларусаў, усе службы правіў на лацінскай мове, але дадаткова ўсе малітвы – на беларускай мове. У каталіцкіх касцёлах вельмі вялікую ролю адыграў адзін малады манах. Яго прывёў айцец Глякоўскі. Прозвішча ці не Станіслаў Васюкевіч, нейкае такое. Францысканскі манах. Ён вёў катэхізацыю на беларускай мове...

– А дзе праходзіла выстаўка твораў Каруся Каганца? – запытала я.

– Я ўжо не памятаю, хаця рыхтаваў я яе.

– У гэтым годзе юбілей Каганца.

– І тады быў юбілей.

– Якія матэрыялы былі прадстаўлены на выстаўцы?

– Яго абразы алейных фарбаў, а ў асноўным – ягоняя малюнкi.

– Вуглём ці алоўкам?

– Туш. Вельмі прыгожа. Ён яшчэ ілюстравалі нейкія выданні. Літары маляваў.

– Багата было народу?

– Народ быў. Надпісы былі на дзвюх мовах – на нямецкай і беларускай. Салідна зроблена адной перакладчыцай.

– Яе муж працаваў у гарадской думе?

– Прафесар Іваноўскі мяне запрасіў, кажа: "Тут такая жанчына ёсць, вазьмі на працу. Яна пабудзе, можа 3, можа 6 месяцаў". Кажу: "А што яна рабіць будзе?" Кажу: "Яна добра ведае нямецкую мову."

Яна з Аўстрыі". Я кажу: "У мяне і так ёсць две перакладчыцы з нямецкай мовы". "Ну, вазьмі яе за стылістку" – кажа. Я яе ўзяў. Вось яна пераклады і зрабіла.

– А хто іншы быў на выстаўцы?

– Па ініцыятыве нашых пісьменнікаў і мастакоў: Арсеннева, Адамовіч, з мастакоў – Дучыц, Тычына. Казімір Кулікоў, Арсеннева і ўсе яны не супрацоўнічалі з немцамі. Пішуць пра гэта, але яны не супрацоўнічалі. Дучыц вельмі многа пісаў абразоў тадышняга Мінска – руіны, руіны. Вельмі цікава, што маляваў з натуры, зімой. Да 20 градусаў марозу, а ён у парку...

Размова з Шукелойцем працягвалася. Прыпаміналіся іншыя падзеі і людзі сярод якіх прайшло жыццё гэтага незвычайнага чалавека. Немалады ўжо ён ніяк не выглядаў на свае гады. Яго маладзільні спадзевы і мары якія заставаліся там, у Беларусі...

Дадатак

Асобы

Людвіка Будзька (Бяленіс) і Ірэна Будзька (Пануцэвіч) – дачкі вядомага беларускага дзеяча Эдварда Будзькі, які супрацоўнічаў з Янкам Купалам і Якубам Коласам у "Нашай Ніве", належаў да старэйшых беларускіх дзеячоў адраджэння – Нашаніўцаў. Быў ён актыўным беларусам перад 1905-м годам, ужо ў 1901-м годзе арганізаваў беларускую грамаду ў Рызе, Латвіі. Грамадскі дзеяч і арганізатар, пашыральнік беларускай свядомасці, публіцыст, рэдактар-выдавец беларускай газеты "Дзянніца" ў Петраградзе ў 1916-м годзе, а ў 1920-м – "Беларускай Думкі" ў Вільні. Ён узгадаваў сваіх дзіцей сапраўднымі патрыётамі Беларусі.

Людвіка Будзька (Бяленіс) нарадзілася 4 верасня 1911 у Будславе Вілейскага павету. Вучылася ў Беларускай гімназіі ў Вільні, а пасля, як студэнтка універсітэту Стэфана Баторыя, была сяброўкаю Беларускага студэнцкага саюзу. Ёдзельніца беларускага студэнцкага хору ў Вільні пад кіраўніцтвам Рыгора Шырмы.

У 1939-1941 працавала настаўніцай у Будславе. Пасля другой сусветнай вайны ў эміграцыі. У 1950-я выйшла замуж за Антона Бяленіса. У беларускім ДП лягеры Ватэнштэт у Нямеччыне Людвіка Будзька працавала са скаўтамі, вучыла іх спяваць беларускія песні, танцаваць беларускія танцы, рыхтавала іх да выступаў на міжнародных фестывалях. Людвіка была таленавітай мастачкай. Па сэння ў каталогах музеяў Літвы захаваліся экспанаты – мастацка размаляваныя вялікодныя яйкі, якія Людвіка Будзька зрабіла і падаравала Беларускаму музею імя Івана Луцкевіча ў Вільні. Мастацкія вышыўкі, беларускія лялькі ды іншыя творы Людвікі Будзька-Бяленіс экспанаваліся на выставах, арганізаваных Канадскім музеем у Атаве, на працягу 1970-х гадоў у Беларускам павільёне Каравану Таронта, МЕНСК ды на шматлікіх выставах у Чыкага. У апошнія гады свайго жыцця яна жыла ў адным доме з сястрой Ірынай. Памерла ў Чыкага 17-га верасня 2002-га году.

Ірэна Будзька (Пануцэвіч) нарадзілася 25-га чэрвеня 1910-га году. У міжваенны перыяд вучылася ў Віленскай беларускай гімназіі, а пасля паспяховага яе заканчэння – ва універсітэце Стэфана Баторыя. Брала чынны ўдзел у Беларускам студэнцкім саюзе, дзе займалася ў драматургічным гуртку. Мела выключны музычны слых і добры голас. Спявала ў вядомым беларускім хоры пад кіраўніцтвам Рыгора Шырмы.

Перад другой сусветнай вайной выйшла замуж за Вацлава Пануцэвіча. У 1939-1941 разам з мужам працавала настаўніцай у Будславе. У гады другой сусветнай вайны была звязана з беларускім незалежніцкім ды грамадска-культурным рухам. У 1944-м годзе эвакуіравалася на Захад. На пачатку знаходзілася ў Нямеччыне. Праз нейкі час настаўнічала ў беларускай гімназіі ў лягеры ДП ў Ватэнштаце. Была настаўніцай прыродазнаўства ў Беларускай гімназіі ім. М. Багдановіча. Напрыканцы 1940-х гадоў разам з сям'ёю перабралася ў ЗША, дзе брала актыўны ўдзел у культурным і грамадскім жыцці беларускай эміграцыі. З красавіка 1951-га году была сябрам Беларуска-Амэрыканскай Нацыянальнай Рады ў Чыкага. Дзеіла ў беларускай жаночай арганізацыі, якая была створаная пры аддзеле беларусаў у штаце Ілінойс. Актыўна ўдзельнічала ў зарганізаванні беларускай каталіцкай парафіі Хрыста Збаўцы ўсходняга абраду. Доўгі час спявала ў царкоўным хоры ды вяла суботнюю школу. У 1959 – 1986 гадах актыўна дапамагала наладжваць беларускія выставы ў Музеі Навукі і Індустрыі ў Чыкага. Жыццёвая спадарожніца і паплечніца Вацлава Пануцэвіча, беларускага грамадскага і культурнага дзеяча ў ЗША. Памерла 4-га кастрычніка 2006 года ў Чыкага.

Вітаўт Тумаш (20.12.1910, в. Съягліца, цяпер Вілейскі р-н Менскай вобл. – 23.04.1998, Нью-Йорк). Грамадскі дзеяч, гісторык, скарыназнаўца. Скончыў медыцынскі факультэт Віленскага ўніверсітэта (1937). У 1940-1941 гг. – старшыня філіі Беларускага Камітэта Самапомачы ў Ліцманштаце (Лодзі), з ліпеня 1941 г. да другой паловы лістапада 1941 г. – бургамістр Мінска. Напрыканцы 1941 г. выехаў у Нямеччыну, дзе займаўся лекарскай практыкай. Нейкі час рэдагаваў беларускую газету "Раніца", што выпускалася ў Берліне, працаваў у берлінскім аддзеле Самапомачы. З 1948 г. жыў у ЗША, займаўся навуковай працай, адзін з заснавальнікаў Беларускага інстытута навукі і мастацтва ў Нью-Йорку, ягоны старшыня (1955-1982).

Доктар Вітаўт Тумаш прыклаўся да беларускай гістарычнай навуцы ў эміграцыі болей, чымся хто іншы. Ён увайшоў у склад БІНІМу на самым пачатку 1952 г., калі Інстытут толькі ствараўся, і з першага ж нумару браў самы актыўны ўдзел у публікацыях "Запісаў".

Цяпер ужо агульнапрызнана, што ў скарыназнаўстве Вітаўт Тумаш стаў адным з самых дасведчаных спецыялістаў міжнароднага маштабу. Пачаўшы з 1950-х, ён рэгулярна выступаў з артыкуламі, зацёмкамі, аглядамі па гэтай тэматыцы ў перыядычных выданнях беларускай эміграцыі, беларускаму першадрукару прысвяціў больш за сорак сваіх працаў. Менавіта ён першым узяўся за стварэнне бібліяграфічнага даведніка выданняў Скарыны і скарыназнаўчае літаратуры. Вынікам стала ягоная кніга "Пяць стагоддзяў Скарыніны", што выйшла ў свет у 1989 г.

Леанід Галяк (31.10.1910, Вільня - 3.04.1980, Стэмфард, Канэкцікут), першы рэдактар газеты "Belarus", сябра Рады БНР, быў выхаванцам юрыдычнага факультэта Віленскага універсітэта. Падчас вайны жыў у Мінску, працаваў юрыстам. Улетку 1944 году выехаў у Нямецчыну, пазней апынуўся ў англійскай зоне, дзе стаўся адным з заснавальнікаў Саюза беларускіх журналістаў, часопіса "Летапіс Беларускай эміграцыі". У 1949 годзе пераехаў у ЗША. Ён пакінуў цікавыя, кантраверсійныя двухтамовыя "Успаміны", дзе апісаў і сваю працу ў рэдакцыі газеты "Belarus", і прычыны выхаду з Рады БНР у 1955 годзе, распавёў гісторыю паўстання Камітэту вызвалення Беларусі, даў сваё бачанне і разуменне падзеяў ды асобаў.

Мацей Смаршчок (Анатоль Бязозка) нарадзіўся ў в. Падлессе на Случчыне 19 лютага 1915 г. Жыў у Заходняй Беларусі, вучыўся ў Баранавічах і ў Вільні. Прымаў актыўны ўдзел у беларускім студэнцкім руху. Вершы пачаў пісаць у сярэдзіне 30-х гадоў. Друкаваўся на старонках часопісаў "Шлях моладзі", "Зарніцы", "Калоссе". З прыходам на Беларусь немцаў працаваў лекарам. Трапіў у канцлагер Нарадгаўзен. Пасля вызвалення жыў некаторы час у Германіі, потым пераехаў у ЗША. Як лекар ён вядомы ў ЗША, яго імя прысвоена аднаму з дамоў пенсіянераў у штаце Мінесота. Выдаў кнігу паэзіі "Адзінаццаць вершаў". Памёр у 2009 годзе ў штаце Мінесота.

Яніна Каханойская (26.XI.1909 – 16.VII.2005), у дзявоцтве Шабуня, нарадзілася ў 1909 годзе ў Мінску ў заможнай сям'і шляхецкага паходжання. Яе мама Эмілія хадзіла ў тую самую школу, што і царскія дачкі, а яе дзядзькі, Іван і Антон Луцкевічы, пазней, у 1918-м, адмовіліся ад класавых прывілеяў і сталі рэвалюцыянерамі-архітэктарамі новай дэмакратычнай дзяржавы – Беларускай Народнай Рэспублікі.

Да вайны Яніна Шабуня скончыла ў Мінску польскую гімназію і агульнаадукацыйныя курсы, працавала лабаранткай у гарадскіх шпіталах. Перажыла цяжкія часы большавіцкага пераследу ейнай сям'і, акупацыйнага нямецкага рэжыму ў Мінску, лагернага жыцця ў павяеннай Нямецчыне, а пасля, у 1950-х гадах – няпростых пачаткаў уладжвання быту ў Нью-Йорку. Але ўсе гэтыя жыццёвыя нягоды не зламалі яе дух, не пахіснулі ейнае веры ў дабрыню чалавека. Аптымізм і лагодная натура былі вызначальнымі рысамі ейнага характару.

Сваё даўгое жыццё яна самаахвярна аддала сям'і, беларускай грамадзе, у якой пражыла ўсё сваё жыццё на эміграцыі, ды нацыянальнай справе, якой працавіта служыла, працягваючы гэтым традыцыю сям'і Луцкевічаў.

Мікола Шчорс (1913 – 22.12 . 1995), беларускі палітычны дзеяч. Паходзіў з в. Новы Свержань (Стаўбцоўскі раён). Скончыў медычны факультэт Віленскага універсітэту. У 1935-1937 гг. быў старшынём Беларускага студэнцкага саюза, уваходзіў у "Беларускі фронт" В. Гадлеўскага.

Пад час вайны М. Шчорс узначаліў створаны ў Берліне Беларускі нацыянальны цэнтр. Пасля вайны жыў у ЗША, дзе ўзначальваў шэраг беларускіх грамадска-палітычных арганізацый. Быў прыхільнікам Беларускай Цэнтральнай Рады.

Шукелойць Антон (19.07.1915, в. Якелеўшчына Ашмянскага пав. Віленскай губ., цяпер Ашмянскі раён Гродзенскай вобл.), беларускі грамадскі дзеяч у ЗША.

А. Шукелойць нарадзіўся ў сялянскай сям'і Антона Шукелойця і Бенядзікты з Пецкокевічаў. Бацька меў гаспадарку і гандляваў лесам. Скончыўшы Журанскую пачатковую школу, хлопчык паступіў у Ашмянскую польскую гімназію. У 1935 г. стаў студэнтам аддзялення славянскай філалогіі і этнаграфіі гуманістычнага факультэта Віленскага ўніверсітэта, які скончыў у 1939 г. Будучы студэнтам, працаваў ва ўніверсітэцкім этнаграфічным музеі, часта выязджаў для збору матэрыялаў у розныя мясціны Беларусі.

Юнак рана далучыўся да грамадскага руху. Яшчэ ў гімназіі ён належаў да беларускага гуртка сацыялістычнай моладзі, якім кіраваў вядомы ашмянскі сацыялістычны дзеяч адвакат Аляксандр Барановіч. А ў Вільні далучыўся да групы студэнтаў, якая выдавала часопіс беларускай сацыялістычнай думкі "Золот", ідэалагічна набліжаны да эсэраў. Ва ўніверсітэце быў сябрам беларускіх студэнцкіх арганізацый: Беларускага студэнцкага саюза, Таварыства прыцяглаў беларусаведаў (у апошнім – старшынстваваў). Спяваў у беларускім студэнцкім хоры пад кіраўніцтвам Рыгора Шырмы.

З 1939 г. А. Шукелойць працаваў у школьніцтве на роднай Ашмяншчыне: арганізаваў у раённым цэнтры першую беларускую сярэднюю школу, настаўніцкія курсы і каля 90 беларускіх школ на тэрыторыі былога павета. Выкладаў беларускую мову ў гімназіі, дзе раней вучыўся сам. У 1940 г. стаў дэпутатам Ашмянскага гарадскога савета, загадчыкам гарадскога аддзела народнай асветы і школьным інспектарам-метадыстам Ашмянскага раёна. На другі дзень савецка-нямецкай вайны быў арыштаваны органамі НКВС. Вызваліўся з турмы ў выніку налёту нямецкай авіяцыі. У часы нацысцкай акупацыі працаваў у аддзеле асветы і культуры Мінскай гарадской управы, дзе ўпарадкоўваў архівы ЗАГСа, часткова знішчаныя ў выніку ваенных дзеянняў. Затым стаў загадчыкам Беларускага гістарычнага музея (потым – Краязнаўчы музей). Пасля арганізацыі ў Мінску Беларускага культурнага таварыства А. Шукелойця прызначылі кіраўніком аддзела краязнаўства галоўнай управы. Урэшце быў школьным інспектарам пры аддзеле Беларускай Цэнтральнай Рады. У 1944 г. выехаў у Германію, імкнуўся адшукаць у Баварыі сляды вывезеных туды беларускіх музейных каштоўнасцей. Пасля вайны працаваў у Германіі ў сістэме школьніцтва лагераў для перамешчаных асоб. У пачатку 1950-х гг. пераехаў у ЗША.

А. Шукелойць – актыўны ўдзельнік жыцця беларускай дыяпары ў ЗША. Ён шматгадовы старшыня Беларуска-Амерыканскага задзіночання, сябра рэдакцыі газеты "Беларус", сябра Беларускага інстытута навукі і мастацтва ў Нью-Йорку.

Віленская беларуская гімназія (1919–1944) — адна з першых беларускіх сярэдніх школ^[1], якую 1.1.1919 арганізаваў Іван Луцкевіч, як прыватную гімназію. Дазвол на заснаванне гімназіі далі немцы ў канцы 1918 і пацвердзілі літоўскія ўлады напярэдадні заняцця горада Чырвонай Арміяй у пачатку студзеня 1919. Рэгулярныя заняткі ў школе пачаліся 1.2.1919. Гімназія размяшчалася ў «Базыльянскіх мурах», самым буйным беларускім асяродку ў Вільні^[2]. Гімназія з'яўлялася 8-класнай навучальнай установай гуманістычнага тыпу. Пабеларуску спачатку выкладаліся ўсе прадметы толькі ў падрыхтоўчым, першым і другім класах, старшакласнікі вучыліся на рускай мове (выключэнне складалі

беларуская літаратура, гісторыя і геаграфія Беларусі). Паступова гімназія стала нацыянальнай навучальнай установай, з 1924 усе дысцыпліны выкладаліся па-беларуску. На пачатку існавання гімназіі разам з ёю дзейнічаў прытулак для дзяцей-сіротаў, заснаваны кс. А. Станкевічам, настаўніцкія курсы. Гімназія працавала нягледзячы на перашкоды з боку польскіх і савецкіх уладаў, некалькі разоў мяняла памяшканне, юрыдычны і адукацыйны статус. Інтэрнат беларускай гімназіі ў 2-ой палове 1930-х знаходзіўся ў трохпавярховым доме на вул. Вялікай (Didzioji g., 30) побач з касцёлам Св. Казіміра. Па Maironio g., 4 (былая вул. Св. Ганны) знаходзілася сталовая для вучняў беларускай гімназіі. Праваслаўныя вучні гімназіі з канца 1920-х слухалі казані па-беларуску ў царкве Св. Параскевы, або Пятніцкай (Didzioji g., 2). У гімназіі дзейнічалі вучнёўскія гурткі, духавы аркестр, хор, бібліятэка, выдаваліся друкаваныя і рукапісныя часопісы. У 1937-1939 беларуская гімназія размяшчалася ў будынку (разбураным у вайну) насупраць касцёла Святога Духа на вул. Дамініканскай (Dominikoni g.), які належаў дзяржаўнай польскай гімназіі імя Юльюша Славацкага (з 1932 беларуская навучальная ўстанова была яе філіялам, у 1939-1941 – мела статус прагімназіі, затым няпоўнай сярэдняй школы). Дзейнічала да чэрвеня 1944, закрытая пасля аднаўлення ў Вільні савецкай улады. Віленская беларуская гімназія была адукацыйнай установай высокага ўзроўню, таму там апроч беларусаў вучыліся габрэі, палякі, рускія і некалькі латышоў. Пераймальнікам традыцый Віленскай беларускай гімназіі з'яўляецца беларуская сярэдняя школа імя Ф. Скарыны ў Вільнюсе ^[3], адкрытая намаганнямі віленскіх беларусаў у канцы XX ст.

1. Некаторыя выкладчыкі

- АДОЛЬФАВА, настаўніца геаграфіі
- АЛЕКСАНДРОВІЧАВА^[4], настаўніца польскай мовы
- АЛЯХНОВІЧ Францішак ^[5]
- АНЦУКЕВІЧ Мікола, настаўнік, **дырэктар** (1939-1945?)
- АСТРОЎСКИ Радаслаў , **дырэктар** (1924-1936, з перапынкам)
- БАРЫСАГЛЕБСКИ Леанід , настаўнік фізікі
- БЕНЦЛЕБЕН Наталля^[6], настаўніца нямецкай мовы
- ГАРЭЦКИ Максім
- ГЛУХОЎСКИ
- ГЛЯКОЎСКИ Станіслаў^[7]
- ДВАРЧАНІН Ігнат
- ДРАЗДОВІЧ Язэп
- ЖУК-ГРЫШКЕВІЧ Вінцэнт
- ЗАМОРЫН Міхаіл^[8], настаўнік беларускай, рускай моваў, геаграфіі і гімнастыкі
- ІЛЛЯШЭВІЧ Мікола^[9]
- ІЛЛЯШЭВІЧ Хведар^[10], настаўнік беларускай мовы
- КАСІНЬСКАЯ Габрыелія
- КАХАНОВІЧ Міхаіл , старшыня педагагічнай рады (1918), **дырэктар** (1919-1922)
- КІТ Барыс , настаўнік (1931-1939), **дырэктар** (1939)
- КШЭМЕНЁВА, настаўніца польскай мовы
- ЛУЦКЕВІЧ Антон , настаўнік беларускай мовы

- ЛУЦКЕВІЧ Іван, настаўнік беларусазнаўства і краязнаўства
- МАРЦІНКЕВІЧ ^{Удзкладніц!}, настаўнік фізкультуры^[11]
- МАРЦІНЧЫК Мікалай^[12]
- МІХАЛЕВІЧ Аляксандр^[13], настаўнік лацінскай і нямецкай моваў, **дырэктар**
- НЕКАНДА-ТРЭПКА Антон, **дырэктар** (1922-23, 1928-30), выкладаў з 1920
- ПАЎЛОВІЧ Сяргей, настаўнік Закону Божага, **дырэктар** (1925-1928)^[14]
- ПЛІС Міхаіл, настаўнік Закону Божага (1919-1923)
- РАК-МІХАЙЛОЎСКІ Сымон, настаўнік (1920 — ?)
- САКАЛОВА-ЛЕКАНТ Алёна^[15], настаўніца беларускай мовы (1919-1944)
- СТАНКЕВІЧ Адам Станкевіч, кс., настаўнік Закону Божага (1919-1933)
- ТАРАШКЕВІЧ Браніслаў, **дырэктар** (1921-1922)
- ШНАРКЕВІЧ Язэп^[16]
- ШЫРМА Рыгор, настаўнік спеваў і выхавацель у інтэрнаце
- ШЧАСНЫ Пётр^[17]

2. Некаторыя вучні

- АРСЕННЕВА Наталля
- АРЭНЬ Слава^[18]
- АСТРОЎСКІ Г.
- БУДЗЬКА Ірэна
- БУДЗЬКА Людвіка
- БУДЗЬКА Часлаў
- ВАСІЛЕВІЧ Часлаў^[19]
- ВІТУШКА Міхал (выпуск 1930)
- ВОЙЦІК (ЛУЦКЕВІЧ) Галіна
- ГАЎРЫЛОВІЧ Кіра
- ГРУЗД Васіль^[20]
- ЖАМОЙЦІНА Людміла (выпуск 1937)^[21]
- ЖУК-ГРЫШКЕВІЧ Вінцэнт (выпуск 1922)
- ЖЫТКЕВІЧ Аляксандр (Шура)
- ІВЕРС Анатоль
- ІЛЛЯШЭВІЧ Мікола (выпуск 1923)
- ІЛЛЯШЭВІЧ Хведар
- КАРОЛЬ Усевалад^[22] (выпуск 1936)
- КАРПЮК Ганна
- КАСЯК Кастусь^[23]
- КОЎШ Святаслаў (выпуск 1934)
- МІСКО Якуб
- МІХАЛЕВІЧ Галя^[24]
- МЯДЗЁЛКА Герэк^[25]
- МЯДЗЁЛКА Чэсь^[26]
- ЛУЦКЕВІЧ Лявон^[27]
- ЛУЦКЕВІЧ Юрый (Юрка)^[28]
- НАЙДЗЮК Часлаў
- НАЙДЗЮК Язэп ^{Удзкладніц!}
- ПАДАБЕД Раіса
- ПЕЦЮКЕВІЧ Мар'ян (Марыян)

- ПРАХАРОВІЧ Ніна
- РУСАК (СТАНКЕВІЧ) Міраслава
- СКУРКО Яўген (Максім Танк)
- САКАЛОЎ Анатоль^[29]
- САКОВІЧ Юльян^[30]
- САЛАГУБ Алесь
- СТАНКЕВІЧ Яраслаў
- СТАПОВІЧ (СТЭПОВІЧ) Бернард^[31]
- СЯНЬКЕВІЧ Аляксеі^{Удзкладніц!} (выпуск 1936)
- ТАЎЛАЙ Валянцін
- ТУМАШ Вітаўт
- ШАВЕЛЬ Уладзімір^[32]
- ШВЕД Галя
- ШАСТАК Яўгенія (Жэня)^[33] (выпуск 1939)
- ШОСТАК Вера^[34]
- ШУКЕЛОЙЦЬ Антон
- ШУТОВІЧ Ян^[35]

Спасылкі да спісу:

1. Першыя беларускія школы ў Вільні адкрыліся яшчэ ў 1915, падчас нямецкай акупацыі.

2. Яшчэ там размяшчаліся 2 беларускія пачатковыя школы (агулам у Вільні іх было 7), Беларускі музей, Беларускае навуковае таварыства, Беларускі нацыянальны камітэт, Беларускія настаўніцкія курсы (рыхтавалі настаўнікаў для беларускіх пачатковых школ), Беларускае школьнае рада Віленшчыны, Духовная семінарыя і царква Св. Троіцы.

3. Адзіная поўная сярэдняя школа ў Літве з беларускай мовай навучання, у 2005 годзе ў школе каля 170 вучняў, і каля 40 настаўнікаў, дырэктар — Галіна Сівалава.

4. Маці Станіслава Александровіча — гісторыка, прафесара універсітэтаў у Торуні і Беластоку.

5. У Базыльянскіх мурах месцілася Беларускае драматычнае майстроўня Ф. Аляхновіча.

6. Перад 2-ой сусветнай вайной жыла ў Вільні па вул. Антокаль.

7. Нар. 1896 у Поразава, Ваўкавыскага пав. Каталіцкі святар, грамадскі дзеяч. Скончыў Віленскую каталіцкую семінарыю, Грыгарыянскі універсітэт у Рыме. Быў вікарыем у Ваўкавыску, пробашчам у Трычоўцы на Беластоцчыне. З 1929 з'яўляўся прэфэтам у Вільні, быў выкладчыкам у Віленскай беларускай гімназіі. У 1938 пасля высылкі ўладамі А. Станкевіча з Вільні ўзначаліў беларускую парафію св. Мікалая. Выдаваў дзіцячы часопіс «Пралескі». Загінуў у снежні 1941 у Мінску.

8. Паводле ўспамінаў вучняў «найбольш рускі» сярод настаўнікаў. Выехаў у Радашковічы, адкуль у 1930-я перабраўся ў СССР, рэпрэсаваны.

9. Нар. 1903 у Пружанах. Скончыў Віленскую беларускую гімназію (1923), Пражскі універсітэт (1928). Публікаваў працы па гісторыі Беларусі. Рэдагаваў часопіс «Саха». Быў выкладчыкам Віленскай беларускай гімназіі і Праваслаўнай духоўнай семінарыі. Памёр ад сухотаў 2.9.1934.

10. Нар. 17.2.1910 у Вільні. Скончыў Віленскую беларускую гімназію, Віленскі ўніверсітэт. Выкладаў беларускую мову ў Віленскай беларускай гімназіі. Актыўна ўдзельнічаў у беларускім культурным жыцці, друкаваўся ў беларускіх часопісах. Да 1939 выдаў тры зборнікі вершаў. Двойчы арыштаваны польскімі ўладамі. У 1927 звольнены з працы ў гімназіі. Жыў у Тапаляхах каля Белаастоку. Падчас нямецкай акупацыі ўзначаліў Беларускі камітэт у Белаастоку, рэдагаваў «Новую Дарогу». Загінуў у аўтамабільнай катастрофе 7.11.1948.

11. Кіраўнік Віленскага камітэту БНП, арыштаваны савецкай бяспекай, лёс невядомы.

12. (3.12.1901, в. Кубельнікі каля Бераставіцы — 23.5.1980). Лекар. Скончыў Віленскі ўніверсітэт (1927), адзін з кіраўнікоў Беларускага студэнцкага саюзу, рэдактар часопіса «Студэнцкая Думка», дзеяч Грамады, Таварыства беларускай школы. Настаўнічаў у Віленскай беларускай гімназіі. Некалькі разоў быў арыштаваны польскай паліцыяй, у 1931 сасланы з Вільні пад нагляд паліцыі. Працаваў лекарам у Нараўцы на Беласточчыне. У 1948 арыштаваны органамі савецкай дзяржбяспекі. 12.8.1949 прыгавораны на 10 гадоў лагераў, сасланы ў Варкуту. У 1956 вярнуўся ў Гродна.

13. Юрыст. Прыняў духоўны сан - стаў праваслаўным святаром. У час 2-ой сусветнай вайны быў настаяцелем прыходу ў Заходняй Беларусі. Пахаваны на Свята-Еўфрасіннеўскіх могілках (Вільнюс).

14. Маракоў Л. У. «РЛ»; «РС».

15. Адна з пачынальніц беларускага школьніцтва ды ініцыятараў стварэння ВБГ. Да арышту жыла ў Вільні па вул. Вострабрамскай 8 (Ausros Vartu g. 9) - «Базыльянскія мury». Пасля 1944 рэпрэсаваная савецкай бяспекай, асуджана на 6 гадоў лагераў. У сяр. 1950-ых вярнулася ў Вільнюс. Памерла ў 1960, пахавана на Свята-Еўфрасіннеўскіх могілках (Вільнюс). Гл.: *Войцік Г. Алена Скалова-Лекант: (сэрыя «Партрэты Віленчукоў») / Галіна Войцік. - Вільня: Рунь, 2004. - 17, (3) с.: партр.; ISBN 9955-427-03-5*

16. З 1921 настаўнік Нясвіжскай беларускай гімназіі. Быў кіраўніком беларускамоўных класаў, выкладчыкам беларускай мовы, беларусазнаўства і спеваў. Пасля закрыцця польскімі ўладамі Нясвіжскай беларускай гімназіі (1924) працаваў настаўнікам у Віленскай беларускай гімназіі. Разам жонкай Надзеяй пахаваны на праваўслаўных Свята-Еўфрасіннеўскіх могілках (Вільнюс).

17. Паходзіў з Навагрудчыны. Скончыў Вышэйшую гандлёвую школу ў Варшаве. Валодаў англійскай, нямецкай, рускай, беларускай, польскай мовамі. Разам з Барысам Кітам у 1942 працаваў у семінары ў Паставах.

18. У 1931 пасля ліквідацыі Клецкай беларускай гімназіі (дзе яго бацька быў настаўнікам) пачаў вучыцца ў Віленскай беларускай гімназіі. Арыштаваны польскімі ўладамі, пасля выхаду на волю нелегальна перайшоў у СССР, рэпрэсаваны.

19. Паходзіў з Будслава. У 1939 рэпрэсаваны савецкай дзяржбяспекай.

20. Не скончыў навучання, нелегальна перайшоў у СССР, рэпрэсаваны.

21. Нар. 9.6.1915 у сялянскай сям'і ў в. Клімавічы, на Лідчыне. Скончыла педагогічны інстытут (1939). У 1939-1941 працавала ў Лідскай беларускай дзесяцігодцы, у тым часе выйшла замуж. З 1941-1943 кіравала Самашкаўскай беларускай пачатковай школай. У 1943 выехала ў Вільню. З 1946 жыла ў Польшчы ў Любліне, а з 1956 – у Варшаве. Працавала настаўніцай рускай мовы ў ліцэі ім. Ю. Славацкага. Пам. 3.1.1986.

22. Нар. 18.10.1919 у в. Старое Сяло на Міншчыне. Палітычны і грамадскі дзеяч. У 1928-1929 вучыўся ў Радашковіцкай беларускай гімназіі. З 1929 вучань Віленскай беларускай гімназіі (скончыў у 1936). Пасля студэнт медыцынскага факультэту Віленскага ўніверсітэта. Быў апошнім кіраўніком Беларускага студэнцкага саюзу. У час нямецкай акупацыі працаваў у Баранавічах лекарам, належаў да падпольнай Беларускай незалежніцкай партыі. У 1944 арыштаваны НКУС, асуджаны на 10 гадоў зняволення. Памёр у пач. кастрычніка 1984 у Баранавічах.

23. Па адных звестках, расстраляны немцамі ў 1943 па даносе, па другіх – пасля другой сусветнай вайны жывіў у Вілейцы і быў рэпрэсаваны.

24. Яе бацька настаўнік гімназіі Аляксандр Міхалевіч.

25. Нар. 1917. Навучаўся адзін год. Скончыў чыгуначную школу ў Лунінцы. Пасля вайны жывіў у Польшчы, працаваў на «Pafawag» (фабрыка чыгуначных вагонаў) ва Ёроцлаве. Памёр 1968, Ёроцлаў.

26. Нар. 1911. Навучаўся адзін год. Перад 2-ой сусветнай вайной працаваў бухгалтарам у Лунінцы. Пасля вайны жывіў у Польшчы. Памёр у 1995 у Длугалэнцы каля Ёроцлава.

27. Нар. 1922. Скончыў Віленскую беларускую гімназію. Падчас нямецкай акупацыі — афіцэр Беларускай Краёвай Абароны, быў у батальёне «Дальвіц», арыштаваны ў Польшчы (1945), праходзіў па працэсе над кіраўнікамі БНП («Справа 6-ці», Мінск, 1946), пасля лагераў жывіў у Вільнюсе. Памёр у 1997.

28. Нар. 1920. Скончыў Віленскую беларускую гімназію, польскую падафіцэрскую школу. Падчас нямецкай акупацыі працаваў настаўнікам у Баранавічах. Афіцэр батальёну «Дальвіц». Праходзіў на працэсе над кіраўнікамі БНП, адбываў зняволенне у лагерах на Калыме, вызвалены ў 1957, жывіў у Вільнюсе. Памёр у 1992.

29. Нар. 1915. Скончыў Віленскую беларускую гімназію, юрыдычны факультэт Віленскага ўніверсітэта. У 1938 вывучаў юрыспрудэнцыю ў Варшаве. У 1941 — бурмістар г. Беразіно. У 1942 удзельнічаў ў несавецкім беларускім партызанскім руху ў атрадзе Ул. Шавеля пад Барысавам. Афіцэр Беларускае Краёвае Абароны, член БНП. Пасля вайны ў Германіі, далейшы лёс невядомы (магчыма эміграваў ў Амерыку).

30. Нар. 24.8.1906 у фальв. Баўдыры, Ашмянскага пав. у заможнай сялянскай сям'і. Вучыўся ў Віленскай беларускай гімназіі, потым на аграімічным факультэце Віленскага ўніверсітэта. Са школьных гадоў быў звязаны з камуністычным рухам. У 1928 выключаны з Беларускага студэнцкага саюзу за камуністычную прапаганду. У 1939 пасля прыходу саветаў арыштаваны НКУС, сядзеў у турме на пачатку другой сусветнай вайны. У час акупацыі кіраваў Мінскім акруговым камітэтам канспірацыйнай Беларускай незалежніцкай партыі. Застрэлены ў Васілішках, верагодна АК, 13.6.1943.

31. Брат Казіміра Сваяка. Нар. 30.8.1907 у вёсцы Барані на Віленшчыне. Вучыўся ў Віленскай беларускай гімназіі. У 1939 скончыў аграімічны факультэт Віленскага ўніверсітэта. У 1945 прыехаў у Сопат, да 1952 працаваў у Адзеле сельскай гаспадаркі ваяводскай управы ў Гданьску, пасля – у Міністэрстве сельскай гаспадаркі ў Варшаве. У 1972 выйшаў на пенсію, пісаў артыкулы па аграіміі ў часопіс «Gromada Rolnik Polski». Пам. 9.8.1982.

32. Пасля быў студэнтам юрыдычнага факультэта Віленскага ўніверсітэта. З 1943 камандант паліцыі Мінскай акругі, увосень 1943 загінуў пры невысветленых акалічнасцях. Яго памяці, між іншых, прысвечаны ўспаміны Язэпа Малецкага («Пад знакам Пагоні», Таронта, 1976).

33. Нар. 27.4.1922 у вёсцы Заполле на Навагрудчыне (цяпер Карэліцкі р-н Гродзенскай вобл.) у сялянскай сям'і. Грамадская дзяячка, лекар. Скончыла Віленскую беларускую гімназію (1939). Удзельнічала ў II Усебеларускім кангрэсе. Арыштавана ў 1948, калі была студэнткай 4 курсу медінстытута, асуджаная на 25 гадоў зняволення, пакаранне адбывала ў Кінгірскім лагеры. Пасля вызвалення (1956) была залічана на 4 курс Мінскага медінстытута. Працавала лекарам, жыла ў Навагрудку. Памерла 20.11.1998.

34. Вера Сымонаўна Спарычанка-Шостак. Нар. 19.12.1917 на Навагрудчыне. Працавала настаўніцай англійскай мовы ў Вільнюсе. Мела дачку і сына Яраслава Войціка. Пам. 4.3.2008, пахаваная на праваслаўных могілках Быліны (Вільнюс).

35. Ян Шутовіч (1904-1973), выпускнік Віленскай беларускай гімназіі, універсітэта Стэфана Баторыя, рэдактар часопіса «Калосьсе» (1935-1939). У вайну быў дырэктарам Віленскага беларускага музея.

Pictures

1. Family Budzka. 1915 g. Petrograd
2. Budzka's children. Vilna, September 25, 1921. Standing: Irena (12 years old), sitting Ludviga (10 years old), Cheslaw (8 year old).
- 3 Ludviga Budzka and Irena Budzka on a street of Vilnia, November 12, 1935
- 4 Group portrait of Belarusian students during trip to Nalibockaya Puscha, summer 1937. Kazlowski, Tank, Kasinevich, sisters Budzka
5. Yanina Kachanovskaya with her mother, Emilia Luckevich-Shabunia
6. Standing: Emilia Luckevich-Shabunia and her daughters: Yanina (by her) and Maria.
Sitting: Mother of Emilia Shabunia, Sofia Luckevich and her grandson Edward.
7. Yanina Kachanovskaya and her mother Emilia Luckevich -Shabunia standing by their house, on the corner of Kastychnickaya Street (former Xreshchenskaya Street) and Sado-vaya Street. Minsk, 1942.
8. Sofia Lychkovskaya - Luckevich
9. Sofia Lychkovskaya - Luckevich
10. Emilia Luckevich-Shabunia playing the piano. Standing by her: Danchyk (Bogdan Andru-syshyn), Nina and Vera Zaprudnik, Nina Noryk
11. Friends of Belarusian Student Union: Maryan Pecyukevich (left) and Stanislaw Stankevich
12. Ivan Luckevich during Belarusian concert in Vilnia, 1918.
13. Group portrait of members of Belarusian Student Union during their tour to Nalibockaya Pushcha. Vialeyka, 1937.
- 14 Belarusian Student Union. 1931-1933.
15. Members of Law school of Vilnia University, members of Belarusian Student Union.
Sitting (left to right): 1) Adam Dasyukevich, 2) Ksenia Grygorchik, 3) professor Ervin Kashmider, 4) Kastus Shyshka, and 5) Cheslaw Naydzyuk
Standing (left to right): 1) Alexander Zasim, 2) Vincas Sklubowski, 3)? 4) Viktor Ermalkovich
16. Staubcy Gymnasium. In the center professor Ancukevich
17. Family Bagdanovich
18. Bielastock Belarusian Committee. December 14, 1941. Sitting: 1) Xvedar Illiashevich, 2) Mikola Schors, 3) Engineer Uladzimer Tamaschyk. Standing: 1) Gelda, 2)?, 3)?, 4)?, 5) Uladzimer Brylewski, 6) Dr. Charnecki

19. Ambassadors and Senators of Belarusian Ambassador Club

20. Friends of Belarusian Student Corporation "Skarynia".

Left to right: Leanid Galiak, Kastus Glinski, Albert Miller.

21. Board of Directors of Belarusian Student Union. 1936-1937. Sitting (left to right): 1) Mikola Schors, 2) Professor Ervin Kashmider, 3) Anna Suchaya, 4) Kancylarych. Standing: 1) Viktor Voytenka, 2) Yakimec.

22. Board of Directors of Belarusian Student Union. 1937. Sitting (left to right): 1) 2) Maria Milyuchanka, 3) Professor Ervin Kashmider, 4) Tanya Grafinyuk, 5) Viktor Voytenka. Standing: 1) Mikola Schors, 2) Yakimec, 3) Yazez Burak.

23. Group portrait of Belarusian patriots. Vilna

24. Group portrait of students of Historical school of Vilnia University, members of Belarusian Student Union. 1936-1938. Sitting (left to right): 1st row: Valya Zukowskaya (Pashkevich), Maria Milyuc, Professor Ervin Kashmider, Emma Zalkind, Yanka Stankevich. Standing (left to right): 2nd row: Anton Shukeloyts, Maria Voytenka, Yanka Xvorast, Anelya Katkevich, Stas Stankevich, Maryan Pecyukevich.

25. Board of Directors of Belarusian Student Union. Sitting (left to right): Mikola Schors, Anna Suchaya, Yazez Burak. Standing (left to right): Pilip Yasen, Yakimec, Adam Dasyukevich, and Stepovich. 1938

26. Board of Editors of magazine "Youth Belarus". 1st edition. Stanislaw Stankevich, Mikola Schors, Ryhor Shyrma, Maksim Tank. 1937

27. Belarusian Student Union. 1933

28. Members of Belarusian Student Union with their counselor professor Kashmider (in the center of 2nd row) and other Belarusian professors of Vilnia University.

29. Members of Belarusian Student Union. Sitting (left to right): 1) Smalenski, 2) Viktor Voytenka, 3) Ksenia Grygorchyk (Tumash), 4) Vitaut Tumash, 5) Yakimec, 6) Mikola Schors. Standing (left to right): 1) 2) Usevalad Karol, 3) Alexander Zasim, 4) Anatol Biarozka (Matthew Smorstok), 5) Arkadz Machonka, 6) Mikola Mateychuk, 7) Kastus Shyshka, 8) ?.

30. Belarusian Museum of Ivan Luckevich. Group of Ukrainian tourists. The excursion guided by Anton Luckevich. (Standing in the center of the 1st row).

31. Vilnia. Picnic of "Gramada". June 9, 1929.

32. Michael Zabeyda-Sumicki, famous opera singer.

33. March 25, 1942. Belarusian Committee. Sitting: Dr. Kraskowski, Mikola Schors, Nazarewski, poet Galyash Lewchyk.

34. Y. M. Shyla

35. Illia Lyawkovich (Galyash Lewchyk).

36. Belarusian Committee and Members of Church Committee.

Sitting: Mikola Schors, President of Belarusian Committee, Bishop of Magilev and Mscislavl, Filafey, 3) Metropolitan of Orthodox Church of General Region Dzianisiy, 4) Bishop of Vitebsk and Polacak, Apanas, 5) Dr. Kraskowski. Standing (from right to left): B. Strelchik, 2) Y.M. Shyla.

37. 25th anniversary of Vilnia Gymnasium. Group portrait of students and teachers. 1944

38. 25th anniversary of Vilnia Gymnasium. Group portrait of students and teachers. 1944

(Left to right): Stanislav Stankevich, V.Panucevich, Boris Kit, Irena Panucevich (after her-Piatrowski, by her Xvedar Illiashevich), Pranuk Gryshkevich (or L. Karol ?), Anton Shantyr, Augén Levanovich, Leanid Galyak, Alena Sakalouskaya (with flowers), L. Zyrmakina, Ludzviga Budzka-Bialenis (behind her Felix Steckevich (Principal of Gymnasium after Astrowski was arrested), Raisa Lukashevich-Galiak, and unknown.

39. Board of Editors of newspaper "Baranavickaya Hazeta": Mikola Schors sitting in the center.

40. Berlin. Sitting: Yurka Vicbich, Larysha Geniyush, Kanstantin Ezavitav, Natalya Arsiennieva, Yanka Stankevich. Standing; Mikola Kulikovich, Augén Kaxanouski.

41. Board of Editors of newspaper "Minskaya Gazette". 1941. Siankevich, Katkavichanka, Natalya Arsiennieva, Mikola Schors, Kazlowski, Adam Adamovich

42. 25th anniversary of Vilna Gymnasium. 1944 (Left to right): Valentin Taulay, Todor Lebeda, Ales Salavey (Shyrokaw), Masey Siadnew, Siargey Chmara, Uladzimer Siadura (Sinyak), Chvedar Ilyashevich.

43. 75th anniversary of Natalya Arsiennieva. Danchyk (Bogdan Andrusyshyn) reading the poetry of Natalya Arsiennieva. Sitting: Alexander Nadsan, Natalya Arsiennieva, Dr.Vitaut Tumash, Stanislav Stankevich, Anton Adamovich, and Yanka Zaprudnik.

1. Сямейства Будзькаў. 1915 г. Петраград.

2. Дзеці сямейства Будзькаў. Вільня.
25.IX.21 г. Стаіць Ірэна (12 год), сядзіць
Людвіка (10 год), Чэслаў (8 год).

3. Людвіка і Ірэна Будзькі на вул. Вільні.
12 лістапада 1935 г.

4. Казлоўскі, Танк, Касіневіч, сёстры Будзькі. 1937 г.
Экскурсія беларускай студэнцкай моладзі ў Налібокскую пушчу.

5. Яніна Шабуня-Каханойская з маці Эміліяй Луцкевіч-Шабуня.

6. Стаяць: Эмілія Шабуня і яе дочкі Яніна (каля яе) і Марыя. Сядзіць маці Эміліі Зофія Луцкевіч з унукам Эміліі Эдвардам.

7. Яня Каханойская з маці Эміліяй Луцкевіч-Шабуня на вуліцы Кастрычніцкай (былой Храшчэнскай) і Садовай, каля свайго дому. Мінск, 1942 г.

8. Зофія Лычкоўская-Луцкевіч.

9. Яна Кахановская.
Травень 1955 г. Нью-Йорк.

10. Эмілія Луцкевіч-Шабуня іграе на піяніна. Каля яе стаяць Данчык, Ніна,
Вера Запруднік і Ніна Норык.

11. Сябры Беларускага студэнцкага саюза
Мар'ян Пецюкевіч (злева) і Станіслаў Станкевіч.

12. Іван Луцкевіч. 1918 г.
У час беларускага канцэрта ў Вільні.

13. Група экскурсантаў Беларускага студэнцкага саюза падчас экскурсіі
ў Налібоцкую пушчу. Вялеўка. 1937 г.

14. Беларускі студэнцкі саюз. 1931–1933 гг.

15. Сябры юрыдычнага факультэта Беларускага студэнцкага саюза.
Сядзяць злева направа: 1) Адам Дасюкевіч, 2) Ксенія Грыгорчык, 3) праф. Эрвін Кашмідэр,
4) Кастусь Шышка, 5) Часлаў Найдзюк. Стаяць: 1) Аляксандр Засім, 2) Вінцэсь Склубоўскі,
3) ? 4) Віктар Ермалковіч.

16. Стаўбоўская гімназія. У цэнтры праф. Анцукевіч. 1932 г.

17. Сямейства Багдановічаў.

18. Беластоцкі камітэт. У рэдакцыі газеты. 14.XII.1941 г.
Сядзяць: 1) Хведар Ільяшэвіч, 2) Мікола Шчорс, 3) інжынер Уладзімір Тамашчык.
Стаяць: 1) Гелда, 2, 3, 4 – ? 5) Брылеўскі, 6) др. Чарнецкі.

19. Паслы і сенатары Беларускага пасольскага клуба.

20. Сябры беларускай студэнцкай карпарацыі «Скарынія». Злева направа: Леанід Галяк, Кастусь Глінскі і Альберт Мілер.

21. Управа Беларускага студэнцкага саюза. Злева направа сядзяць: 1)–? 2) Мікола Шчорс, 3) праф. Эрвін Кашмідэр, 4) Ганна Сухая, 5) Канцылярчык.
 Стаяць: 1) Віктар Войтэнка, 2) Якімец. 1936–1937 гг.

22. Управа Беларускага студэнцкага саюза 1937 г. Злева направа сядзяць: 1) –? 2) Марыя Мілючанка, 3) Праф. Эрвін Кашмідэр, 4) Таня Графінюк, 5) Віктар Войтэнка.
 Стаяць: 1) Мікола Шчорс, 2) Якімец, 3) Язэп Бурак.

23. Віленская беларуская інтэлігенцыя.

24. Група студэнтаў гістарычнага факультэта Віленскага ўніверсітэта 1936 - 1938 гг. Злева направа: 1 рад (сядзяць) Валя Жукоўская (Пашкевіч), Марыя Мілюць, Эрвін Кашмідэр, Эма Залкінд, Ян Станкевіч. 2 рад (стаяць) Антон Шукелойць, Марыя Войтэнка, Янка Хворастан, Анэля Катковіч, Стась Станкевіч, Мар'ян Пецюкевіч.

25. Управа Беларускага студэнцкага саюза.

Злева направа сядзяць: 1) Мікола Шчорс, 2) Аня Сухая, 3) Язэп Бурак.
 Стаяць: 1) Піліп Ясень, 2) Якімец, 3) Адам Дасюкевіч, 4) Стэповіч. 1938 г.

26. Рэдкалегія "Маладой Беларусі" (1-шы нумар).

Станіслаў Станкевіч, Мікола Шчорс, Рыгор Шырма, Максім Танк. 1937 г.

27. Беларускі студэнцкі саюз. 1933 г.

28. Сябры Беларускага студэнцкага саюза сумесна з куратарам прэф. Кашмідэрам (2-гі рад, у цэнтры)
і выкладчыкамі-беларусамі Віленскага ўніверсітэта.

29. Сябры Беларускага студэнцкага саюза.

Злева направа сядзяць: 1) Сіаленскі, 2) Віктар Войтэнка, 3) Ксенія Грыгорык (Тумаш), 4) Вітаўт Тумаш, 5) Якімец, 6) Мікола Шчорс. Стаяць: 1) —? 2) Усевалад Кароль, 3) Аляксандр Засім, 4) Анатоль Бярэзка (Смаршчок), 5) Аркадзь Махонька, 6) Мікола Матэічук, 7) Кастусь Шышка, 8) —?

30. Беларускі музей Івана Луцкевіча. Украінская група экскурсантаў. Экскурсію вядзе Антон Луцкевіч (у першым радзе ў цэнтры).

31. Вільня. Пікнік "Грамадоўцаў". 9.VI.1929 г.

32. Міхаіл Забойда-Суміцкі,
оперыны спявак Мінскай
і Познанскай оперы.

33. 25 сакавіка 1942 г. Беларускі камітэт.
Сядзяць: др. Краскоўскі, Мікола Шчорс, Назарэўскі, паэт Леўчык.

34. Я. М. Шыла.

35. Ілля Ляўковіч
(Гальяш Леўчык).

36. Беларускі камітэт у Варшаве з прадстаўнікамі духавенства. 1942 г.

Сядзяць: 1) Мікола Шчорс – старшыня, 2) Епіскап Магілёўскі і Мсціслаўскі Філафей, 3) Мітрапаліт Праваслаўнай царквы ў Генеральнай Губерні Дзянісій, 4) Епіскап Віцебскі і Полацкі Апанас, 5) др. Краскоўскі. Стаяць зправа налева: 1) Б. Стрэльчык, 2) Шыла Я. М.

37. 25 год Беларуская Віленская гімназія. Капектыўны здымак былых навуэнцаў і выкладчыкаў гэтай установы. 1944 г.

38. Злева направа: Стась Станкевіч, Вацлаў Пануцэвіч, Барыс Кіт, Ірэна Пануцэвіч (за ёй – Пятроўскі, побач – Х. Ільяшэвіч), Пранук Грышкевіч (ці Л. Кароль, тагачасны дырэктар гімназіі), Антон Шантыр, Жэня Левановіч, Л. Галяк, Алена Сакалоўская (з кветкамі), Л. Жырыянка, Л. Будэлько-Беленіс, ззаду – Фэлікс Стэцкевіч (дырэктар гімназіі пасля арышту Астроўскага), Раіса Лукашэвіч-Галяк, невдомы, 25 год Беларускай Віленскай гімназіі, 1944 г.

39. Рэдкалегія
“Баранавіцкай газеты”.
Мікола Шчорс
сядзіць у цэнтры.
1942 г.

40. Берлін. 1944 г. Сядзяць Юрка Віцьбіч, Ларыса Геніюш, Канстанцін Езавітаў, Наталля Арсеннева, Янка Станкевіч. Стаяць Мікола Куліковіч, – ?, Яўген Каханоўскі.

41. Редакция "Менской газеты". 1941 г. Сянкевич, Каткавічанка, Наталя Арсеннева, Мікола Щорс, Казлоўскі, Антон Адамовіч.

42. На юбілеі з нагоды 25-х угодкаў віленскай гімназіі 1944 г. Злева направа: Валянцін Таўлай, Тодар Лебеда, Алесь Салавей (Шырокаў), Масей Сяднёў, Сяргей Хмара, Уладзімір Сядура (Сіняк), Хведар Ільшэвіч.

43. Данчык чытае вершы Наталлі Арсенневай на 75-годдзі паэткі.
Сядзяць: Аляксандр Надсан, Наталля Арсённява, доктар Вітаўт Тумаш, Стась Станкевіч, Антон Адамовіч, Янка Запруднік.

SUMMARY

To the Doorsteps of My Home

Who are the Belarusians? Why was their fate marked by so many misfortunes? What forced their exodus from their homeland and what fuels its continuum to this day? These questions have been asked many times before by various scholars of Belarusian Diaspora. Author and journalist Svetlana Belaia poses these and other questions to the witnesses of the Belarusian tragedy of the 20th century.

In her unique book, Belaia brings to life the unknown pages of the history of Eastern Europe through a collection of interviews with the survivors of the tragic political, national, religious, and cultural persecution of 1920s-1940s.

In their first published interviews, conducted between 1990-1994, celebrated political and cultural leaders of the Belarusian students movement talk about the city of Vilnia (modern Vilnius), life under Polish occupation, and Belarusian movement against Poland and communistic aggression. These honoraries include Dr. Mikola Schors (President of the Belarusian Student Union of Vilna University), Dr. Vitaut Tumash (President of the Society "Scarynichy", a renowned scholar of the life of Frantsysk Skaryna), sisters Lyudviga and Irina Budzka (members of the Belarusian Choir directed by Rygor Shyrma), and Raisa Galiak (student of the Belarusian Vilenskaya Gymnasia).

Dr. Matthew Repkaw-Smorstock remembers the famous Belarusian poet, Jazep Pushcha, killed during the Stalin genocide. Pushcha's forgotten poem, "Letter to the Dog" ("Pis'ma k sobake"), is brought back to life in this book.

Yanina Kachanovskaya talks about her family: uncles Ivan and Anton Luckevich, leaders of the Belarusian national movement, founders of the first Belarusian newspaper "Nasha Niva," and the Belarusian Museum of Ethnography in Vilna. She remembers her meetings with renowned writers Yanka Kupala and Maksim Bagdanovich; while her daughter, Julia Andrusishyn, remembers the prosecution of her family during the Soviet time.

Anton Schukeloyts talks about the history of the Belarusian student movement in Vilna, the students' actions in support of Jewish students under Polish occupation, life of the Belarusian people in Minsk under German occupation, the Belarusian Museum of History (of which Schukeloyts was the director) and the disappearance of collections of Belarusian art during the Second World War.

Their stories come to life through Belaia's narrative and they are enhanced with photographs from private family albums, the majority of which are being published for the first time.

This unique book would be a marvelous discovery both for researchers focused on the history, culture, and education of Belarus of the 1920s-40s, and for anyone not indifferent to the history of their homeland.

English translation Maria Tatarintseva

Змест

Да Галякоў	
Спадарства Галякоў	6
Часлаў Найдзюк	
"Не прасі, ня гнісь ніколі траўкаю пахілай..."	19
Вітаўт Тумаш	
Да доктара	25
Сымон Брага	44
Віленская беларуская гімназія	
З нагоды 90-годдзя гімназіі	54
Уваскрэсне Беларусь!	57
Мацвей Рэпкаў-Смаршчок (Анатоль Бярозка)	
Некалькі штрыхоў да партрэта	62
Крыху пра Язэпа Пушчу ды ягоныя "Лісты да сабакі"	64
Лісты да сабакі	68
Яня Каханоўская Юля Андрусішына	
На гарбату да спадарыні Яніны Каханоўскай (Шабуні)	77
Гутарка з Андрусішынымі за кубкам кавы	94
Мікола Шчорс	
У прэзідэнта БСС	116
Антон Шукелойць	
Сам насам з Шукелойцем	146
Дадатак	
Асобы	206

Літаратурна-мастацкае выданне

БЕЛАЯ Святлана Анатольеўна

Да роднага ганку

З журналісцкага нататніка пачатку 90-х.

Гутаркі з віленскімі беларусамі Амерыкі

Адказы за выпуск Віктар Хурсік

Рэдактары *Анатоль Белы і Віктар Хурсік*

Тэхнічны рэдактар *Сяргей Давідовіч*

Карэктар *Ала Фурс*

Падпісана ў друк 24.08.2009. Фармат 60x84^{1/16}. Папера офсетная.

Гарнітура Times. Ум.-друк. арк. 15,5.

Улік.-выд. арк. 7,55. Наклад 250 экз. Замова

Выдавец Віктар Уладзіміравіч Хурсік. 220117 Мінск,
прасп. газ. “Звязда“, д.57, кв. 31.

Ліцэнзія ЛВ 2330/0494457 выдадзена 08.04.2009.

<http://publisher-khursik.iatp.by>

Надрукавана з арыгінал-макета выдаўца ў друкарні
ТАА “Смэлтак“. 220070 Мінск, вул. Радыальная, 36.

Ліцэнзія ЛП 02330/0148765 выдадзена 30.04.2004.

БЕЛАЯ

Святлана Анатальеўна

(16.02.1967, Мінск), журналістка, выдавец, грамадскі дзеяч. У 1984 г. скончыла школу з залатым медалём. Скончыла факультэт журналістыкі БДУ (1989), аспірантуру пры Інстытуце літаратуры імя Янкі Купалы НАН Беларусі (1991), Кліўлендскі ўніверсітэт (штат Агаё, ЗША, 1996). Заснавальнік і галоўны рэдактар часопіса "Полацк" беларускага культурна-асветніцкага цэнтру "Полацк" у Кліўлендзе. Адна з заснавальнікаў клуба "Спадчына" (1984), маладзёжнага фальклорнага калектыву (1984). Лаўрэат Мінскага абласнога конкурсу народных калектываў (1986). Удзельніца фестываля народнай творчасці (Масква, 1987). Удзельніца фестываля народнай творчасці "Балтыка" (Рыга, 1988). Член саюза пісьмennisкаў Беларусі (2006).

У 1988 г. актыўна ўдзельнічала ў выратаванні і захаванні дома, у якім жыў М.Багдановіч ў г. Яраслаўлі, стварэнні там музея і ўзвядзенні помніка паэту. З 1990 г. жыве ў г. Кліўлендзе, займаецца грамадскай дзейнасцю, з'яўляецца чальцом царкоўнага камітэта беларускай праваслаўнай царквы Жыровіцкай Божай Маці. Займаецца дабрачыннай дзейнасцю, з'яўляецца спонсарам устаноўкі помнікаў Максіму Багдановічу (Яраслаўлі, 1994; Старыя Дарогі, 2001), А.Я. Багдановічу (г.п. Халопенчы, 1998; Старыя Дарогі, 2001), Ларысе Геніюш (Старыя Дарогі, 2001; г. Запыа, 2002), Франціску Скарыне (Мінск, дворык БДУ, 1998), Міколу Гусоўскаму (Мінск, дворык БДУ, 1998), Крыле Тураўскаму для Мінскай епархіі (Мінск, 1995), будаўніцтва музея вышэйняга мастацтва ў Старых Дарогах, праграм клубу "Спадчына", праграм Беларускай праваслаўнай царквы, развіцця Мінскай духоўнай семінары ў Жыровічах. Аўтар кніг "Максімава Яраславіе" (ЗША), "Яраслаўлі у лёсе Максіма Багдановіча" (Мн., 2006), навуковай працы "Публіцыстыка Максіма Багдановіча" (Мн., 1989).

За дабрачынны ахвяраванні беларускіх праграм узнагароджана Камітатам Ушанавання ордэнам "Тонір Айчыны" (25.03.1997), Кубам "Спадчына" з вышэй Гербам "Патон" (25.03.1998) і адпаведнымі дыпламамі. Занесена ў Кнігу гонару "Рукліўям табе, Беларусь".

Узнагароджана Беларускай праваслаўнай царквой медалём Еўфрасіні Полацкай.

ISBN 978-985-6888-21-5

